नं: १३५ - घ
सरस्वती सूत्र टीका
सिद्धान्तचन्द्रिका व्याख्या
तत्त्वदीपका पत्राणि
१०६

नं० १३५-घ

सरस्वती सूत्र टीका

सिद्धान्त चन्द्रिका व्याख्या

तत्त्वदीपिका

पत्राणि १०८

पत्राणि १०८

सि॰ चं॰ टी॰ १

ॐस्वस्तिश्रीगणेशायनमः ॥ ॐनमःशिवाय ॥ ॐनमस्कृत्यमहेशानंमतंबुद्ध्वापतंजलेः वाणी
प्रणीतसूत्राणांकुर्वेसिद्धांतचंद्रिकाम् ॥ ॐप्रणम्यजगतांनाथंमहेशंसाम्बमव्ययम् सिद्धांतचंद्रिका
व्याख्यांक्रियतेनेनतत्त्वदीपिका ॥ प्रारिप्सितनिरंतरायपरिसमाप्त्यैविहितंमंगलंशिष्यशिक्षायैनिबध्न
चिकीर्षितंप्रतिजानीते नमस्कृत्येत्यादिना अहंरामाश्रमः वाणीप्रणीतसूत्राणांसिद्धांतचंद्रिकांकु
र्वे किंकृत्वामहेशानंनमस्कृत्य कृञः समासेक्त्वप् इतिपूर्वकालेक्त्वप् कृत्वसेनितक् वाचस्पत्यादित्वा
त् विसर्गस्यसः नतिप्रत्याश्रयत्वेनमहेशानस्यकर्मत्वम् ईष्टेइतिईशानः ईशऐश्वर्ये तस्यशानावितिश
शानप्रत्ययः शितिचतुर्वदिति चतुर्वद्भावात् शप् तस्यादादेरिति लुक् ईशानःशिवादयोबहवः संतित
द्व्यावृत्त्यर्थंविशेषणंमहांश्चासावीशानः महेशानः सहदित्वात् महत आत्व सर्वापेक्षयोत्कर्षः परमेश
श्वरत्वम् अनेनव्याकरणस्यसिद्धांतः सूचितः ध्वनिविशेषावच्छिन्नं ब्रह्मैवप्रतिपाद्यमितिमन्यतेइतिस
तेमतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्चेतिवर्तमानेमन्यतेः कर्मणिक्तः इच्छाविषयभूतंज्ञानविषयभूतंवाबुद्ध्वाज्ञात्वे
त्यर्थः बुधअवबोधने पूर्वकालेक्त्वा पूर्वकालत्वंचक्रियाद्वयोः कर्तृक्रियापेक्षयाएवलोकयोनन्यायेन
द्वयोस्तत्त्वसंबंधः विशेषणानांपरस्परसंबंधानभ्युपगमात् आख्यातेनवाच्यायाः क्रियायाःविशेष्य
त्वस्वीकारः पतंजलिर्यस्मिन्सर्वेषांनमस्कार्यत्वात् पतंजलिरस्यपतंजलेःविविमननक्रियापेक्षयाक
र्तृकार्ययोरितिकर्तरिषष्ठीनलोकाव्ययेतिनिषेधः अस्यनिषेधेनन्तु तर्कः अनेनप्रक्रियामात्रंहस्तःयंत्र

ॐ १

न्येन हृष्यः किं तद्भाष्यपर्यंतं ज्ञात्वेति सहचितं वर्णानि देवशब्दश्वश्रावयतीति वर्णः वर्णो ऽस्त्यावर्णशब्दे
पचाद्यच् ``` पाणिर्वाणी सरस्वती देवेनेह समर्थ इत्यण् यद्वा वर्णयतीति सर्वान् जीवान् शब्दोच्चारणे प्र
रयतीति ज्यंतात्पचाद्यच् नद्यादेरिति ङीप् प्रात्स्त्रीति णत्वे कृते प्रमाणीनानि नियः कर्मणि क्तः वर्णाः प्र
णीतानि श्रमाद्याविनितत्स्वरूपः सीव्यते ऽनुभाव्यंते ऽस्मिन् अर्थाये स्तानि सूत्राणि षिवु तंतुसंताने
सिवेस्तक्षेत्यौणादिकस्त्रप्रत्ययः यद्वा सूत्रयंति वेष्टयंति अल्पाक्षरैर्बहूनर्थानिति सूत्राणि सूत्र वेष्टने चु
रादिः पचाद्यच् अल्पाक्षरैर्बह्वर्थसूचकानि वर्णप्रणीतानि च तानि सूत्राणि चेति कर्मधारयः तेषां सं
बंध सामान्ये षष्ठी कर्तृत्वे इति कृञो वर्तमानोजित्वात् आत्मनेपदं उत्तम एकवचनं तनादेरुप् गुण
ङि.त्यइरित्सत्वम् यद्यपि इह सोरूपत्वं न स्यात् तदपि दीर्घस्तत्र भवति संज्ञापूर्वकत्वात् अतो धीदिति सिद्धः सि
ध्यते स्म द्रागनत्यर्थे इति क्तः सिद्धो निष्पन्नो ज्ञानिश्चयो यस्मिन् सिद्धांतः अन्यपदार्थे बहुव्रीहिः चंद्रेरत्वाश्रय
त्वेनास्मादूनिति चंद्रिका चंद्रिका यथा ऽप्रमतानां प्रकाशिका तथेयं सरस्वती सूत्रार्थप्रकाशिकेति सा हरणा
त् गौणप्रयोगः सिद्धांतशब्दः संबंधिशब्दत्वात् सूत्राणामिति विशेषणसापेक्षोपि चंद्रिकाशब्देन सम
स्यते देवदत्तस्य गुरुकुलमित्यत्र गुरुशब्दो यथा एतेन महार्थः पदार्थेनान्वेति न च पदार्थैकदेशेनेति नियमा
त् सूत्रशब्दस्य कथं सिद्धांतशब्देनान्वयः इत्यपि परास्तावत्तत्र सापेक्षत्वनिराकांक्षत्वे अन्वया
न्वयप्रयोजके न तु पदार्थतदेकदेशत्वेन नन मन्दात्मप्रदेशानमित्यत्र नमस्यादियोगे चतुर्थीति सूत्रेण

सि·वे·
टी·
२
२

चतुर्थ्यो भवत्वत्रामितिचेन्न उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसीतिवचनात् द्वितीयैव अथकथं
स्वयंभुवे नमस्कृत्येतिचतुर्थीतिचेत् स्वयंभुवमनुकूलमितुमित्यर्थोन्नमोप्रकृतस्यकर्मणीतिचतु
र्थ्यादर्शनात् इत्यवेहि यत्कुर्वेदित्यत्रच आत्मगामिफलाभावात् कथमात्मनेपदमित्याशंक्याग्रन्थ
करणेनत्व्रणापस्यदानफलवत् आत्मगामित्वात् आत्मनेपदमितिसमाहितं तन्न आत्मगामिचे
त् फलमात्मनेपदं परगामिचेत् फलेपरस्मैपदं इत्यस्यासार्वत्रिकत्वात् तथाचमहाविभेदः कम
लवनोद्घाटनं कुर्वते ये मधुव्रताः ८ इति श्लोकः कमलवनोद्घाटनं कुर्वते ये मधुव्रता इत्यत्र फलेस्यकर्तृभू
तमधुव्रतगामित्वेपि कुर्वते इति आत्मनेपदमित्युदाजहार ॥ प्रकृतोपक्रममाह ॥ अइउ
ण् इत्यादिसमानाः इति ॥ अत्र प्राचः पदमितिपदमिति नत्वद्विपदं द्विपदत्वेपि पूर्वपदं पंचवर्णात्मकं तथा चसमाहार
द्वन्द्वः सच अअ इइ उउ ऋऋ लृलृ च अइउऋलृ पञ्चसमासो संहितानित्यासतइति तथाचोक्तं
संहितैकपदेनित्यानित्याधातूपसर्गयोः नित्यासमासे वाक्येतुसाविवक्षामपेक्षते इति समासेवाक्य
त्वाभावेनविवक्षाया असंभवात् अविवक्षितत्वादित्यादिकमप्यनर्थकंसंपद्यते अतोनद्विपदमित्या
हुः वस्तुतस्तुनैतेषुसंहितत्वात्सिद्धेवत्तास्ताचेत् तथाद्विपदत्वेपिनदोषः उतं च भोभगोअघो
अपूर्वस्ययोशि तिपाणिनिसूत्रे संधिः सौत्र इति भट्टोजिदीक्षितैः उक्तनिपातइति स्थूलोपनासोधिविरहा
त् अत्राह अत्राकारादीनांस्वरूपेणानुकार्येणवार्थवत्त्वसत्त्वेप्यविवक्षणात् अनामत्वात् अवि

गे·
२

भक्तं नैतयापदत्वाभावात् असमासेन एकापदत्वाभावात् पंचपदानि तत्रेदमः वर्णोघं पंचपदानी
ति नावश्याहृतं विभक्तेरभावादेन पदत्वासंभवात् विभक्त्यंतं पदमिति संज्ञाविधानात् किंतु सूत्रादेव
विभक्तेर्लोपः वर्णोपादानेनास्य सूत्रोपयोगित्वेन तत्पूर्वकं संज्ञाविधानमिति दर्शयति अनेनेति सू
मिसूर्वेरन्वाद्यादि विवार्थद्वयकथनेपि न विभागः ॥ ह्रस्वदीर्घप्लुतभेदः सवर्णाः ॥ एतेषां ह्रस्वदीर्घ
प्लुतभेदः सजातीयापरस्य सवर्णाभण्यते ॥ ऋलृवर्णौ च । एकमात्रो ह्रस्वः द्विमात्रो दीर्घः त्रिमा
त्रः प्लुतः । ह्रस्वदीर्घप्लुतभेद इति ह्रस्वदीर्घप्लुतस्थाने षां ये भेदा उदात्तादयस्तस्मिन् सवर्णसंज्ञा इत्यर्थः ।
ह्रस्वादिर्भेदश्चात्र समासः कर्मधारयो वा यद्वा पूर्वेण न ह्रस्वादिभेदानां द्वंद्वे कृते व्याख्यानेन दृश्यत्व अ
न्यतरग्रहणे वैयर्थ्यप्रसंगात् एतेषामिति अनंतरोक्तानाम् अइउऋलृवर्णानां एवां ग्रहणनिर्देशः
समानो धर्मो येषां ते सवर्णा इत्यन्वर्थसंज्ञाश्रयणात् । सजातीय इति । तथा अकारस्य ककारेणैव साव
र्ण्यं न तु विजातीयैरीकारादिभिरिति निर्बोध्यं ननु अन्वर्थसंज्ञायां सवर्णसंज्ञा स्यात् इति चेत् न एवे
ह्रस्वादेः सवर्णसंज्ञा स्यात् तन्निरासार्थं इदं सूत्रं यदि तु एवं पृथक् अपि ईदृशी ज्ञापकत्वेनेदमन्तप्रयोज
नम् । ऋलृवर्णाविति ऋश्च ऌश्च ऋलृौ तौ च तौ वर्णौ चेति यद्वा ऋश्चासौ लृवर्णश्चेति ननु ऋलृ
वर्णाविन्यनैव ऋवर्णलृवर्णयोः सावर्ण्यादेव ऋकारोपदेशो सिद्धे अइउऋलृसमानइति लृग्र
हणं व्यर्थमिति चेत् सत्यम् ऋवर्णलृवर्णयोः सावर्ण्यस्यानित्यत्वज्ञापनाय पृथक् लृकारः ।

सि॰ च॰
टी॰
२
3

ग्रहणेनेत्यवधेयम् तत्फलं त्वहोल्त्रमयिपाद्वित्यत्र गोरल्दन्तत्यनेन न स्नुतत्वे कर्तव्येर्थकारप्रश्लेदासेन
ऌकारस्य न प्रश्लेषः क्लृप्तादिसंज्ञास्य लोकप्रसिद्धा इत्याह एकमात्र इति मीयते इति मात्रा उच्चार
णकालः एकमात्रा यस्येति विग्रहः एवमन्यत्रापि एएऐऔ संध्यक्षराणीति। ननु संधौ जातान्यक्ष
राणि संध्यक्षराणीत्यन्वर्थसंज्ञाबलादेव संध्यक्षरसंज्ञासिद्धौ न तत्संज्ञाविधायकं सूत्रेण कर्तव्यमि
ति चेन्न अकारादीनामपि संधिजत्वाविशेषेण संध्यक्षरसंज्ञा स्यादिति तन्निरासार्थमिदं सूत्रं एषु व
भागद्वयसत्त्वेपि नरसिंहवत् जात्यन्तराक्रान्तत्वेन न भागकार्यं तेनाग्ने इन्द्र वायो उदकमित्यत्र स
वर्णदीर्घत्वं न अत्रैव वर्णपरिगणनं संज्ञाविधानं तु प्रकार्यद्वयस्य हृदङ्कुमारीवन्न्यायेन सिद्धे नेका
कद्वयम् एवं सर्वेष्वपि बोद्धव्यम्। उभयोरिति। ननु तेषां पूर्वत्रैव किमिति न स्थापितं तत्र हि सूत्रस
पूर्वपरामर्शत्वेनाकारादीनामेव तच्छब्देन परामर्शः स्यादिति पृथक्कारिते ह्युभयोरुभयग्रहणं स्यादेव
श्यपकत्वात् यद्वा संहारादिस्पेवास्त्वकारादीनामनुवृत्त्याप्यलाभात् इति चेन्न उच्चारणयात्नेः यदि तु।
न्नेऽसत्त्वे वर्णप्रश्लेषेणाकारायनुवृत्तिमि सर्वत्र उभयग्रहणं सर्वोपरि प्रयोजनार्थमेवेत्यवधेयम्
बहुवचनं तु प्रत्येकसंज्ञार्थमिति न्यायप्राप्तत्वेन समुदायस्यकापलदेष्पोप्रयोगाभावात् एवं तल्लाभा
त् एवं सर्वेष्वपि बोध्यं यत्तु अकारादयः पंचचत्वारप्रकारा इति तन्न अकारादिष्वन्यतमेऽधि
कसत्त्वायाः असंभवेनात ग्राहणस्यानर्थकत्वात्। अवर्णानामिनः इति। अवर्जेयं निअवर्णाः न तयो

गो॰
२

नामिन इत्येव किमिति नोक्तम् औः निपात इतिवत् इकारमारभ्य औकारं तस्य प्रत्याहारेण ग्रहणा
द्वर्णस्य वर्जनलाभात् ननु यकारौकारयोः संज्ञायां कानि नामान्तराणि इति चेन्न पूर्वं हल्योक्त हल
यौकारान्तस्य बोधस्यानुस्यात् यदि तत्र व्याकरणस्थानादित्वमाश्रित्य प्रत्याहारास्तिड् इत्यत्र एवमेव
न्यायमित्यलमलुवितेन । हयवरटेनेत्यादि । हकारादिषु अकार उच्चारणार्थः । आद्यन्ताभ्यामिति । आ
द्यन्ताभ्यामिति आदिरन्त्येन आद्यन्तौ आकारेणैव कारस्य ग्रो लोपाभावे इति लोपाभि हल्ग्रस्य छान्दसत्वा ।
त् पुनः संधिरित्यभिप्रेत्याह आद्यन्तावर्णावितिसाकोनिकापदेवा । कार्ययोरिति । तमेव प्रयुक्तात्
कर्मणीति कर्मणि चतुर्थीत्याशयेनाह कार्यविधानमिति यत्र प्रत्ययः परस्य बोधस्तत्रादिः प्रत्य
याय इति विज्ञः प्रत्ययादयः प्रत्ययागमादेशास्तद्वदिति विज्ञः इति तद्विवरणं च तत्र सर्वमाऽपानतः य
त्र प्रत्ययः परस्य बोधस्तत्रादिः कारणमन्नमह इड् वाक्य प्रयोगस्तत्र इति विज्ञ इति तदपि प्रकृतानुपयु
क्तत्वात् उपेक्षितं यद्यायद हल्लत्रोऽङ्क योज्यः प्रत्ययादिष्विति विज्ञः लौकिकास्तिड् प्रयोगोच्चारणार्थं धि
कृति कथंचित्स्याचोद्यत्वः यस्येति । यस्योत्सृज्यानस्य लोपः । इति गच्छति प्रयोगेन सेति सवैति
इणगतावितिग्रस्मात् क्विपि कृत्स्वस्येति तुकि इत्यत्र आद्यविनापीत्यर्थः इति महासत्वाकरणा
दिति लोपः लोपस्वरूपमाह । प्रसक्तेति । प्रसक्तेति किम् दधिग्रामपि क्विपो आगमस्य सत्वात् ।
तस्य लोपश्च प्रत्ययलक्षणेन तत्क प्रसज्येत लोपश्च स्वरूपमाह वर्णेति वर्णविनाशादीति मतेनाह

रूपमाह। प्रत्ययेति। प्रत्ययात्पूर्वमागमित्यर्थः। स्वरानंतरिता इति। अंतरगा इत्यन्तरिताः नअंतरिताः
अनंतरिता इत्यनेनैव तल्लोपात् तथापि अंतःस्थिति इत्येषामनेहसः संयोगः स्पष्टं विजानीयस्तद
स्यापवेषेण भवति संयोग इत्येकवचनेन सूत्रावनमिति वत् समूहाय संज्ञालाभाय्यम्। अच्युत्
रूपमिति। अकारान्तं वमौ वर्णो स्तमाङः पंचकमथह उकाराद्यन्यतो नान्यो भवति महेति अदेङ्गुणा
मिनो गुणा इति विपरीतनिर्देशादिअकारादयस्त्रयः एवनामिनो गृह्यन्ते अचप्राचः नामिष्व उक्त इति
त्रयाणामेव ग्रहणम् लकारस्य सावर्ण्यात् अन्यथा गायतीत्यत्र गुणः स्यादित्याङः वल्लन स
गोपाहेरित्येकोतिस्थानसामर्थ्यात् एवगुणो न च भवतीत्यादावपि गुणो न भवेदिति भ्रमितव्यम्
तस्य वक्ष्यमाणदिश्चरितार्थत्वात्। अत्यरूपादिति अंत्यादरः समासादिः स्वसतथा नन्वेवं
चेत्यादौ कथं टिसंज्ञा आदिरुत्तरहस्वजितात्यादेशे इति सूत्र्यताम् तदेवं तदोत्तराणानुवर्तनाम् न चा
त उपधायाद्इत्यत्र वा ऽ ऐ गे इत्यस्यानुवृत्या चत्वारोपि स्युरिति वाच्यम् हृदिशो हो नोपस्थिते स्थापित
त्वत्वात् अथय चरूपस्थितेः समहेश्यो विधास्यते इति चेत् अत्रापि तत्स्यमिति चेन्न संज्ञा पूर्वकावि
धेरनित्यत्वज्ञापनार्थं संज्ञाविधाने तत्र तत्र भादित्यादेर्गोपास्थिको सिद्ध्याभावः। अंत्यात्पूर्वं तु पधेति
नतु वर्णादिति सूत्रे अत्र स्वामपि कस्माल्लब्धमिति चेत् पराण्णादितिज्ञापकात् तदेव ग्रहणमस्मादु
पधे स्मृतो पिपूर्वमपाहत्र स्मालोपः संभवति न च परशाहस्यालोपः स्यादिति वाच्यम् अत्यत्वमगस्ते।

गात् नहि परस्मिन्वर्णे सति पूर्वस्यान्त्यत्वं संभवति एवं सिद्धे यत्पूर्वग्रहणं तदव्यवहितस्य पूर्वसे
वग्रहणार्थम् विसर्गस्य अन्तस्यास्य संयोगस्य तेनेरेयस्य स्तनयावल्लतनस्तनुविनम् । अथवानासि
केति । अत्रैव सहितानासिकास्य न्यथासर्वं च नासिकाचेति विग्रहे प्राप्य .. त्वादेकवद्भावे ।
पिनत्वतिः आङ्प्रश्लेषेण तथासिद्धिः वचनमस्यास्तीति सः तथा अर्द्धकौमात्रार्थ इत्यप्रत्ययः । वि
भक्त्यंतमिति । विभक्तिरंतो यस्य तत् । तपरकृतिः तः परो यस्मात् तात्परस्तत्परः यत्रसंध्य
पद्योगीति कोऽस्य इत्याह् नत्वसंधिभिन्नो पद्योगितयासंकोचेमानाभवात् अपृष्ठवासंधिपदस्य पल ।
लकामिति श्रीविद्यानगरस्थायिलोकेशाकरशर्मणाविहितायां हि टीकां संज्ञासंधिवर्गात्स्यावम् ॥
संज्ञासंधिविवरणम् ॥ ॥ इयं हरे । इश्च ईश्चेति समाहारद्वंद्वे एकवद्भावेन पुंस्त्वकात्वे चर इति
एतेन सांकेतिकानिर्विभक्तिकत्वात्प्रकृतिः पराता अरट् मार्गेण सिद्धेतायं सवर्णेन अट्
पौनायोगात् अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्येति परिभाषयाकेवलायाप्रकृतेरेव ग्रहणम् नतद्धा
दिस्थायाः इति नाशंकनीयम् स्यादावित्यादिनिर्देशेन तस्याश्च नित्यत्वज्ञापनात् यमिति भावप्रधा
नोऽयं निर्देशः द्व्येकयोरितिवत् इत्याशयेनाह इवर्णो यत्वमापद्यते इति नन्विवर्णस्य वेदितव्यमत्र यग्रह ।
णं किमर्थं मृइति अकारादौ नामिनवर्णे यत्वेतिवत् नउवमित्यादिसूत्रप्राबल्यात् नचपठित्वा
दैटकारादीनां यत्वनिषेधार्थं तदइतिवेत् नचापिसर्ववत् अभेजभादित्यादिसूत्रप्राबल्यात्

सि.चं.
टी.
५
5

अथ पचतीत्यत्र चकारस्य तद्धारणाय धेति चेन्न ह्रानौकस्त्वात् दीर्घात् इति सूत्राभ्यां कृत्वदीर्घयोर्ग्रहण
मनुवर्त्य कृत्दीर्घयोर्द्वैयत्त्वविधानात् इति चेत्सत्यम् विनाशत्रेत्यादौ ह्लनस्यापि पद्वैयत्त्वविधाना
र्थं सिग्रहणस्यावश्यकत्वात् एवानयोरत्र स्याभावात् नामिनः स्वरइति नुस्यागमोन तडिनस्व
त्वाभावात् यस्य लोपइति लोपोपि । न । नन्वत्र संयोगान्तस्य लोपः कथं न स्यात् इति चेत्सत्यम्
असिद्धत्वं बहिरंगमन्तरंगे इति न्यायेनान्तरंगलोपं प्रति बहिरंगस्य यादेशस्यासिद्धत्वात् इति शह्व
ण । ह्रस्वोर्हस्य इति । अत्राल्लनौकस्त्वादिति सूत्रे ग्रहणात् कस्वादित्यस्यानुवृत्तेस्तस्य लक्षणयाम्भः पर
त्वबोधे यत्नरात्रे पात्रमित्यादौ दीर्घाद्द्वित्वनिवृत्त्यर्थं कस्वादित्येव वक्तुं योग्यमिति तन्न तत्र विक
ल्पेनैव तद्धारणसंभवात् अत्र संयोगान्तस्य लोपइत्यनेन ह्लोपो । न । रान्तस्यैव लोपइति नियमा
त् इच्ह्वराहोर्नाभ्यामन्यः स्वतथा असवेर्हहस्य इति ह्वबचम् ॥ ऊभेञ्चबा इति ॥ तन्वलज्ञ
ने भज्जनीत्यादाम प्राप्तेः । वर्गेवर्गे णोत्यादि । वर्गाभवो वर्गः यणादिति -- कारस्य द्वित्वेन तथा
चणाद्द्वित्वविकल्पात् चत्वारि रूपाणि यत्तु नरोत्तमः वाणीप्रणीतसूत्राणापिति प्रतिज्ञायत इति
क्ताविधानेन प्रत्यक्षाभंग इत्याशंक्यात्र रामो बुधा मेत्यभावात् तत्तत्स्वमतिभ्रमादेव यतः पतंज
लेर्मतं बुद्ध्वेत्यत्र पतंजलिमताबोधपूर्वकत्वेन पतंजलिमतानुसारेण वाणीप्रणीतसूत्रे ते वे
धि सिद्धांतचन्द्रिकाकारण प्रतिज्ञाया अहपाकत्वेन प्रतिज्ञाहानाभावात् तथाच रामाभिप्रायमज्ञा

ॐ.
५

त्वात्तऊञो रूपणार्थत्वं चकारान्नवरोपेन स्वयंभ्रांतो नरो नमः नरोत्तमतथातस्यननाशविहितंवु
धेः नलोन्नमतथाकिंहलयोवैकल्यभावनात् रह्मायपोहितितिरश्चहंश्चोतिद्वंद्वः हकारादिकंत
श्चो रह्माभ्यांद्वेइतिपाणिनिसूत्राननुसारात् मङ्फट्टइत्यादौसूत्रात्यराद्वात्यरस्यापिरेफस्यन॰
द्वित्वंमाटरकौण्डिन्यन्यायेननद्वाधात् तद्यथा ब्राह्मणाभोज्यंतामाटरकौण्डिन्योपरिवेविषा
मितिब्राह्मणाभोजनेनिमित्तक्रूतयोलयोभोजनंबाध्यते एवमत्रापियपद्वित्वनिमित्तस्यनपथा
न्नगीतंवेद्वित्वकार्यत्वंव्यवस्थितविभाषयापाणस्यापिद्वित्वंपार्श्वंवर्ष्येत्यादौपर्श्चाद्गुणाजिह्वा
नुहृद्धिःद्विस्तात्टिलोपः।उवमितिवत्वमापद्यतेइतिसर्वेवत् मङ्कुइति अत्रापिधकारवकारे॰
यौर्द्वित्वविकल्पात्त्रवत्वादिरूपाणि।ऊरमित्यादिसर्वेवत् पित्र्यंइति अत्रापितकाररद्वित्व
विकल्पात् रूपद्वयम्।ल्टलमितिलन्तुवंधस्ते ल्टश्रन्नवंधोयसेतिनियहः।पञ्चयूइति य
थमांतेपरद्वयमापियपञ्चमम्सूत्रपिनयनमिति णोञ्प्रापणेइत्यस्मात् यःफवोरनाका
विलिम्नानेष्टः एवंभवनमितिभूधातो गोवरेवति पशतेकिंगावे पुरोकिंगाहितं तथाच॰
पाणिनिसूत्रे ग्रवद् स्फोटायनस्यत्रुविवरम् ग्रगागमोप्तृतेसति पवेदवायावइत्यवादेशोगवा
ग्रमित्यादिरूपसिद्धम् व्यवस्थितविभाषेयमित्यादिणीञ्प्रञ्ञ्धातभ्यांत्वणावितिरुणाणि
त्राहृडोश्रकारेवेवरूपसिद्धिः।गव्यूतिरिति।गव्यूतिःस्त्रीक्रोशयुगंगमित्यमरः घोलोपहेत्

सि॰ चं॰ टी॰ ६

6

व्यवस्थितविभाषाश्रयणात् गव्यूतीत्यादौ वलोपेन । तव्यामित्यादि । हेतेंशवक्यं तव्येजेतं
शक्यजय्यौ लिङ्येजिजयोरत्वतः क्षय्यजय्याविति यप्रत्यये गुणे च लेयं जेयमिति क्रयार्थे प्रसारितं क्र
य्यमिति क्रेतारः क्रीणीयुरिति बुद्ध्या पण्ये प्रसारितं क्रय्यं क्रेयमन्यत् क्रयणार्हमित्यर्थः ॥
अत्रादेर्लोहिण्यादाविति अलप्रत्ययान्तादयः क्षौहिणी ईति ईरिणी ग्रच्छित्तुरित्यौहिन्यादयः अ॰
ग्रिधिसामर्थ्यात् प्रादौ सवर्णदीर्घेन अक्षौहिणी सेनाविशेषस्य संज्ञा तथाहि अक्षौहिण्यामि
त्यधिकैः सप्तत्या ह्यष्टभिः शतैः संयुक्तानि सहस्राणि गजानामेकविंशतिः २१८७० एवमेव रथा
नांतु संख्यानं कीर्तितं बुधैः २१८७० पंचषष्टिसहस्राणि षट्शतानि दशैव तु संख्यातास्तुरगास्तज्ज्ञै
विनारथ्यैस्तुरंगमैः ६५६१० नृणां शतसहस्रं तु सहस्राणि नवैव तु शतानि त्रीणि चान्यानि पंचा॰
शच्च पदातयः १०९३५० सप्ततिसहिताष्टशताधिके कविंशतिसहस्राणि गजाः इयन्त एव रथाः द॰
शोत्तरशताधिकानि पंचषष्टिः सहस्राधिकमेकलक्षं पत्तयः इत्यक्षौहिणीलक्षणम् । यलोपश्च
वेति । यववर्णयोरनंतरोक्तत्वात् अयादीनामेव यकारवकारयोः श्रवणे इत्याशयेनाह अयादी॰
नामिति अयादयस्त्र अपूशायू परस्यांत्रः पदान्तः अंतश्चात्रोवयववाची परश्चविभक्त्यंतमेव अवा
द्यश्चैतत्सप्तभाविनः पदशब्दयंते हलेवारीति हलवाः तेकेवानि जिरिति करणे इतिनि प्रत्ययोटिलो
पे ·· मिति सधातुरितिधातुत्वं ततः क्विपिलोपे च हलतइतिभवति हलवा इत्यत्र वलोपेन पदां

गौ॰ ६

तेकिंनयनम् स्वादेरिति स्वयंआदिर्यस्य सस्वादिः तस्य बहुव्रीहिरिति अन्यार्थे समासेन स्वो नो लो॰
पश्चिादीवितिनलोपशि सवर्णो दीर्घः। प्रहोतोनः इति। पञ्चगोश्चपहोत् तस्मात् परकरणं मुखश्रवो
च्चारणार्थमत इति उपरकरणे दीर्घीदिति निवृत्त्यर्थं तेनाह वे अगमश्चैव यादौ लोपेन अत्रापवादत्वात् लोपप
वनत्वयादयः। गोर्वेति। गोशब्दादकारस्य लोपो वेत्यर्थः तेन गोज्ञनमित्यत्र रूपद्वयं। सवर्णो दी॰
र्घः॥ सहेति। सवर्णो दीर्घः सहेति सवर्णशब्दस्य संबोधकत्वात् सवर्णादिलङ्गे सवर्णसंज्ञायाश्च समा
नस्यैव नान्यस्येति स्वरूपार्थे समानादिति लङ्गे सहयोगे तृतीयानन्तरपरविभक्तिकत्वात् समम्यास्व
सामीपिकाधारे विहितत्वात् कारकविभक्तित्वे दीर्घ इति प्रथमायाश्च हूतभवतिनायोगात्वत्याक
रूपेन विहितत्वात् कारकत्वात् उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसीति वचनात् समानस्ये
ति किम् हृदये अङ्गाश्चेति पर्जन्यवल्लक्षणप्रवृत्तेरिति दीर्घस्यापि दीर्घः यत्र अदीर्घो दीर्घं तत्रो
यानि इत्यादि कलापानुसारिभिरुक्तं तज्ज्ञाप्यविरोधादुपेक्ष्यम् अलोलिदीर्घ इत्येवमुक्तवचं सामा॰
न्यशास्त्रेति बहुव्यापकं सामान्यमल्पव्यापकं विशेषः। हलादेरिति। हलादेरीषादेश्चाक्रान्ति
गणत्वबोधम् पतञ्जलिः मार्तण्ड इत्यादिसिद्धम्। हलीषेति। ईषालांगलदण्डः स्यात् इत्यम
रः। मनीषेति। बुद्धिर्मनीषाधिषणेत्यमरः। पाकन्धवेति। सीमान्तः सीमान्तः। ओत्वोष्ठयोरि
ति। गोतश्च गोष्ठश्च तौ तयोः अत्रस्वराद्यन्तत्वात् ओष्ठशब्दस्य पूर्वनिपातो च्चो स्वराद्यन्तमित्यस्या

नित्यत्वज्ञापनायेदं स्यूलोत्वेति स्यूलश्चासौ ओतुश्च स्यूमनश्याओतुर्मार्जारः । प्रोहोढाविति । प्रश्च गोश्च प
होत तदादिर्यस्य स तस्या तस्मिन् प्रोजन इति प्रज्ञदीर्घोरिति नतप्रज्यकाम्येनेत्यादिः तस्यपरस्मैपरि
त्वात् उपोषतीति उपदाहेत्यादिः एकोदादिकं च कृद्विसंवयाहस्य विशेषाननुपादानात् एत्यैधत्येति
तिनिषेधज्ञापनात्तच्चउपेङ्कीयतीति पङ्कामिस्त्रुतीति वाक्येनाम्नोयर्ऽचीस्येति सूत्रेणायप्रत्यये
अकारस्याकारादेशो रूपसिद्धेः एवमोहूयीयतीत्यादिषु प्रत्यधत्यादिति इत्यागतो दाधत्रूधीयप्रेव इति
इषइच्छायां तदादिः चर्मिवर्मिणि च एषएष्ये इति रूपद्वयोसिद्धेतत्र लोपेप्राप्ते अनेन निषेधः यह्लवे
ष्य उज्झेयच्चईखगतिहिंसादानेषु तयोर्दीर्घोपधात् ईवईष्य स्तत्वत्वे प्रेषः प्रेषः । एवेनवधारणेति ॥
एवशाहेएवेनवधारणेष्वे आकारान्तपूर्वपदस्य लोप इत्यर्थः । अरइएइति । अइति पंचम्यन्तमित्यभिप्रे
त्याह्ना वर्णादिति इइतिसप्तम्यन्तम् यत्नप्रांचः अइत्यस्य प्रथमान्तत्वमंगीकृत्य अवर्णाद्वर्णपर इति विवृ
तं तद्दूषणीयानुसारित्वादुपेक्षितम् उओइति उइतिसप्तम्यन्तं पदं चरश्चेति इरइतिसप्तम्यन्तं तन वृद्धि
रूपत्रयंतत्र वृद्धित्वाभावे लोपे सत्येकधम् असतिलोपे हित लोपयोर्वा द्विधम् सतिद्वित्वे लोपे च सतित्रि
धम् । उपाकृतीति । अरतीत्यादिः इषादेः एषणादिरित्यनेनाम्स्वरस्यादेशः ननूपाकृतीत्यत्र होर्वि
सर्ग इति अनेन रेफस्य विसर्गो स्त्विति चेन्न पदान्तत्वाभावात् न चोपेन स्यात्यावयवत्वेन सह विधाना
नात् कथंन पदान्तत्वेनिवाच्यम् अरकृतीत्यस्याप्ययावयवेत्वनपदान्तत्वाभावात् ननूपसर्गग्रहणे । सि॰ ७

नैवधातोराद्येपिसिद्धे धात्वन्तनिग्रहणं स्पष्टार्थमितिचेन्न नपदान्तावोसमानानामनिल्लतिवाक्क स्वद्वतिपावि ।
कक्स्यस्यापिबाधनार्थं धातुग्रहणस्यावश्यकत्वात् । अवर्णेह्रस्वपदेइति । अवर्णेहस्तेपरेऋतेऋतीयसमा
सेआभवतीत्यर्थः ऋवर्णात्इतिऋतेनऋतइतिविग्रहः समासेकिंऋतेनऋतः ऋतीयेतिकिंपरमर्तः प्रा
वत्सतरार्णदशार्णमित्यादि प्रवत्सकम्बलार्णमित्यादिष्वपि ऋणार्णमिति ऋणस्यापिनयनार्थंयत्स्य
हणम् नद्यार्णम् एषामुद्देशः नदीवत्सतरोवसनदशार्णौ दुर्गेदुर्गभूमौजलेचप्रवत्सकम्बलापार्णवसाग्निः
वत्सरशब्दमपठित्वावत्सतरेऽदेयमृणं वत्सतरार्णमिति उदाहरन्ति अपरेतुवत्सरशब्दमपिपठन्ति तत्सर्वभा
ष्यादिविरुद्धम् । ऋलादौवेत्यादि प्रार्थीयतीत्यादि ऋषभमिच्छतिऋषभीयति नाम्नोयतेवास्ये ।
नियमस्यापवे अवर्णस्यैकारः । ल्लृअल् । अवर्णात् ऌवर्णेपरे सहताऽल्भवति तवल्कारः ल्लृदाद्धे
नामधातौवाल् प्राल्कारीयति प्लकारीयति यलायपिद्वित्वे प्राल्कारीयति । ल्लृअलिति । ल्लृर
तिसवर्णेतरम् यवलायपरेद्वित्वेति हसेहसेइतिद्वित्वविकल्पात् चत्वारिरूपाणि एवंप्राल्कारीय
तीत्यादावपिबोध्यम् श्रीविद्यानगरस्थायिलोकेशकरशर्मणा विहितायांटीकायांस्वरसन्धिप्रक
रणम् ॥ इतिस्वरसन्धिः ॥ नामीति । अदसोमोऽन्त्यस्यह्रस्वेकारएवसन्धिंनप्राप्नोतिनत्वकारेणास्येर
तिसत्त्वात्मापकाहिनिभावः अस्तअमीआसातेइत्यत्रद्वेद्वित्वे इत्यनेनैवसन्धिनिषेधः अदसःकिंशम्य
त्र यत्रयत्रैवग्रहणेइति परिभाषयाप्येतद्वारयितुंशक्यते नहि अमुष्मैइतिप्रसङ्गदुहरणंबोध्यम् ॥

सि. कौ. अमेरोगः सोम्यासीतिरमी अत्र सप्तमेवेति ह्येतस्य व्यवस्थितत्वस्यानुवृत्तेः । द्वे द्विवेइति । ईकारान्तत्वाद्द्विवं

टी. चपरिनिष्ठितत्वे सति बोध्यम् नन्वत्र मायोरग्याःक्रमायगावम् वत्स्यग्याशमित्यत्रापि संधिनिषेधः प्राप्नोति

८ ईकाराद्यन्तस्यान्तिमत्वेवर्तमानत्वात् प्रत्ययलक्षणेनेति चेन्न ईकारादिभिर्द्विवचनस्य विशेषणत्वा

8 त् ईकाराद्यन्तं द्विवचनमिति निष्कर्षात् समासे कृते समुदायस्यैकार्थत्वेन पूर्वोत्तरपदयोरर्थक

त्वात् तानन्वेवमपि अश्वलोकवत्रे अश्वलोकौ संपद्येतां अश्वलयाश्लोकावहे अत्र प्राप्नोति अत्र हि ईकारादिद्वि

वचनं तदन्तं च भवति प्रत्ययलक्षणेनेति चेत्सत्यं अत्राप्यकृते लुग्भावे लक्ष्यभाविष्यति ह्येतस्याव्ययत्वेना

संख्येयत्वात् अद्वित्वार्थत्वाद्वा यत्तु मणीवादिवर्जमिति परिगणितम् मणीवेत्यादि ग्लाहकं प्राचामतद्ध

अनिर्वाच्यत्वात् अप्रमाणमिति संतः एवं च मणीवोष्ट्रस्य लम्बेते प्रियौ वत्सतरौ ममेति भारत

प्रयोगसमर्थनाय इवार्थे वा शब्दो यथा शब्दो वा बोध्यः वचाय यथा तस्यैवं चमिव वृषा हयोपि नादृशः सोमे इत्य

मरुग्यव्याख्यातमरे शा च वचेषाः पश्चारितिकालिदासप्रयोगस्याभिधन्सो कसाहतत्वात् वातम्ब

त्वंडिनदलानिवपंकजानि इत्यादिदर्शनाच्चेति भावः ओनिपातइति अकारादिकारो काकोतः ओ प्रत्या

हारः इत्यभिप्रेत्याह स्वरइति स्वरेष्वेकएव बोध्यः न तु हलन्तः चार्थे वशौ गावित्यादिनिर्देशात् तेनो

परं ब्रवीत्यत्र न संधिनिषेधः निपात इति किं चकाराद्रजहावा ग्रामेन निषेधः नस्यप्रादिभूपादेनानि गो.

पातत्वात् चादिर्निपात इति चादीनामेव निपातसंज्ञाविधानात् ~~माङ्निपात इति~~ ङित्वात् ङित्वं च भा ८

ष्यात् ईषदर्थेक्रियायोगेमर्यादाभिविधौचयः एतमातंङितंविद्याद्वाक्यस्मरणयोरङित् । आ एवमि
तिपूर्वप्रक्रान्तवाक्यार्थस्यान्यथात्वद्योतकोयमाकारः पूर्वमित्थंनोऽसंस्थाः इदानीमेवंत्वमन्यसे इत्य
र्थः ओदन्त इति अत्र भाष्यम् ओत इत्येतिप्रतिषेधः ओदन्तोनिपात इत्यत्र ह्यन्तप्रतिषेधोवक्तव्यः अनहः अहो
भवत् अहेभवत् नोभवत् इहयथानस्यात् सववक्षोनवक्षः लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदो
क्तस्यैवंभविष्यति एवमपि अगौः गौः संपद्यते गोभवत् अत्रप्राप्नोति एवंतर्हि गोणप्राग्व्यवायोऽव्यवायकार्यसे
प्रत्यय इति नयथा गौरत्रबंधुरत्रनवाहोकोनबुध्यते ह्यनम्यकाद्यन्तर्गतत्वेनिपातत्वाभावात् ।
नैत्यपदेनिपातः किंसद्योऽग्रे यन्मनोरमायां निपातः किंदेवोमित्रायवायाहि इतिप्रत्युदाहरणम् तद्व्या
ख्याविरोधादुष्यम् ओदन्तोधावित्ति अवैदिकेइतो इतिबोध्यम् भाविनिकिमहो इति अत्रविकल्पोमाभू
त् । ऋणामि इन्द्र उद्वत् आपद्यदः तेषांसधारुरुहः इति किंभुवनमिनिवत्तस्यासिद्धत्वावाक्यत्वादेः ओदन्तो
निपात इत्यारम्भएतत्पर्यन्तेवेत्यस्यव्यवस्थितत्वान्नइहनेलभ्यत इतिबोध्यम् । हृताद्ज्ञान इति इहत्वमिह
ज्ञानापेक्षेनदेशापेक्षेपकत्वापेक्षेवा । वाक्यस्यशेष इति वाक्यंचसामर्थ्याल्लभ्यते तथाहि अज्ञान इत्याधारे
सप्तमी आधारश्चाधेयमपेक्षते आधेयंवाक्यमेतेनैवाज्ञानसंभवादितिनुर्थः संबोधनमात्रोपलक्षका
मित्यभिप्रेत्याह हेसंबोधने इति । सप्तम्यर्थे इति अर्थग्रहणंकिंवा वाप्यामश्वोवाप्यश्व इह यथानस्या
त् अत्रक्रियमाणेऽप्यर्थग्रहणेकस्मादेवात्रनभवति जहत्स्वार्थावृत्तिरिति ॥ सपादुसोवेवाम्बे किंबु ।

सि॰ च॰
टी॰
९

क्रमम् किमुक्तक्रमम्। दूराद्धाने टेः प्लुतः दूरात्संबोधने यद्वाक्यं तस्य टेः प्लुतो वा प्लुतः प्लुतः सं
धिं न प्राप्नोति एहि देवदत्ता३ात्राधीष्व एहि देवदत्ता३त्राधीष्व समसंध्यभावात् अथाज्हलन्त्यार्थायां वृद्धौ दो
षप्रवेति चेत् न समुदायार्थो विधीयते। वृद्धो वेति। उक्तश्रवस्यानुबंधकपरस्य स्यते। अल्लनवदिति अत्रा
थवैदिके इतौ बोध्यम् अवैदिके इति अग्नीइत्ययथानस्यात् गुवावन्तन इति अपिशाह्लागुरोर्गुरोश्चटेः
सूत्रार्थः श्रोविधानगस्याधीतेमकारस्तोकवोत अोलोकेशकरोत्यायां संध्यभावस्य तत्रम् ॥ अ
थहसंधिः ॥ चपाश्चवेजवाः अचलत्रभाष्यं जपाइत्यवपाक्यु समिदृश्च कण्वश्च अतिसर्वामनामि
त्यादौ अव्यामर्थ्यानस्यात् यद्वा अवेजवाः इत्येवकर्तव्यं परेत्न इत्यनुवर्तनेन परेत्ते वर्तमानस्यजः
बाभवेत्यबोपरे इत्यर्थः स्वराणां सर्वविधयो बाधकाहलानंतत्सवविधायइभिश्रयोच्यते नयागताः प
टविहेत्यादौ अतिप्रसंगावारणाय तावत्यनरहकाव्यं नत्रव्याकिलायवायचपयहणमेवकर्तव्यं
न चोक्तदोषः वावसाने इति इष्णसिद्धेः अवसाने किमिति चेन्न अमेवेति गृहाणविद्यावसानमित्या
दिप्रयोगदर्शनात् अत्रोक्तंच पयहणस्यापिमानत्वात् अवेदमवधेय वावसाने इत्यत्रावसानपाद
स्यानवाचकत्वान्नेविता विरामोवसानमित्यनेनवर्णाभावस्यावसानसंज्ञाकथंतास्त्रकारेणविरुद्ध
त्वात् किंचवंभवत्स्वकः हहत्वणामहत्वायेनमित्यादिष्ववावसानेन इत्यनेनपरेरकारश्रवणापर गं॰
त्रेनेचेषणतिः नदसाधनत्वस्य सर्वत्रदर्शनात् नचकत्वंवत्रेत्यादौ अव्याप्तिपरिहारः कथमिति चे ९

न् इत्यंजसेजसावेत्य व्यवस्थितविभाषाश्रयणात् क्वचित्‌जसानामिति जसाजमाश्र
भवंतीति आख्यानात् तन्मयमित्यादौ जसकारणार्थं प्रत्ययेजसेजवसायीति भवद्भिरपिव्य॰
वस्थितविभाषाश्रवणस्यस्वीकृतत्वात् अत्रभवस्तत्रइत्यादौ वसेवजसानामिति सूत्रेण
पाहिक॰॰ कास्यापितत्वेन तद्रूपासिद्धिरितिचेत् सत्यं वसेचपाजसानामिति सूत्रं प्रतिवा॰
वसानेइत्यस्यबहिरंगत्वेनासिद्धत्वात् किंचतन्निवृत्तिमित्यत्रतदेवावसानेचतुर्थकृतेपश्चान्नि॰
वइत्यनेन संबंधे जलाजश्णांतइतिजसत्वेविरवेतिचत्वमितिव्याख्यातं वेतांकृत्स्नपंक्तितानांभावित्व॰
वसानभंगेमस्कृतत्वात्स्वरूपविभाषयाकृतमपिषत्वंवानिवर्तयंतीत्यनयावावसानेइत्यस्याप्रवृत्ते॰
रित्सङ्का हूपयतामकुंजिरीविनातोमते नातिविरोधारितिदिक् । अवयहणंकिम् । जपात्सावमि
त्यादौवसेमाभूत् अयमत्रावसेचपाजसानामित्यस्यैवप्रवृत्तिरितिचेत् नहिअत्रार्थमवग्रह॰
णं स्पष्टार्थमिदंवकृतं । पदांतेकिं । त्वचौ । जमेजमावेति । अत्रापिपदांतेइत्यनुवर्ततेतेनवषमी
त्यादौनवाशाद्योऽव्यवस्थावाचीतेन क्वचित् जसानामपिजमाभवंतिप्रत्ययेरूपमेतत् इतिपोवः
नाद्वित्यम् विरष्णमित्यस्यस्थान्तसत्वात् स्वरस्तिहस्वानविधेः स्त्रीकारणत् पदांतमस्यदाहवणाव॰
मेवोचितम् पतंजलिसंमतत्वात् किंचपाश्रुटिइत्यस्यपदांतानाम् जयः परस्यत्रुटत्वार्थः आका
रेस्थितः विसर्गोइपरेणादिकेषु प्रत्ययेमधुश्रोतन्यमितोविरष्णमित्यादौ यछेतिमनोवमायो

सि॰ वं॰
टीं॰
१०
10

उभयतांपीहितानांमेतेनविरोधात् आन्त्यमन्त्यादित्यस्यागतिकत्वान्नित्वेनोपेक्षितत्वात् । चपारि
तिकिंप्रत्याहारोतेश्चैवकिंवाकश्चे ॱॱ तिप्रश्नःइतिकिंवाकस्माद्भुः नत्रुचपाशस्त्रानुहृत्यार्थवशाद्धि
भक्तिपरिणामंभ्रात्वाचपादितिव्याख्याश्रीयतेइतिचेन्नजहिदुमरार्थेचपादित्तिहाजभाइत्यत्रव
त्यतेइहार्थेच श्रवतेचादिनागाकवद्दुयमाश्रीयते नत्रायत्रक्रमपदहितीयस्त्वचपमततिरूतिचपा
त् तेनसहितत्वः तस्मपोगानेनप्रसङ्गः पामप्रशमीत्यादेशपात्रेविधेय सूर्वैनिर्देशात्स्वमत्रेहार्थः
चपास्त्रः प्रस्त्वम्रेसन्देहःस्यात् । हाजभाइति । चपादित्यत्रहृतोन्तेहभगवन् हदे हकारः
सेतिकितत् पहृचपानांजभानोयथाक्रमंप्रवृत्तिरित्यतआह यथासंख्यमिति नत्रुउद्दिश्यमा
नविधीयमानयोर्यथाक्रमंप्रवृत्तिर्भवतीतिवचनेनविनाकथंयथाक्रमंलभ्यते इतिचेन्नसाप
काद्वचनमस्तीतिश्रवणमानात् ज्ञापकंतु सेधाइसेइतितकारान्तरस्यहस्त्वकारकारणे
त्ताः चतुर्भिः चत्वारितिसत्वात्स्वग्रनयोःसमाहारः त्वः तस्यत्ताः एकत्वेदि एद्धन्तानित्यत्वा
नित्यमानिर्देशात्तन्नयोगवंतत्ज्ञापकंचेदमेव प्राचवृचयचतैः चतुर्भिः चत्वार इत्यत्राव
मात्रागौरवात् वेडवचनम् श्रवस्थान्यादेशयोर्यथासंख्यानिमित्तकार्यिणोरन्तनप्राप्तिरिति ज्ञा
पकात् इत्यभिप्रेत्याह संख्यापास्थहति । समस्यभावः साम्यंसंख्याःसाम्यंसंख्यासाम्यं
संख्यासाम्यंतस्मिन् क्रममननिक्रम्ययथाक्रमंयावत्संख्याकस्योद्दिश्यमानस्यतावत्सं

गं॰
१०

त्यौकमेव प्रतिनिर्दिश्यमानं भवतीत्यर्थः ॥ ह्लोः ष्णोः ष्णुरित्येव सिद्धवचनम् ॥ न च तस्मिन्निर्दि
ष्टे पूर्वस्येति परिभाषोपस्थापनेन षाष्ठीति ज्ञापकात् तस्माद्धात्रुपस्थानात् न षाष्ठीति पर
स्य मस्य षकारप्रसंगो नास्ति अतः षाष्ट्यस्य न वर्गस्य चवर्गो निषिध्यते षाष्ठीति किं यष्ट्वा स्तु
भिः स्तुरिति तोरित्यनुवर्तते समासः पूर्ववत् अत्रापि ष्टोऽष्टुभिरित्येव सिद्धवचनम् । न चीति । अत्रापि तो
तोरित्यनुवर्तनेन तोरिति टोरिति किम् सर्पिष्टमम् अयं भावः भागार्थेऽपकारिणो वेति सूत्रविकल्पात्
टुड्भावः पदान्ते इत्यनुवृत्तेः पदान्तादिति लक्षणम् अन्यादीति यद्ग्रहणमस्यानित्यत्वज्ञापनार्थेत्यभिप्रे
त्याह । नवतिनगर्य्योश्चेति । षण्णवतिरिति । षट्चनवतिश्च षडधिका नवतिरिति वा नपुणत् नषि
इत्यत्र न ज्ञूदृश्योपादानं स्तुत्वस्यानित्यत्वज्ञापनार्थमित्याशयेनाह । स्तोपो नेति । स्तोपः सकारस्य षत्वेन
त्यर्थः । तोर्लिल इति । अत्र लघुभाष्ये तोरित्यनुवर्तमाने तोर्ग्रहणं सकारनिवृत्त्यर्थमित्येके न त ल्व
स्य परस्य सकारस्याभावात् कोलनातीत्या द्यवत्रं रंगेण विसर्गाभावं न लाघवकः इत्यत्रापि परत्वा
द्रत्वं रंगत्वाच्च दत्वे कृते लः तोर्लि इति द्विलकारपाठात् ल्लि इति सिद्धः एवं सार्धमात्रा न्यूना भवति ।
अवेद सवचोयम् तोर्लि इत्येकलकारस्य पाठ्यत्वात् किंच लोः स्तुभिः स्तुरित्यस्य विधेयत्वेनो
पन्यासात्वा भवाल्लि ति रिति अत्र प्रत्यनुनासिको लकारः । उदः स्थास्तम्भोरिति । उदः परयोः स्था
स्तम्भोः सलोपः स्यादित्यर्थः उत्थानमुत्तंभनमिति स्थीयते इति स्थानं भावेकत्वा फचोरन्तावो इत्यना

सि॰चं॰
टी॰
११

देशः सलोपे कृते विसोचपाऊसानामिति दकारस्य नकारः ॥ नः सत्वा च्छतेइति ॥ अत्र पदस्य मगागमः
न तु नस्य तथा सति नकारस्यानुस्वारो न स्यात् अपदान्तत्वाभावात् इत्याशयेनाह नोन्तस्येत्यादि ।
दस्य किं हन्ति ना इति किं न ह्रीकते च्छुत इति किं भगवान् ऋच्छ अत्र वेन्य पञ्चुष्यतस्य व्यवस्थितत्वाश्र
यणात् मस्यानिकस्य सगोत्याशयेनाह नप्रक्षान इति प्रशान्तनोतिइति प्राम उपगमे इत्यस्मात् ।
जमान्तस्य क्वावितिदीर्घो सेनो धातोरित्यनेन नत्वे इष्टम् ॥ शोचक्कवेति ॥ भवाञ्छ्छूर इत्यादि ।
ज छो ञ च छ्याञ चशाञ षणाविति च तष्ध इत्याणामिह च कु छत्वचलोपानां विकल्पनात् पद
स्येति किं हेषाः नोन्तस्या किंपेचषाः पोइति किं भवांश्चिनोति । अत्र शोस्येव वक्तुमुचितम् । मात्रा
लाच्च चात् न तु क्रुंचे शितिश्च क्रुंचे इहोते इत्यत्रापदान्तत्वात् नस्याप्रत्वात् अत्र स्वाराश्रय रत्नासत्वे प्रा
मोतिसत्यम् अनन्ते इत्यन्तरंगानिषेधं प्रति बहिरंगयोश्चकुसकोरसिद्धत्वाश्रयणात् तच्चाश्रमित्य
त्रापि अत्वे कृते ऊत्वमपि असिद्धत्वादेव न ड्लो क्स्यादिति इञ्च ण च न च ते ङ्नः क्रस्यात् किं प्राङ् ।
आस्ते स्वरे किं प्रत्यङ् करोति पदान्ते इति किं दाण्डिनौ न चपरमदण्डिनावित्यत्र सूर्यपदे स्वरेवो ननारोधण्डे
स्यापि प्रत्ययलक्षणत्वेन पदत्वात् नस्य द्विर्वचनं प्राप्नोतीति चेन्न उत्तरपदस्य प्रत्ययलक्षणेन पदान्
तकार्यं नेति पदोत इति ज्ञापकात् अतएव नलोपो न अन्नश्वइत्यादौ तु अनुपोत्यादि ज्ञापकात् द्वि
त्वेन नलोपस्तु द्वित्वविधिसामर्थ्यात् न द्विरिति क्रियावर्तो द्वित्वचनभ्यः स्वविति स्वान्तत्वात्

गो॰
११

अव्ययत्वं क्रियाचाक्षोच्चारणमेव तथा च । द्विरुच्चार्यो इत्योर्थबोधकः । खेइत्यत्र लोइत्यत्र व-
त्वविभक्तिव्यत्ययेन स्वरादिति बोध्यं पदान्ते वा चेत्यनुवर्तते तच्च वाक्यभेदेन संबध्यते विकल्पल
व्यवस्थितः तेन पदान्ते दीर्घो ङ्माङ्वर्जितान् वा स्वरादिति किम् किंस्त्रं संयोगान्तस्य लोपः
इत्यत्र वा वसान इत्यतो वेत्यपकृष्यतस्य व्यवस्थितत्वाश्रयणात् क्वचिन्न इत्याशयेनाह पुंसोव
परइत्यादिना तेनाव्याधात्येवासभिन्नस्वरा'' इत्यादि सिद्धं पुंस्कोकिल इत्यादि पुमांश्चासौ कोकि-
लश्चेति ॥ मोनुस्वार इति ॥ पदान्ते किं गम्यते मस्य किम् भवान्न हसति हसे किं फलमस्ति अचल
वुभाष्ये तत्रमो इति सूत्र्यताम् अइकार उच्चारणार्थः ततः परत्वादेशः स्यादिति चेन्मान्संज्ञाप्र
वेक्षो विधिरनित्यो यथा स्यादित्यर्थं इदम् अनुस्वार इति हि प्राचां संज्ञा तेन सस्वारादिति सिद्धिः वस्तु
तस्तु मो इति कर्तव्यम् अमपामो विभागादिनिर्देशेनास्यादित्यत्वज्ञापनात् सस्वारादिति सिद्धं
अत्रेदमः वधेयं मोइति कृते ओऽअविनयादिषु व महत्य स प्रथमान्तमामाशंक्य ओंकारस्य विधेयत्वशंका
या अनिवार्यत्वात् अनुस्वारस्यानन्तस्य नेहनिराकरणायावश्यवक्तव्यत्वात् यत्त्वत्र म इति व्याख्या-
यं तेन पुंस्कोकिलपुंस्पुत्र इत्यादि सिध्यतीत्यवम् उत्तु पुंसो वयंवलिपे संयोगान्तस्य लोपेनाति हेतोरुत्या
विरोधात्तुपेक्ष्यम् ॥ नश्चापदान्ते झसे इति ॥ चकारो मकारस्य समुच्चयार्थः अन्यथा अपदान्ते न से
वस्यात् अपदान्ते किं भवान्याति सत्राणादान्तग्रहणादेतत् सूत्रपर्यन्तपदान्त इत्यधिकारो बोध्यः

परस्य इति किं मन्यते यस्य ते अत्र ह्लो ञमा इत्यतो हकारमनुवर्त्य सच विभक्तिविपरिणामेन सम्बध्यते
बोध्य इत्याशयेनाह हकारेचेति ॥ यमायपेस्येति । अस्येति किमर्थं अनुस्वारपरामर्शार्थं तेन सं-
भवति तस्यानुवृत्त्यैव लाभात् नच यथासंख्यं तस्यानुवृत्तस्यानुस्वार इत्यस्य षष्ठी विपरिणामार्थमि-
ति वाच्यम् इमानुस्वारेऽशापे लायामङ्ख्यौ अत्यषष्ठी विपरिणामसंभवात् एवं तर्हि यपपरामर्शार्थः अनु-
स्वारस्य यमा भवन्ति यमे परे तस्य यपस्य संबंधिनो भवति संबंधश्च सावर्ण्यमेव नतु सादृश्यमात्रं
तस्यास्येत्यस्यास्येतस्य ग्रहणं विनापि लाभात् सवर्णमित्यव्यवहारो वा तथा चानुस्वारस्य नासि-
क्यस्य सदृशाः यपस्यतु सवर्णा यमा भवन्तीत्यर्थः तेन रेफेन भवति अनुस्वारसादृश्याभावात् न
च सादृश्याभावेपि वचनात् स्यादिति वाच्यं यमा इत्यस्य जातिपरत्वेन यसजातीयसवर्णयपजातीय
स्यानुस्वारसदृशस्य विधानेन वचनस्य चरितार्थत्वात् यत्तु यमोऽस्येति सूत्रे फले अनुस्वारेण जसेह-
रेइति वाद्वेपर्णीयं अनुस्वारस्य सदृशाः जसहयोः सवर्णाश्चादेशो भविष्यन्तीति व्याख्यं । यपेइति । शा
षसहरेषु तेनास्ति अन्तव्याप्तिः तेषां यमसवर्णाभावादिति अत्रेदं वयोगम् हसाद्वेपेणैव त-
दन्तर्भूतस्य जसस्याप्याद्वेपेसिद्धे पृथग्जसाद्वेपस्य व्यर्थत्वात् किंचानुवृत्तिलब्धेनानुस्वारेण ह-
साद्वेपस्य व्यर्थत्वात् किंचानुवृत्तिलब्धेनानुस्वारेसाहसाद्वेपस्याप्यावश्यकत्वात् हसाद्वेपपरांतस्याद्वे ग्रं॰
पाश्चेति द्वितीयसूत्रोपन्यासस्य सामर्थ्यात् एतत्पदांतविषयमित्याशयेनाह पदांतेवर्तमानस्येति । १२

वेति व्यवस्थितो विकल्पः इत्यभिप्रेत्याह यवलमनपरे हकारे इति विशेषणं यस्माद्वचलच्छनस्मानेप
रेयस्य सतस्यात्तस्मिन् किं स्यादिति ह्यतीति ह्मलिकि ह्वलयतीत्यादि ज्वलह्वलचलने ज्वलह्वलह्मलय
तीत्यादि ज्वलह्वलचलने ज्वलह्वलह्मलनमामनुपसर्गात् वेति मित्वात् ह्रस्वत्वं ह्नुङ् अपह्नवे
अह्वादिः ह्नादिस्वेह्नावेतीत्यत्र न सज्जातेत्यसिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्ग इत्यसिद्धत्वात् न वेति व्यवस्थि
तविभाषाश्रयणात् प्रासेच पद्माद्विनायोवाटनान्तस्य वाधुट् प्रासे ह्नोः ङकाट्कौ वा पकारे परे ङः
त्वकारस्य न्कवा इत्यादि संगृहीतं दृष्टव्यम् ह्नोर्नयोः ङःस्य कं णस्य टं भवतीत्यर्थः वर्णत्वात् ह्नयोः
कः पौ वेति कश्चश्चश्चकृष्मतयोः अस्तु रेफानिमित्तयोर्यथाक्रमं शरे फे कःपौ वृश्च आरणार्थौ केवलयोरुचा
रणासंभवात् कखयोः ह्कः पफयोः ह्पः अन्यायत्नाविधिवाधनात् श्रीविद्यानगरस्थायी पाद्मोत्स
मकारस्यैति इत्यसंधेयवाधाद्याव्याख्या सहितो लोकेष्यासंतकः ॥ इति हल्संधिः ॥ अथ विसर्गसंधिः [illegible] ॥
विसर्जनीयस्य सः इति ॥ आसंधि समासे विदं बहुलेन मधिक्रियते परिशेषात् एवं सपवास्य प्रकृतिः
अन्यत्र तन्मात्रस्वैलत्रतत्रवाभः ॥ विसर्गस्य स इति नोक्तं पर्यायशब्दानां गौरवलाघवचर्चोऽनपेक्षणा
त् यत्नमाचानुपहासार्थम् विसर्जनीयादिग्रहणम् प्राचोल्लङ्घनयानीत्युक्तं । नवेह्नमवधेयम्
प्राचोत्र के विवरणकर्तारः सत्वकर्तारो वा आद्ये सत्वस्य णो ˉ णेनेहाम्युपहासासंभवात् अ
त्येसत्वस्याः सत्वकर्त्रीत्वेन तदुपहासे प्रत्यवायसंभवात् न नित्ये न्मनसावावा सर्वव्याधिप्रत

सि॰चं॰
टी॰
१३
13

अग्निरिति निषेधदर्शनात् अः स इति सूत्रे णीयेयद्धि सर्जनीयस्येत्यक्रम् तत्संज्ञापूर्वकत्वेन तस्यानित्य
त्वबोधनार्थं तेन कः साधुरित्यादि सिद्धं । ननु कंबोः कः पोपाद्यस्य वैकल्पिकत्वात् पक्षे सत्वं कुतो
नेति चेन्न षोषाः कार्या इति निर्देशेन कः पोभ्यामुक्तो पक्षे सत्वप्रवृत्त्यभावस्य ज्ञापनात् अत्र वेत्यनुवृ
त्तेस्य व्यवस्थितत्वाश्रयणात् पासे वास्य कारः पासपरे विसे इत्या पामः परो यस्मात् सः पसपरत
स्मिन् । एपपरे इति । एपः परो यस्मात् स तस्मिन् एतत्सर्वं व्यवस्थितविभाषाश्रयणात् कपोः कपो
इति व्याख्यानं पूर्वोक्तमेव अत्रापि वेत्यस्य व्यवस्थितत्वात् अनेकार्थलाभ इत्याशयेनाह ॥ वाचस्प
त्यादय इति बृहस्पतिरश्च कारस्य मकारः तस्कर इत्यत्र टकारस्य एवमन्येपि । रोरात्रिषिति । बहुवच
नाद्राज्यादिर्गृह्यते अहोरात्र इति एकादेशविकृतस्यानन्यत्वात् रात्रशब्दस्यापि ग्रहणम् रात्राह्ना
ह्नाः पुंसीति नियमात् पुल्लिंगत्वमहोरात्रे रोरोभ्यामः प्रयोगः अतो रोरिति अतः किं अग्निरत्र तपरः
किम् देवाश्च अतीति किम् देवा आगतः विसर्गस्येति किम् रामम् अनु अत्र वोलोप इत्यस्यापवादो
यम् हवोरिति लोपस्यापवादः अतः किं भानुरेवं तपरः किं गोवानसः हवे किं रामः कर्ता अत्र
लघुभाष्यम् अतो ङवे उ इत्येकयोगेन ह्रस्वे सत्यां नित्यत्वज्ञापनाय तेन गर्भरुद्रम् इत्यादिसिद्धम् अत्र चेद रा॰
मवोचेयम् कपोः कः पौ वेत्यत्र वेत्यस्य व्यवस्थितत्वाश्रयणेन एवं वावस्येत्यादीनामसिद्धत्वेनोपदेशप १३
त्वमापि वा सिद्धे इति अनित्यत्वज्ञापनस्यानुचितत्वात् किं वा ज्ञापितो यस्मात् नित्यत्वे आदिवलोपस्य ३

इति नत्वाद्ग्रहणं किमर्थं नवेत्कारादिनित्यार्थं हलाद्धि सर्वस्मात्संभवे नाभिनो र इति रेफेन बाधितत्वात्
नवहल्सन्ध्यानित्यार्थं हलादि सर्गस्यासंभवात् तस्मादुत्तरार्थमेव नत्वेवग्रहणं किमर्थं नवहलेवग्रहणान
न्तहल्संध्यर्थं ध्रुवस्याह पूर्वे उपधेत्यादिनिर्देशोत्सर्गज्ञापनात् नाप्युत्तरार्थमसन्देहार्थं लघुवार्थं च तत्रैवाक
विधानात् नाप्यवसानबाधनार्थं ज्ञापकादेवतत्रास्य प्रवृत्तेः तथाहि यदाप इति लोपं पूर्णास्तितत् ज्ञापयति
नानेनावसाने लोपश्च भवतीति अन्यथा ह्योर्विसर्गलोपयोः कृतयोर्गो गेत्यादिसिद्धौ किं सिलोपवि
धानेन नच लोपाभिमतिं गगावेत्यादौ संधिर्न स्यात् अतो लोपं विधानेन ज्ञापकमिति चेन्न्वपासिन्नत्वे
परलोपश्च तेन सह संधिर्नेति द्वैध वस्तुतस्त्ववसानेति प्रसंगवारणार्थमेवावग्रहणं नत्वआद्यावेर
त्येवत्र्यताम् हेयत्ववेति पुनर्नैकर्तव्यम् देवइहेत्यादौ यकारे कृते घोर्लोपश्च वेत्यनेन लोपः
पिकृते रूपसिद्धिः नच तत्रायाद्यनुवर्तनात् अस्थकथं लोप इति वाच्यम् यकारान्तं वमवर्णं गृही
त्वायइत्यादि रूपसिद्धिः संभवात् लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषायास्त्वनित्यत्वात् उच्यते भोसइत्य
त्रापि योवेत्यनुवर्तते तत्र भोइहेत्यादिर्न सिध्येत। स्वरे यत्वं वेति। अवर्णान्तस्य विसर्गस्य स्वरे यत्वं
वेत्यर्थः। भोस इति षष्ठ्येवा नतु पंचमी भोस् भगोस् अघो सइत्येतस्मात् परस्येत्यत्र तदुप्रा
चः प्रसादएव भोसइत्यत्र निपातभवत्त्वं ह्येयोरपि सामान्येनानुकरणं तथाच भो देवा भो लक्ष्मि भोविद्व
न्देत्यादि सिद्धम्। नच भोसइत्यत्र भोस्‌ मात्रग्रहणात् भगोइह अघोयाहीत्यादौ यत्वमसिद्धमिति वाच्यम् अ

सि॰चं॰ त्याहारस्य ग्रहणे नाम्यभिनिवारणात् एवं च विभोरित्यादावपि प्रसंगो वारणीयं संभवति तस्य प्रत्याहारेने-
टी॰ नभावात् अत्र लघुभाष्यं ननु भोभगोऽघो इवे लोपमिति सूत्रणीयं नतार्थमात्रालाघवेऽपि वैरूप्यदोषः भो
१४ सोऽघयोर्वर्णात् घुरिति सूत्रभेदेन नाथे दोषः इति सूत्रभेदपक्षः स्थितः अत्रेदमवधेयम् ॥ आइसो वे लो-
15 पश्च इति सूत्रणीयं । तथा च नञ् [illegible] मात्रमवैरूप्यदोषयोरसंभव एव आदित्यस्य एवमंततात् भोसद्-
त्यस्य ग्रहणं तत्वात् तच भो सोः अवर्णाद् वर्णात्यर इति सूत्रभेदेन नाथे दोषः इति सूत्रभेदपक्षः स्थितः अत्रेद-
मवधेयमेव स्मात्पर [illegible] स्यार्थस्य फलभत्वात् एवं च सूत्रे यत्ववेत्यस्य द्विकान्ति स्थितिमहल्लाघव-
म् ॥ नामिनो र इति । ननु नामिन इति किमर्थं भवर्णात् लोपप्राप्ति विधानेन हसाद्विसर्गविधानेन च
तस्यैव परिशोषात् एवं तर्हि नामिन इति योगं विभज्य उवोः यीति वानुवर्तते विभक्ति विपरिणामेन
प्रथमान्तेनेन निष्पन्नस्य हरत्यादि सिद्धं नीति यत्तु नामिन इति योगविभागे आदवे लोपमित्यनेन लोप-
मिति चानुवर्तते ततश्च नामिनः परस्य विसर्गस्याव लोपश्च अनेन सेमां भूम्यादहे इत्यादि सिद्धमित्या-
हुः तन्न सेमा मित्यादे सान्तत्वात् सान्तस्य हस्यानुविधि [illegible] स्योक्तत्वात् भूम्यादहे इत्यत्रापि भूमि-
शब्दस्य कृदन्तत्वेन [illegible] नामिन इति एको योगः र इति च द्वितीयः तत्र लोपः
वा इति चानुवर्तते इति पक्षं तं कृत्वा वाक्यभेदेन व्याख्येयं इत्याशयेनाह रेफप्रकृतिकस्यापवेति रेफः प्र- ग॰
कृतिर्यस्य सतत्यात स्यव त्वन त्व रेफप्रकृतिकस्येति नोचितम् वक्तव्यं इति सूत्रार्थे नैव तन्नार्थत्वात् । १४

रङ्गतिषष्ठेवा नतुपंचमी । विलोपोदीर्घश्चेति सर्वस्येत्याशयेनाह सर्वस्येति चकारोविधेययोर्लो
पदीर्घयोस्समुच्चयद्योतकः सैषाद्वसेद्वृति सश्चषश्चतयोः समाहारः सषं तस्मात् सङ्गतितच्चहस्य
सूतोत्वसत्वस्यानुकरणं पूर्वरूपेणतच्चहस्यानुकार्यानुकरणयोर्भेदार्थत्वस्यादेभावात् द्वन्द्वे सर्वो द्वि
नासर्वकार्याभावात् ज्ञापितः सर्वथानानित्यादिज्ञापकात् नतु हसे वानुकरणं नत्साहचर्यात् प
षष्ठ्योर्योस्तेनहह सेवविकृतानिर्देशात् प्रश्चमानात् अन्यथात अतः शिव इति इत्यादौ नसंज्ञा सर्वको
विधिरनित्यत्वात्त्वविलोपो दीर्घश्चेति सूत्रेलोपशोऽनुवर्तनात् विदीर्घश्चेति चकाराल्लोपग्रहणमत्रा
र्थमित्याशयेनाह सषाद्वादिसर्गस्यलोपः सूत्रेलोपएव च पादस्पूरणं चेदिति तथा च सषादाशरथी
रामइत्यादौ लोपे जाते संधिः सिध्यते लोपशितु न स्यात् लोपएवेत्यवधारणात् अन्यच्चापिस्मरणेले
पोनतेन सोहमाजन्मशुद्धानामित्यादिसिद्धम् ॥ श्रीविद्यानगरस्थायी लोकेशाकरसंज्ञकः विस
र्गसंधेः कृतवान्व्याख्यां भाष्यानुसारिणीम् ॥ अविभक्तिनामेति विभक्तेरन्यत् अविभक्तिर्वि
शेष्यं च शब्दरूपं तेनात्र दिनाविभक्त्यंतेनमपि लभ्यम् नतु सूत्रे अविभक्तौ तावन्मात्रमर्थवद्ग्रहणं
कृतोलभ्यमिति चेत उच्यते द्वौ नञौ च समाख्यातौ पर्युदासप्रसज्यकौ पर्युदासः सदृग्ग्राही प्र
सज्यस्तुनिषेधकृत् १ प्राधान्यंतुविधेर्यत्र प्रतिषेधे प्रधानता पर्युदासः सविज्ञेयोयत्रोत्तरपदेनन
ञ् २ अप्राधान्यंविधेर्यत्र प्रतिषेधे प्रधानता प्रसज्यस्तु सविज्ञेयोः क्रियया सह यत्र नञ् ३ तथा

सि॰ चं॰
टी॰
१५
15

चपर्युदासोत्र गृह्यते तच्चाविभक्तेरर्थवत्त्वात् तत्सदृशमर्थवदेव संज्ञित्वेनोपस्थापयतीत्यर्थवत्त्वलाभः तंत्रादि
नालत्त्वविभक्त्यंत पर्युदासात् धातुपर्युदासोपि अर्थवदितिकिम् धनं वनमित्यत्र प्रतिवर्णं संज्ञामभू
त् न स्यां सत्यां स्याद्युत्पत्तिः नलोपः प्रसज्येत न च चपकैकवर्णमपि अर्थवद्दृष्टत्वात् पतीत्यादाविव
दोकारादिष्वपि वर्णा अर्थवंतः कथं न तथाच प्रत्याहाराह्निके अर्थवंतो वर्णा इति भाष्येपि श्रीमन्म
तंजलिनोक्तं उदाहृतं कूप इति ककारे सति कश्चिदर्थो गम्यते यूप इति यकारे अर्थांतरं तेन मन्यामहे ।
यः कूपे कूपार्थः स ककारस्य यो यूपे यूपार्थः स यकारस्येति तथा ब्राह्मण इत्यत्रो योर्थो गम्यते नासौ व
कारादीनामन्यतमापायेपि गम्यते येषां च संघातो यत्कार्यं करोति प्रत्येकमपि ते तत्कुर्वंति यथा तिला
नां खारी तैलमुत्पादयति प्रत्येकं च तिलाः यत एतस्मिन्नप्येकं अत्र समर्थास्तेषां समुदायोपि तत्र समर्थः
यथा प्रत्येकं सिकता तैलं नोत्पादयंति तासां खार्यपि अतः संघातार्थवत्त्वात् अर्थवंतो वर्णाः न तु
थमर्थवद्ग्रहणं यत्पपि तेन तेषां निवृत्तिरिति चेत् उच्यते अनर्थका वर्णाः प्रतिवर्णमर्थानुपलब्धेः न
हि ब्राह्मण इत्यत्र ब्राह्मणे काश्चिदर्थो गम्यते अतो धात्वादीनामेकवर्णानामर्थवत्त्वात् अन्येपि व
र्णा अर्थवंत इत्यनुपलब्धिबाधितमेतत् किंच कूपो यूप इत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां ककारयकार
योरर्थवत्त्वे ऊप इति वर्णानामनर्थकत्वमभ्युपगतं स्यात् अथ तेषामपि अर्थवत्त्वं भूयिष्ठः कूपो यूपार्थः रा॰
स्यात् कूपार्थश्च यूपो यत्र भूयसामर्थवत्तामन्वयः व्यतिरेकस्तु कस्यचित् तत्रार्थानामपि भूयसा १५

मन्तृह्मिर्भवति व्यतिरेकस्तु कस्यचित् यथादेवदत्तगामाऽनयकृष्णामितीति अतः संख्यानाप्रवृत्ते
नार्थेनार्थवंतः संख्यानार्थवत्त्वेति हेतुरनैकान्तिकः तैलाग्निवर्तिघातेन दीपो न प्रत्येकं तथावयवै
रक्षरादिभिः सहितैर्वर्णैरिति क्रियाकिंचार्थवत्तां विपर्यासेऽर्थप्रत्ययस्यापि विपर्यासात् अहारपात्रेया
त्रमाहरेति अपारैवः पायः गामानयशुक्लां गामानयेति उपजने चोपजनः गामानयशुक्लामि
ति वर्णेष्वेवंहि नलीति सिंहः हंति हंतः हंसेति अतः संख्यानाप्रवार्थवंतः विभक्तिरहितमिति किं
हरिषु करोषि हरिर्भयोन्माभूत् पदांतत्वात् तस्य षोनस्यात् धातुवर्जितमिति किम् अहन्
नलोपः स्यात् यत्तु प्रोक्तमत्र विभक्तिर्विभाव्यते तत्तु व्याख्यातृभिस्त्रयाहृतं संधिव्याकरणानंतरं ये
विभावयोवक्ष्यंते तेषां विभक्तिसंज्ञा स्यात् साच विभाव्यते प्रकटयते तत्प्रकरणमारभ्यते इति वि
भक्तिशब्दस्य व्याख्यायोज्यः अभेदेषु चारश्च द्वितीयो विभक्तिशब्दः संज्ञवचनः आद्यः संज्ञावचनः १
महासंज्ञाकरणात् विभज्यंते स्याद्या कर्मादयोर्था अनयेति विभक्तिः इत्यन्वर्थसंज्ञाविज्ञानार्थं तेना
शमादीनामत्रवक्ष्यमाणानामपिविभक्तिसंज्ञा नेतितत्तु वार्तिके दृष्टा स्तत्र हेतुः यदृच्छायोगात्
अन्येतु यौगिकार्थेनैवासिद्धिमित्याहुः विभज्यते प्रकटीक्रियते कारके कर्मादयो यया सा विभक्तिः १
इति प्रसक्तं योगमात्रे हृदादौ यद्यपि तथापि स्यादिषु तिबादिषु च योगरूढिः यच्च सुप्तिङन्तम्
मासाच्चेति वार्तिकं च कारो नाम संज्ञात्र कर्मनार्थः अथ नद्याख्यानात्मनः किमर्थमिदं नामसंज्ञा

सि॰ चं॰ टी॰ १६ 16

तत्सर्वैर्णेव सिद्धा न सिध्यति न च कृत्तद्धितबाध्यं तानां धातुत्वानपायात् अत एव हे सोमपा इति धिलोपेन
स्वार्थतद्धितानामपि गुणीभूतार्थवत्त्वात् तथाहि चोर एव चौरः स्वार्थेण अत्र हि चोरशब्दस्य सा-
स्वार्थवत्त्वं चोरशब्दस्य तु चोरशब्दस्मरणद्वारा समासेष्वपि भूतपूर्वविभक्त्या अविभक्तित्वाभावात् अ-
त एव पंचाग्नीनि पदं तत्र अयोनलोप इत्याद्यः ॥ अत्रेदं वक्तव्यम् ॥ पंचनवदधिमधु इत्यादीनाम् अवि-
भक्तित्वेन नामत्वानपायात् कथं महत्त्वम् अत्र यदि विभक्तिसत्त्वसमये एव महत्त्वात् पदसंज्ञायां
विभक्तौ एकदेशकत्वात् ॥ येषु न केवलः प्रत्ययः प्रयोक्तव्यः न केवला प्रकृतिरिति नियमो न
तद्वारणासंभवात् इति चेत् एतस्यापि उन्मूलत्वात् इत्यवधेहीति तस्मादिति पंचमी न विश्लेषा-
वधौ विश्लेषस्याप्यसंभावात् किंतर्हि तत्र आदिमध्ये दिक्शब्दस्योपादानात् तद्योगे तत्रैव पूर्वः परो वेति
नियमाभावे परशब्द एवाध्याहार्यः समानाद् इत्यतो धातोरित्यादिनिर्देशात् तच्छब्दस्य परामर्शित्वात् नाम्नः
परामर्शः । सि औ जसित्यादि । सेरिकारो त्वसोः सावित्यादेर्विशेषणार्थः अन्यथा सौ स्यात् सकारादिला-
भसंभवात् न चेष्टापत्तिः वेधः स इत्यादौ अपि दीर्घत्वप्रसंगात् एतेन सेरिकार उच्चारणार्थः इत्युक्तिः
प्रत्युक्ता स इत्यनेनापि उच्चारणसंभवात् एकवचनादिसंज्ञानामन्वर्थतामाश्रित्याह । एकत्वेत्यादि ।
तथा च एकं वक्ति एकवचनं द्वौ वक्ति द्विवचनं बहून्वक्ति बहुवचनं यद्वा उच्यते इति वचनं एकस्य वचन-
मेकवचनमेकवचनमिति ॥ जसो जकारस्य फलमाह जसो जकार इति तथा च शसः शकारोपि श- रा॰ १६

ष्टीतिविशेषणार्थः वस्तुतस्तु ज्ञापकतयैव परिहर्तव्यः एकेनैव द्वितीयवारणात् अम्शसोरस्येति
अत्र समानादेर्लोपो धातोरिति सूत्रात् समानलोपादत्र वर्तते इत्याशयेनाह। समानादिति समा
नादिति किम् रायम् अत्र स्याद्यधिकरस्यैवामोऽग्रहणात् अधातोरिति नानुवर्त्यम् अतो चिन वामि
त्यासैस्याभिः अस्येति किं षष्ठीनिर्दिष्टत्वेनान्त्यस्य माभूत् न च सोनः पुंस इत्यत्र सकारस्य नत्वविधे
र्लिंगान्तान्त्यस्य विधिरन्यथाप्रसः सकारस्यान्त्यत्वेन लोपेन तद्भावात् न त्वासंभवः स्यादिति वाच्यं
तत्र सोनः पुंस इत्यत्र ज्ञापनासंभवात् नहि तत्र शसो न इत्यस्मात् येन ज्ञापकं स्यात् न च सोन इत्यत्रापि प्र
सः मकारस्यैव ग्रहणमिति वाच्यम् नहि शसस्येव सकारेणान्यत्रेति नियमोऽस्ति येन ज्ञापकमिदं स्यात्।
यत्तु लघुभाष्यं। आदेर्लोपश्च इत्यत आदेरित्यस्यानुवृत्तेरस्येति व्यर्थमिति केचित् अत्रेदमवधेयं
आदेरित्यस्य पंचम्यन्तत्वेन षष्ठ्यर्थालाभात् अस्यार्थे वचनाद्विभक्तिविपरिणामः इति विभक्तिविपरिणा
म इति विभक्तिविपरिणामेन षष्ठ्यर्थलाभः विभक्तिपरिणामेनार्थलाभस्याक्लिष्टत्वेनास्येत्यस्यावश्य
कत्वात्॥ सोनः पुंस इति॥ पुंस इति पंचमीत्याशयेनाह॥ पुंलिंगादिति॥ तथा च समानान्तात्
नाम्न इति बोध्यम् यद्वा पुंलिंगात् समानादेरेकं पदं वा पुंलिंगमन्तनीति पुंलिंगात् स च सोऽसमा
नस्येति। सः न तथान समात् इत्यर्थः अत्राभ्यासोदित्यतः अस इत्यनुवृत्तं यद्यपि समासान्तर्गतस्य ना
प्यपि नाम्नोऽनुवृत्तिः तत्र सामर्थ्यासंभवात् इत्यर्थः॥ पुंस इति॥ ननु गा इत्यत्र न तं ज्ञतो नाम् पासी

सि·चं·
टी·
१७
17

त्यात्वेनसमानान्यरत्वसत्वात्‌ इतिचेत्‌ अत्रकेचित्‌ ॥ सोनरत्याववर्ण्यपासोनकारस्यसकारइतिव्या-
ख्येयमिष्टसिद्ध्यर्थमिदं तेनगाइत्यादिसिद्धं यस्मा आगत्याल्लब्धंयत्सोनइतिसूत्रं तत्रपासोरसेत्यनुव-
र्ततेपास इत्यविभक्तिकोनिर्देशः गोरितिचषष्ठी ततश्च ओकारआदेशोभवति इत्यर्थोलभ्यते अ-
तोनातिप्रसंगः यद्वासगेन अः पुंसइतिपंचपदानिकृत्वापुंलिंगात्समानात्‌ पासः सकारस्यन-
कारः ओकारसंबंधिनोवर्णात्विसर्गइतिव्याख्येयम्‌ अत्रेदंवाच्यम्‌ गाइत्यत्रनत्ववारणेतन्निपा-
तपरिभाषयैवसिद्धेतदर्थमेतावतानुद्धयाद्यन्तसवर्णक्लेशेनाविम्‌ नचतानित्यादावपिसन्निपा-
तपरिभाषयानिषेध इतिवाच्यम्‌ कानित्यादिलिंगेनत्वराद्विप्राणसोनत्वविधौपरिभाषानाश्रय-
णात्‌ ॥ यद्वात्यपदेहेतुःस्यादित्यत्रआदिपदहीनस्यपासोनिमित्तत्वेलाक्षणिकत्वेनाम्‌ पासीत्यत्र-
पासः सादाक्षुवर्णेननिमित्तत्वेप्रतिपदोक्तत्वात्‌ लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवग्रहणात्‌
किंचपरिभाषाश्रयणस्येष्टसिद्ध्यर्थत्वात्‌ तानित्यादावणाश्रयणात्‌ यच्चपत्न्यादिविचारेसलनकेशावर-
नीस्त्रीसाहोमपः पुरुषोभवेत्‌ उभयोरंतरंयच्चतदभावेननेषुत्‌ सर्वत्रोपदेशापवाभिव्यंजकः उपदे-
शाक्तलिंगात्पासनारीषित्वम्‌ तत्रापिचेतनाचेतनविषयविभागोव्यर्थः अप्रतिसत्कस्यद्वारणा-
हस्यस्त्रीवाचकस्यसलनकेशावंतस्यव्यंजकस्यसत्त्वेपिस्त्रीत्वादर्शनात्‌ सर्वत्रचेतनाचेतनेषुउपदे-
शापनस्त्रीत्वादिव्यंजकइत्यलेविस्तरेण । टेनेतिटाइनइतिच्छेदः पदद्वयमपिलब्धप्रथमांतम्‌ अथा

गं·
१७

नइत्यनुवर्त्तते दादिति किं देवैः अत इति किं पित्राहरैः किं ह्यस्तु दानेनैव सत्त्यंतां भ्विकामिकारे
णाद्ग्रहणं चात्र हृग्रादेवेनेत्यादि रूपं सिध्यति इति चेन्न लाघवे विशेषाभावात् इत्यग्रं कोऽपि
न् नन्वपदस्यनवृत्तौ गौरवस्य जागरूकत्वेन विशेषाभावात् इत्यक्षरेणार्थत्वात् नचदानेनैव
वसत्यनाम् आदिनेतिविच्छेदः स्याद्यधिकारात्मनाभिव्याप्तिः आमिश्रनुज्ञाबाधात् नातिप्र
संगइति वाच्यं स्पष्टार्थत्वात् इकारस्य । अद्गीति । अभ्यादिति प्रथमान्तं भीति सप्तम्यंतं तेन नत्वभकार
इवितिव्याख्येयम् अदितिन सद्रूपग्राहकमाधेताभ्यामितिलिंगात् तेन महद्भ्यामित्यत्रात्वं न ।
अदितिकिम् हरिभ्यो ढौतिकिम् देवस्य नत्वेरोस्मिन्नित्यत्वतोभीतिसिद्धे किंभकारग्रहणेनेति चेन्न
न । एकयोगानिर्दिष्टत्वेन सकारस्यापि अनुवृत्तिः स्यात् इति तान्नासांथभीत्तस्माद्यपका ।
त्वात् ज्ञासोमस्यचैनेत्वंइन्नद्भ्यामितिलिंगात् साद्दैः किं देवभवनम् बधादति भीभिन्न इति च्छे
दः अत इति सर्वस्मात् आदनुवर्त्तते भिःइति भिसेकदेशेन तकारेणानामैकदेशग्रहणेनामग्रहणं ।
यथाभीमोभीमसेन इति यत्तु भ्य इति चतुर्थीपंचम्योर्बहुवचनस्य ग्रहणं अद्गीति असादिका
रात् परत्वात् हसेहंसइतिद्विवचनभेजाद्वाइति भस्यभः तस्याकारः परस्य भ्यसोकारादेशः रत्नस्य ।
र्थोलभ्यते यद्वा भ्य इति च्छेदः अकारान्तात्परस्य भस्य भ्यस्याकारइत्यर्थोऽस्तु आकारोवास्त्वित्यनेनैव ।
तेते एवं भ्यसोग्रहणंव्याख्यायमानेभस्त भिमिइविसत्त्वेव्यर्थं स्यात् ननु तर्हि भिसइति स्थितत्वाभका

सि॰ चं॰ टी॰ ए 18

देशर्वस्यानन्त्रत एव भवति तस्मादेषांतरेण न भवति इति व्याख्यानमस्तु यथाभीतिएकदेशद्वारेणाभिस-
प्रवानुकरणं तत्र अभिसिपरे अत आ एव भवति तस्मादेषांतरेण न भवतीति व्याख्यानमस्तु यथाभिइत्ये
कदेशद्वारेणाभिसपवानुकरणात तत्र अभिसिपरे अत आ एवेत्ययोक्तमेवम् आद्योपदेभीतिव्यर्थं स्या-
त् सूर्वसूत्रात्तृत्तेः सत्वात् द्वितीये तु भागेरिति निर्देशो नोपपद्यते इत्याद्यन्तात् तत्रेदमवधेयम्
भकारस्य द्वितीयसूत्रस्य कारस्याभिमित्वे बजस्य लेति प्रसंगः स्यात् किं च भागेरिति लिंगस्यैव वि-
धयमानत्वेभिसभिस इति निर्देशार्थं तानुधावन सल्लिष्टत्वात् अवर्णविधानसामर्थ्यात् सवर्णदी-
र्घं वाधित्वाप्येत्वमेव अन्यथा समानाद्इर्लोप इत्यत्र वर्ग्यलोपमेव व्यधास्यत् ननु भीतिसूत्रम-
स्तु आकारस्त्वास्विन्यतोनुवर्तते तथा च भिसोभकारस्यात्वे पि रूपसिद्धेः यद्वाकृ इत्येवमस्तु भी
ति पूर्वसूत्रादनुवर्तनीयं तत्र सूत्रमुपपन्नम् इत्थं च भिरिति समुदायो भः स आकारो भवतीत्यर्थः अत्रार्थे
भागेरिति लिंगदर्शनमुच्यते इमौ यकाराकारौ योगविभागेन स्यातामिति कल्पनाभिन्नान्यस्माद्द्वि
यते अतः प्रोक्तः हेरीपाययतीनत्वाशिमिहं फादेर्घकृ गवादेरिति च नवकं भवति ॥ एस्मिब
ज्ञ्वेरिति: स्मीति सममंतम् स च भ्रुवस्मनस्मिन् । स्मि॰ अतः किम् वृक्षेभ्यः उपः किम् हाहाभ्यः
स्मीतिकिम् देवानाम् ननु स्मीति किमर्थं न च देवानामित्यत्रातिप्रसंगः तत्र परत्वान्नामीति दीर्घे-
णबाधात् देवानित्याहौ तत्प्रासीत्यनेन अथ देवानामत्रातिप्रसंगस्यादिति चेन्न नहाराणाये स्त्रिइति

गै॰ ए

पूर्वसूत्रात् स्त्रीत्यस्यानुवृत्तेः सत्त्वात् अथानंतरत्वात् अङ्गीत्यतोऽभीत्यस्यैवानुवृत्तिः स्यादिति चेन्न
दृष्टार्थं भिन्नविज्ञापकत्वात् अथवा देवादित्यत्रापि सर्वेणादीर्घः पूर्वोऽपि ञभाजमादृत्यादिनिर्देशेन क्वा
चित् सर्वेणापि परबाधस्येष्टसिद्ध्यर्थमभ्युगमात् तस्मात् व्यर्थं स्त्रीति अत्राहुः देवसूत्र्यादृत्या
दौ पूर्वपदस्य स्त्रीत्ववारणाय स्त्रीत्यावश्यकमिति तन्नेति वृद्धाः विहितविशेषणाश्रयणात् ना
षोविहितो बहुत्वेवर्तमाने परे पत्वमित्यपत्वमित्यभ्युपगमात् अन्येन बहुत्वविशेषणाश्रयणात्
नाषोविहितो बहुत्वेवर्तमाने परे पत्वमित्यपत्वमित्यभ्युपगमात् अन्येन बहुत्वविशेषणार्थं
पुनः स्त्रीत्युक्तं तेन बहुत्वेवाचे सति यविहितोयः सकारो मकारस्तु तस्मिन् परतो नाम्नो तपत्वं
तेन सोमे स्तनीतीति सोमसृत् तमाचष्टे तेसोमं सर्यंतीति तेसोमसरस्त्वत्रनेत्याहुः तन्नेति तन्या
स्यायदनुवृत्त्येन हारणतंभवात् अत्रोच्यते स्त्रीत्यत्रनकारोपिनुवृत्त्यः ना ... एवत्वमित्य
र्थः तथा च पुराणमिति सिध्यति अत्रार्थे दृष्टस्य ग्रहणमेव लिंगं यदितस्यात्रानुवृत्तिः स्यात्
तदा देवानामित्यत्रापि पत्वं स्यात् नामीति तद्ग्रहणमित्यायर्थं स्यात् अतस्तन्निवृत्त्यर्थं पुनः ।
स्त्रिग्रहणस्यावश्यकत्वात् । ङे अगिति । अत्र ङे इत्यविभक्तिको निर्देशो सन्देहाद्यः ङेति सुते
वनर्थे समस्येकवचनेषाः सन्देहः स्यात् वहुतनत् ङे इत्यति ... पिन्याख्या अत्रामीङे इत्याहो
वनर्थैकवचनसन्देहनिराकरणाय व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न सन्देहादलक्षणमित्याप्त

सि॰चं॰
टी॰
१९
19

णी॰ यत्वात् ङकारोच्चार्थः स्याद्यधिकारेऽणेवाऽतिप्रसंगवारणमित्याहुः वस्तुतस्तुस्य णार्थं तु
पात्तत्वात् नवार्थता अत इत्यनुवृत्तेर्वा तत्प्रयोगइत्यादौ न ङौ इति किं देवौ देवे पदे तेन इत्यनेन लो
पस्तु नपरः पदान्तत्वाभावेन प्राप्तेरेवासंभवात् गङः सि इति अत्राप्यतइत्यनुवर्तते अतो॰
वानप्राप्त्यादौ नेनेति परत्वाद् दुः हादृत्यत्रापि न अत्रापि ङकारोच्चार्थः इत्याहुः पूर्वोक्तप्रयोजनवानि
रसनीयान चाति हृते यस्य लोपइत्यनेनाकारस्य लोपोऽस्त्विति वाच्यम् अकारोच्चारणसामर्थ्या
त् स्यादेन यस्य लोपइति अत्राहुः कार्योत्सिद्धाः शेषादित्यादिनिर्देशात् तदितप्रकरणद्वा यस्य
लोपेन एवं स्थिते लाघवेऽविशेषाभावात् ङसेस्तु नित्त्वं चिन्तनमिति अत्रोच्यते सेस्तु इत्येव हा
वचम् नच देव इत्यत्राति व्याप्तिः पञ्चम्यादेरिति लिंगेनातिव्याप्तिवारणात् नचासमर्थेनतिवाच्य॰
म पुत्र इत्यादिलिंगात् अथ देवस्येत्यत्रातिप्रसंगः तत्र ङस्येति विशेषसूत्रेणबाधनात् टका॰
रसहितानुकरणनिर्देशाद्धानद्वारणासंभवात् । ङस्याति । परद्वयमपिप्रथमान्तमतः किं॰
वानप्रयः नपरः किंहाहाः अत्राहुः पूर्वस्य सवर्ण इत्यादिलिंगात् तदन्तलाभः आदिति लिंगा
च्चेतस्यापीति ज्ञापकद्वयबलमाश्रित्य देवस्य अकारो वा स देवः स्यादिति कोपात् वा स देवस
नि अस्येत्यादिनि सिद्धिरिति वस्तुतस्तु तदन्तलाभाय तल्लाभाय च ज्ञापकद्वयानुसरणं क्लेशो॰ गो॰
पार्थ्य पदेवस्येत्यादौ ङसेतः परत्वसंभवात् ॥ गोसीतिस्याद्यधिकारात् देवङोस्त्वइत्यादौ ना १९

तिप्रसंगः आतश्च शेषः अदितिकिं भाव्योः तपरः किंहाहो ओसीतिकिम् देवसङ्कामदश्तिन्नट्

आमहतिस्तेदः अवसमानादित्यनुवर्तते तेनराणामित्यादौन अयाङः अश धातोरित्यनुवर्तनीयम् १

स्त्रियामित्यादयम् तन्नपरेणोयावाधात् एवंतर्हिकारयांचकारेत्यादावपि अतिप्रसंगवारणायाधा

तोरित्यनुवर्त्तेत्तदपिनपरत्वाद्गुणेनबाधात् पतांचकारेत्यादावपिलोपेनबाधः पचतितरामित्यादा

वपियस्यलोपःपरः नचैवमपिमालांचकारेत्यत्रनुट्स्यादितिवाच्यम् स्याद्यधिकारेणैवतद्वारणसंभ

वात् तस्माद्धातुग्रहणस्यव्यर्थत्वात् एतज्ज्ञापनार्थमेवोपात्तेलो) दस्य आगन्तुकत्वेनगुणलोपादी

नांपरत्वात् तथाचनेनबाधान्वेषणस्यव्यर्थत्वात् अथङराम ऋतोनत्रेतिचेत् स्त्रियामित्यादिलिं १

गेनविभक्त्युपदेशकालेविद्यमानस्यैवामोग्रहणात् अतएवचानराम्पौंचदेवग्राम् देव आमिवचे

त्यादौनातिप्रसंगः एतेनैतद्वारणायनर्थकेनसमानांतनामभावेनवाप्रत्ययाप्रत्यययोः प्रत्ययस्यैव

ग्रहणमित्यादिसमाधानंपरास्तं ननुवारीणांहलीनांमित्यत्रपरत्वान्नुमियोभविष्यतोनत्रट् नवत्रमि

नत्वानिरितिवाच्यम् नुट्नाहलेएवामिदीर्घविधानात् दीर्घत्वाभावः प्रसज्येत अत्रोच्यते प्राय

शोहएवतामित्यत्रप्रायशःइत्यस्यग्रहणेनकाचित् पूर्वेणापिपरस्यबाधनदर्शनात् आमोसस्येत्यं १

तगमास्थेइत्यादिनिर्देशात् ननुहाहामित्यादौअटोननुपट् समानान्यरत्वसंभवात् इत्यतआ

ह ॥ पुंसीत्यादि । अयमाशयः तत्र हलो एत नुस्यादितिसूत्रानमणूकस्य त्याङस्यादितिपंसरूनिवानुव

र्यंतत्तद्विभक्तिविपरिणामेन सम्बध्यंतमिति व्याख्यानात् तत्र कस्यचित्परत्वाभावात् ननु दृग्रहार्थे
गणानां संहृतावित्यादिलिंगम् । नामीति । नदृसहितग्राम् तस्मिन् नामि नामिपरे पूर्वस्य दीर्घो भव-
तीत्यर्थः अमीतित्वनहृचितंवर्मणामित्यादावपि दीर्घः स्यात् तथाहि अत्रनोपधाया इति हृत्वस्य प्रा
प्तिसंभवः स्यात् तत्राप्यामीत्यस्मात् उद्धृते रामः सत्त्वात् यत्तु केचिच्छित्रामीत्यत्र नयागरीणामिति सत्त्वस
पिआमि दीर्घः सिध्यति इत्युक्तं तत्र नजसहितग्राम् नाम् तस्मिन्नामि इति व्याख्यानस्य सर्वसंमतत्वेन सा
क्ष्यापत्तद्विरोधेन च उपेक्षितम् ॥ छिलात्मः सः कृतस्येति ॥ कश्च इल् च अनयोः समाहारः छिलं त
स्मात् षष्ठ इति प्रथमान्तमत्र सर्वत्र षष्ठ्यन्तमत्र कृद्गुणेन तेऽइत्यतो नं नद्यत्र वर्तते ननु स्वांते च स्थितस्य षत्वेन
हरित्तत्रेत्यादौ न नकारस्य मस्यैति व्याख्यानात् देवोपेत्यादौ सपः कृतत्वेन समावसत्त्वत्वाभावात् का
र्यषत्वमिति वाच्यमेवम् अत्राधिशिष्टत्वादिलिंगात् कचित् स्वपव ग्रहणेनापि समुदायस्य ग्रहणात्
न चैवम् तिसृत्यादौ षत्वप्रसंगः इति वाच्यं न त्वति तत्त्वस्य इति सत्वनिर्देशेन तद्बाधनसंभवात्
अत्र केचित् नन्वत्र अइति कस्पहेरत्यतिधातोर्ग्रहणम् कृतिसितार्थोव्ययस्य वा कवर्गस्य वा नायं कृ
लादिस्वेव विशिष्टत्वात् ननु यदा कर्धाति सत्रइलोपि गात्यर्थो धातोरेव साहचर्यात् सैवमकारोस्मार
ण सामर्थ्यान्न धातुः एवं तर्हि कोऽवयवयथा स्यान्नान्यस्मात् धातोर्विति नियमार्थं कथात्तरेवयथा स्या
न्नान्यस्मात् धातोर्विति नियमार्थं कथात्तरेवतिचेन्न इलेन सेत्राप्यहेन साहचर्यात् संतापाहसेवको

ग्रहणात् चः अग्नित्यादौ एकवर्णस्यैव प्रसिद्धत्वाच्चेत्याह । अत्राह सतो हि कार्यिणः कार्येण भवितव्यं इति
सः घट इति निर्दिष्टस्य विपरीतनिर्देशः घट सरति द्विसकारनिर्देशेन घटत्ववत् सत्वस्यास्फुटाविरुद्धत्वार्थः
तेन सिसेविद्यिषतीत्यादौ सिद्धिः यच्च दधिसेचौ यज्ञः अमसृष्टो विश्ववरुम्भः हृपू इत्यादिसिद्ध्यर्थमनेक
लोपात्तु सर्वाणां तत्सर्वं विभक्तोक्तिमात्रमिति ग्येत्तितम् वक्ष्ये चाविसर्गघत्वनिषेधार्थप्रयोगानिपात्याः क
स्यादय इत्यस्य प्रत्याणीकर्तव्यत्वेन सर्वस्यान्तक्रस्यान्तक्रस्यानेनैव निर्वाहः सत्वात् ॥ किलात्विंदेवस्य
कृतस्येति किं विसर्गसिद्धिरिति अत्रामन्त्रणे इत्यस्यानुवर्तनेन इत्यभिप्रेत्याह । आमन्त्रणेर्थे इति आमन्त्रणं चा
नुकूलकरणं आमन्त्रणे किं रामः किं हे रमौ । समानादिति लोपो धातोरिति लोपः अधातोरिति किंदः समाना
दिति किम् हे गौः अधातोरिति किं हे श्रीः नत्र हे हाहाः हेहा इत्यादावतिव्याप्त्याशी इत्यत आह ।
ह्रस्वादिति । नत्वत्र हे ह्रस्वादित्येव किमिति नोक्तं किं समानादित्यनेनेति चेत् अम्पाशोः सेत्यचान
इत्यर्थमेतस्यावश्यकत्वात् न च समानादित्यत्रापि कथं ह्रस्वलाभ इति वाच्यं लहलापेति गृहणा अ
श्रेयमपि पटोः ऋतो लवितिचेत् अधातुग्रहणात् कथमितिचेत् अपठ्य अधातुग्रहणं तावत् व्या
रूं नच हे स्त्रीरित्यादावतिव्याप्तिः ह्रस्वग्रहणेनैव तद्वारणात् नच अम्पाशोरित्यत्रानुहृत्यर्थमेवास्तु यमि
त्यादौ परत्वात् इयेव तद्वाध्यात् नचाचि नवेमित्यादौ वारणार्थं स्यादधिकारेणैव तद्वारणसम्भवात्
तस्मादधातुग्रहणस्य व्यर्थत्वात् एतज्ज्ञापनार्थमेवोपात्तं लोपग्रहणं तदर्थमेव रिलोपो दीर्घ इत्यतोऽन

सि॰ चं॰
टी॰
४१

दृष्टैवत्वलाभात् नच एकयोगनिर्दिष्टत्वेन टीचेस्याप्यनुवृत्तिः स्यादिति वाच्यम् सेवाड्सेदृत्यत्र केवल
स्यानुवृत्तिदर्शनात् इद्दालोपग्रहणं सेवत्वज्ञापकं च अथात्र ग्रहणं उपरितो न मित्यत्रोपयोगार्थम
पि न्याय्यं जलाधिकृतिनिलक्षणप्रतिपदोक्तयोरित्यनेन प्रत्ययाप्रत्यययोरित्यनेन स्याद्यधिकारबलेन वापि
समाधातुं शक्यं न चैवं हेयाग्रणीकुलेत्यत्र न प्राप्नोति एकदेशविकृतत्वेन धातुत्वानपायात् सत्यं न
ऽप्रत्ययादित्यनेन नलोकैवलोकासिद्धिः ॥ सर्वविश्वेत्यादि सर्वादयः पंचत्रिंशत् तत्र सर्वविश्वशब्दौ कृत्स्न
पर्यायौ उभशब्दो द्वित्वविशिष्टस्य वाचकः अत एव नित्यं द्विवचनान्तः टावादेस्तु उभकादिस्यकार्थः अ
न्यथाकथं वस्यात् तस्मिंश्च द्विवचनपरत्वाभावात् उभयकादित्येवरूपं स्यात् उभयशब्दस्त्वत्र एव द्वयवार
चे प्रवर्तते उभयो मणिरिति यथा एषामलोहितानामभ्यासावयवार्थः तिरोहितावयवभेदत्वा
त् एकवचनं अन्यो भिन्नार्थः अन्यतरान्यतमशब्दावव्युत्पन्नौ स्वभावाद्बहुविषये निर्धारणे वर्तते १
तेनान्यतमशब्दस्य गणे पाठाभावात् अद्वनसंज्ञा इतरस्त्वन्यनीचयोः त्वत् त्वशब्दावन्यपर्यायौ आद्यस्तो
न्तः नेमइत्यर्धे समः सर्वपर्यायः तुल्यपर्यायस्तु नेह गृह्यते सिमः कृत्स्ने वचनाक्षो चस्वान्मर्यादावचनयोः
पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराः पंच दिक्कालयोः नरविशिष्टेन चरदक्षिणाधराद्योदिशि नरविशिष्टेन च नरदक्षिणाः प्र
वीणाः अधरेतां हलनाः उत्तरेप्रत्युत्तरे वा पाकादृत्येनगृह्यते ननु कथं परेऽप्यच्च अपरे वादिनः इति प्रत्युक्तमति गं॰
वादिकाविनोः सर्वादित्वमुपचारादिति गृह्णाणनवोपसर्जनत्वाकथमितिवाच्यं नहि लाक्षणिकत्वमुपसर्जन ४१

त्वं किन्तु स्वार्थविशिष्टार्थोत्तरसंक्रमः नच स्विद्यावाचकत्वे संज्ञात्वात् सर्वादिकार्यनिषेध इति वाच्यम् शब्दाध
निकः संकेतो हि संज्ञा न च सा द्विद्व स्वातन्त्र्यस्यैव तत्रोच्चरः उत्तरः केचित्तु दिस्त्वाविवक्षितत्वात् अनन्यत्वाध
निकः संकेतस्तत्र प्रमाणाभावः समेतमवधिमपेक्ष्य कृतसूत्रे प्राह महत्त्वेनेत्याहुः तत्र हि उभयवद्भावप्र
वृत्तमाणामिति तत्रत्याः स्पष्टार्थस्य ज्ञातिरात्मसाधनमात्मीयं चेति चत्वारोर्थाः तत्र ज्ञातोऽर्थे न च न सर्वादित्वम् ।
अन्तरमपवेकाश्चाविधिपरिधानान्तर्धिभेदत्वादर्थेष्विन्द्रियाणीयविनाबहिर्योगसमवाये तदात्मनि चेति अन्तरशब्द
स्यार्थः पुरस्तान्निधानं बहिर्योगः यथा विवसर्वादित्वम् बहिरिति ग्रामान्नगरं देशाद्वा बाह्यश्चोच्यते भवत्युदाह
पाटलिपुत्रस्य सर्वादित्वे बाह्याः अर्थकार्येऽस्मिन् दृतदृशाह्वो ह्येवं क्रियापरामर्शको यदुपसमर्थकः पतनादिरमौप्र
स्थितोर्यस्य ते अन्तरव्यवहिते एकोऽन्यार्थे प्रधाने लघुप्रथमे केवले तथा साधारणे समाने च संख्यायां च प्रव
र्तते संख्यायामेकवचनान्तत्व अन्यलिंगः संबोधने कार्यविषयः यस्मात् यस्मिन् अन्यत्रात्मार्थे किंशब्दः
प्रत्यर्थशाखेयेषु जसीति जसः शी इति स्पष्टः इकारप्रश्लेषः किमर्थमिति चेत्तत्र प्रथमादिभ्योऽपि विध्यर्थो द्वि
तीयः अन्यथैवं जसीत्यस्य सर्वार्थकिं नेति चेन्न अनुविधायकत्वस्यादर्शनात् उभयेरिति लिङ्गात्र अत्र केचित्
सप्तमीभ्रमव्याकृत्यर्थं दीर्घविधिः नान्तरं दीर्घमित्याहुः तन्न उभयोरिति निर्देशेन तदनुमनिरासात् नच सर्वे
इत्यत्र कथमनुपपत्तेन नैवं सन्निपातपरिभाषया तत्स्य बाधात् इति चेन्न अत्रोभयोरपि विनाशेन सन्निपाता
परिभाषाया विषयत्वात् उभयोरिति निर्देशेन तस्या अनित्यत्वज्ञापनाद्वा । पूर्णो गणोऽनन्तर इति पञ्चदश ॥

सि॰चं॰ टी॰ २२ ऋरषाणां समाहारः ऋरषं तस्मात् ऋरषवर्णेभ्यो इत्यर्थः नन्वसमाहारेण पुंस्त्वत्वात् ऋरष इतिकथमितिचे
न्न सत्येनामिनः स्वरोरूतिवत् संज्ञापूर्वकत्वेनाःनित्यत्वात् सौत्रत्वाद्वा पुंस्त्वम् अनेनतेइतिकिंकारे
ण ष्टरितिकिम् देवेन नरातिकिंधर्मः ननुहरेर्नेञ्चमित्यत्र णत्वो नाणत्वमितिचेन्न धातोर्नामिनइत्यादिनि
र्देशेन एकपदत्वे एवास्याङ्गीकारात् अर्थेवरामनामेत्यादावपिक्रतोनत्वसमासेन एकपदत्वात् इ
तिचेन्न गर्गेनड्राज्ञीत्यादिनिर्देशेन समासेनैकपदत्वेन णत्वम् नचहरिकामेणेत्यादौ कथं णत्वमिति
वाच्यम् ज्ञापकसिद्धं न सर्वत्रेत्याश्रयणात् नन्वत्रसग्रहणं किमर्थम् नच पुस्तानीत्यत्र णत्वं कथमि
तिवाच्यम् ष्टुत्वेनैवसिद्धेः नचपुष्पाणीत्यादौ व्यवहितेपि णत्वार्थमितिवाच्यम् ष्टुत्वेनैवसिद्धेः इतिपञ्च
मीनिर्देशेनाव्यवहितस्यैव णत्वविधानात् तथाचोत्तरार्थमिहैवग्रहणम् घोषमाहचर्यात् ऋकारोपि
वर्णएवगृह्यते नतु धातुः नचपितॄणामित्यत्र ऋकारैकदेशरेफमाश्रित्य णत्वं भविष्यतिकिमृकारे
णेतिवाच्यं नवसिद्धवत्तात्यन्तराकारोत्वाहृकारेनैवतस्य सवर्णव्यवहारासिद्धत्वात् नन्वरेफत्वेनेतिनतत्र
रेफत्वं सत्तोवक्तव्यम् ग्रहणं अतएवहेरेडइत्यादावेकारोर्णतन्मिकारमाश्रित्यनस्तणत्वं दीर्घः अत्रके
चित् नत्वेवमपिधातत्रमस्तत्त्वत्यादौपरादेनेस्तणत्वंस्यात् अनेनतइतिनिषेधानुपस्थानात् अनेनतइ
त्यस्य स्वकाकाहिंगोलकन्यायेनाहृत्याप्रसिद्धावेनापिसंबंधात् पदान्तेभ्यः षकारेफऋवर्णेभ्योपि प्रतिषे गं॰
धात् नेत्याहुः अत्रेदमवधेयम् एकपदेएवणत्वविधानस्योक्तत्वेन द्वितीयपदस्थस्य नणत्वापत्तिकानिर्ह्लला २२

22

इति स्वरितेभिभावनीयम् । अवज्ञप्तेनेत्यपि इति अवच्छब्दञ्ञ्ञ्ञनेषां समाहारः अवज्ञप्तेनान्तरं अव
ग्रहणं तेनास्मिन् यदिगर्गाः -- इत्युक्तेनमिति गर्गम्यतृतीयेवाक्ये परिसमाप्तिग्रन्थीयते तदाका
पिनगर्गाभिः ब्राह्मणाभोज्यं नामिति वनयदिप्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिः अथैकैणत्यादेनस्मात् ।
तस्मादेतैः समस्तैर्यथा संभवं मिलितैः ब्रह्मवाद्येपिणत्वं भवति यथा गर्गैः सह न भोक्तव्यमिति प्रत्ये
कं वचनैः सह भुज्यते समुदितैरपि तथेहापि व्यस्तैः समस्तैश्च वाक्ययोः अयमुपलक्षणं सञ्ज्ञाः
अपि षाष्ठीत्युक्तः समुच्चयार्थः तेनाऽनुस्वारविसर्गौ कः पव्यवायेपि णत्वं भवति अर्थवान्तेरपी
तिसूत्रवचनम् अल्पस्वरत्वात् कुर्वोन्तरत्वात् अनुपतयोरेव पूर्वनिपातस्यन्याय्यत्वात् तथा च लाघव
मपि इति ध्येयम् । स्वराद्यन्तस्येत्यस्य यदिपरान्तत्वात् हलत्वं तदेतदेवन्याय्यम् ॥ सर्वादेः स्मा(ट्)
ति ॥ अथातः स्मन् सूत्रैः सर्वादेर्नामिति अतो भवतेः स्मन्नन्तपरकार्येण तस्य स्पष्टार्थमेवमनन्तत्वे तन्निह
न्यार्थम् तत्र यदादेरैवबाधात् सर्वादेरिति किम् देवाय अत्रैवायमः पवादेयेन नाप्राप्तिन्या
यात् सर्वमादिर्यस्य स सर्वादिस्तस्मात् इति तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः अतः सर्वशब्दस्यापि ला
भः न च सर्वादिशब्दस्य समुदायवाचित्वात् कथं तदवयवे सर्वशब्द इति वाच्यं समुदायस्य तदेकदेशप्रयो
गाभावात् अनर्थकत्वान्तरङ्गोऽपीति न्यायेन तदवयवेऽपि वर्तत्वाच्च अतः इति अवर्णः सोऽस्यादेः पर इत्य
ते न तु कार्यस्य तस्मादिति ज्ञापकात् ॥ स्वरान्तम् इति । अत्रास्माशोर त्यतामप्रकृतत्या अस्मेत्य

सि॰च॰
टी॰
२२
23

वर्त्यस्यादेरिति चेत्याह अवर्णान्तादिति सर्वादेरित्यवर्णान्तोक्तौ भवतामित्यत्रातिप्रसंगः स्यात् अदन्तादि
त्युक्तावपि तु व्याप्तिः किं चैवं सर्वमित्युक्तिः सर्वीयन्तीति सर्वीयतेर्घोः सर्वीयाम् सर्वकं चैतनां सर्वामि॰
त्यादौ चाऽतिव्याप्तिर्वारणाय येषां ह्रीनां परत्वात्तु सवर्णकोऽपीति न कार्यः । ङिः स्मिन्निति अग्राप्यनद्यन्त
नुवर्तते ङसिङ्योः स्मात्स्मिनावित्येव सूत्रयितुमुचितम् ङकारग्रहणं स्पष्टार्थं न चैवं जसः शी सर्वाणीत्यादावतिव्या
प्तिरिति वाच्यम् कुभेरभयेत्यादिलिंगेन जस्सम्बन्धो वाक्यलाभात् सर्वादिरित्यादौ तु स्याद्विशेषणे
न वारणसंभवात् स्यादीनां सर्वादीनामिति व्याख्यानात् ॥ ननु सर्वादेः स्मायादिके वलयोः सञ्ज्ञायाः प्रयोज
नाभावात् इत्यत्राह सर्वादीनां नवानामित्यादि अन्तरशब्दपर्यन्तानामित्यर्थः पूतक्रतायी जसी सर्वा
देः स्मट् अनाङः स्मिन्नित्यत्र च तद्योगेवेत्यनुवृत्त्यान सङ्ख्यावाचिनस्तथा माश्रित्य सर्वा अर्थेनि वा हो बोध्यः स
र्वादिः सर्वकार्यी स्यादित्यादि सर्वादिसञ्ज्ञा सर्वकार्यी स्याच्चेद्गुणेन प्रयत्नसाम्याभिधाने सर्वादिसञ्ज्ञाव्यव
स्थायां सर्वकार्यी स्यादित्यर्थः चशब्दाद्गुणाभिधयोः सर्वत्राऽन्वयः समोऽन्त्यस्यान्तरोऽन्तरपरिधानेव
हिर्योगे चान्तरयवत्वशब्दो योऽर्थस्तानिभिर्वार्थवाचीचतस्सर्वकार्यी स्यादित्यर्थः स्वाभिधेयापेक्षोऽवधि
नियमो व्यवस्था अवधिनियमः व्यवस्था अवधेर्नियमः कीदृशः स्वाभिधेयापेक्षः स्वस्य सर्वादेरभिर
धेयं वाच्यं दिगादि अपेक्षते इत्यर्थः दिशः सपत्नी भवद्दक्षिणस्याः इत्यादावपि व्यवस्थास्येव प्रसिद्धत्वा
तेनावधिवाचीशब्दः प्रसज्यते तेन च संज्ञात्वान्निषेधः आधुनिकसंकेतस्यैव सञ्ज्ञात्वात् आधुनि

गं॰
२२

कत्वाभावात् अन्यच्च सर्वमेवोक्तं गौणत्वंच स्वार्थविशिष्टार्थान्तरसंक्रमात्वंचाभिधास्यते। ननु स
र्वादिगणे सर्वेतरादित्वादीनामेव पाठेन तत्वेति सर्वादीनि तरादीनां तत्कथं तेषु सर्वादिकार्याणि प्रस
गणोक्ति वाच्यं न तदंतग्रहणस्याचेष्टत्वात् अन्यथा परमसर्वस्मै इत्यादावपि न स्यात् ननु तदंतेन क(
तोऽलङ्गमिवेदुच्यते सर्वादेः स्मडित्यत्र सर्वादेरित्यावर्त्तते अशादिष्वाहृत्यात्र प्रकारे प्रकारस्यात्र मा हृत्य
तत्त्वं सर्वाभिधानसामर्थ्यं तथा च सर्वार्थाभिधानानाम सर्वविशिष्टानामेव गणे पाठस्यावश्य(
कत्वात् प्रकारेण तेषां च पाठे प्रमाणाभावादेव विशेषणत्वास्यैतासां संज्ञानामुपसर्जनानां च सर्वा
दित्वमेव नास्ति तेषां सर्वादिकार्यमंतं गणकार्यं च न भवति । यत्तु । शब्दस्वरूपमात्राश्रयेन तद्गणा
पेक्षत्वादुपसर्जनत्वेपि स्यादेव यस्मै तस्मै देहि त्वमहमितिवत् नचैवं कस्मादिकासहिदेवेत्यत्रत्व
न्यत्रादिसंज्ञाः लोकप्रसिद्धार्थवाचकतायामेव तत्प्रसंगः ननु शब्दस्वरूपत्वे वाच्येन त्वेव मन्तव्य(
त्यादौ ब्राह्मणाभिन्न इत्यादिसर्वपदार्थप्राधान्येन विवरणसंभावादिति चेत् सत्यं वैयाकरणानां न स्व
मासे उत्तरपदार्थप्राधान्यस्यैवाभ्युपगमात् तथाहि अश्वो अपि नत्त्वेन अर्थस्तथा च मायामनुष्यः कप(
टब्राह्मण इतिवन्मिथ्याभूतो ब्राह्मण इत्येव शाब्दबोधो ब्राह्मणाभिन्न इत्यादिरर्थस्तत्र न शाब्दः अतश्च तत्रणी
मितिनिर्देशेनानुकूलः ठेठे सर्वादीनामिति पतंजलिनाप्येवोक्तमेव गौणत्वादि वर्णाश्रयात्र मात्रस्य इत्यो
एवते न यात्रनीयेत्यादिव्यवस्थितविभाषाश्रयणात् अत्र निषेधः ॥ प्रोधंदेवदतिति ॥ अथ कथन्द्व(

सि॰ चं॰ टी॰ २४ येषामपि मेरत्नीभूतानि माह्वः उच्यते द्वयमिष्यतीति द्वये षष्ठी तेषामिति त्रिवन्नस्येद्धनेतरूपम् ॥ उभये
इति । अथ यदंतत्वेपि न जसि विकल्पः व्यवस्थितत्वात् । जरायामित्यादि । तदंतेत्यादि सप्तमेतेयस्य त-
स्तविधिरित्यर्थः तथा च जरायाशब्दस्योक्तो जरस् निर्जरशब्दस्यापि भवतीत्याशयः । षष्ठीनिर्दिष्टस्ये-
ति । षष्ठीनिर्दिष्टस्यादेशो नेति भावः एतदेवाह माह । गृहः शिष्ट्वेति । अनेकाल्त्वादेशो गृहः
तथा च निर्जरस्य कृत्स्नस्य प्राप्तिस्तत्राह निर्दिश्यमानस्येत्यादि एवमप्यत्र जराशब्दस्यादन्तत्वात्
कथं प्राप्तिरित्यत आह एकादेशेत्यादि अन्येन हल्मन्यवत् । न । अन्यवत् अनन्यवत् नहि
कर्णे छिन्ने वा श्वा ... भवति गर्दभो वा किंतु स्यैव स्वराद्यौ विभक्तावेव जरस् बोध्यः नान्यत्र
तेन जरायाइदं जारमित्यत्र नातिप्रसंगः । पद्वेत्यादि । पद्मे सर्वत्रैवेत्यत् हसादौ तदेव वदेवेति बो-
ध्यम् । संख्याविसायेत्यादि । संख्या च विच्च सायश्च संख्याविसायाः ते पूर्वे यस्य तत्तस्येत्यर्थः वेङ्गा-
विति सूत्रः ईश्वड्डि ईश्वरेङ्गीत योरीङ्ग्राः ईश्वरिति इत्यनेन कृतो गृह्यते न तु जस्य सायोः विति सानुबंधक
निरनुबंधकयोर्निरनुबंधकस्यैव ग्रहणमिति न्यायात् अत एवेङोपि न ग्रहणम् अत्र कोचित् ङो-
रिकारांतत्वपि परनिपातो सेरे हार्थ इत्याङः तत्र वाङ्गाविति पाठेपि द्विवचननिर्देशेन वर्डकारलाभा-
त् अङ्गः सायइति स्थाने ... अवसानवचनः सायशब्दः नत्तमांतमव्ययं सलोपस्यादर्शनात्
असारावेति शादिशब्दः प्रकारे इत्यभिप्रेत्याह एतादय इति परिश्चिग्रहणो हि याम् इतिस्वांतेह गं॰ २४

24

न्मानसंमनदृतिचसंज्ञाच्चहीति अल्लोपः स्वरे खयकन्नाङ्क्षुमादौ इति अचादितिअविभक्तिकोनिर्देशः
नोपधायाइत्यनुवर्तते नांतस्योपधाया अतोलोपः स्यादितिअर्थः मचवच्चशोमन्वाभ्यां ककोवर्णाः ह
पृक्ताः नस्वपृक्ताः अस्वपृक्ताः तस्मात् स्वाभ्यां अपृक्तात् वर्णात् नेत्यर्थः प्रसज्यप्रतिषेधः पर्युदासो
वा। तथाचस्वपृक्ताभिन्नाद्वर्णात्परस्यातोलोपइत्यर्थः उपधायाअतइतिकिं तपस्विनः नांतस्य
किं तपस्विनः नांतस्यकिम् महतः अतः किम् सीम्नः स्वोःकिम् राजभ्याम् उपरः किम् मज्जान
यतीतिमज्जान् तस्यपासि मज्जानइत्यत्रलोपेनकेवलपक्षिकोपिनोतत्वाभावात् ॐतत्वमाश्रितोदाहृ
मितिभावः स्वेतिकिम् तत्वा अपृक्तात्किम् अर्यमणः यूषइति यूषोमण्ठः मज्ज्ञामलकयूषस्वभेदीदीप
तपाचन इतिदर्शनात् नामनोनोलोपवधाविति अत्रनइतिषष्ठ्यतेनानाम्नोविशेषणं अतस्तदंतेनलाभइ
त्यभिप्रेत्याह नांतस्येति ननुराजेत्यत्रपरत्वात्प्रथमंनलोपप्राप्तिवनिवाच्यम् न प्रायशोहपणामिति
वचनात् स्वादिकृतेणापिपरबाधः आमावितिज्ञापकाद्वा अन्यथा आधावित्येवावक्ष्यत् ननुयूषभ्यां
यूषभिरित्यादौ अहि श्वपइत्यादिनात्यादिकमस्तित्यत आहनस्यलोपघी विभक्तिकार्यमिति विभक्तौका
र्यविभक्तौवाकार्यमितिसमासः तेनराजभिरित्यादौनलोपस्यापिषत्वेभवत्येवमेघादितिज्ञापकेननस्य
विभक्तिकार्यत्वाभावात् अत्रनामइत्यनुवर्तमानेभूयोनामग्रहणान्नामसंज्ञाप्रवृत्तिकालेनांतत्वग्राह्यं
तेनपचन्नित्यादौनलोपस्यात्। ना। आतोधातोर्लोपइति आतइतिकिं नियाधातोः किम् एवहाः पपनच

सि॰चं॰ टी॰ ५५ 25

नामत्वधात्वधातुत्वयोर्विरोधात् कथं धातुत्वमिति वाच्यम् क्विबन्ताय धातुत्वं न जहातीति नामत्वं प्रति
पादयन्तीति वचनादविरोधः ननु अस्य धातोरस्त्येव किमिति न स्थितम् इति चेन्न स्त्रीयेन ऊलेनेत्या
दावपि परत्वात् अकारलोपापत्तेरुईवर्णत्वात् उपकरणत्वमर्थमेव अत्रान्तरस्ति योगविभागाद्धात्व
प्यालोपः वाचितते नञः ञः हाहानिति गन्धर्वविशेषवाचकं अव्युत्पन्नं नामेदं केचित्तु हाजहा॰
तीति हाहाः क्रियाशब्दं वदन्तः सोमपावद्रूपमाहुः औयू इति अत्र इङ्ग्यामित्यनुवर्तते दीर्घयोग्रहणे
ईऊ इति स्फुटः ऊसवर्णे ग्रहणेतु इ तेरन्तवर्द्धः एङोजसीति अत्र इङ्ग्यामित्यनवर्त्स्यापि विभक्ति॰
विपरिणामेन व्याख्यानमित्यभिप्रेत्याह इदुतस्येत्यादि इदुदन्तस्य किं रामाः ऋणोजसीति स्थविरहा॰
चितम् लाघवे विशेषाभावात् जामिग्ग्रात् इत्यतोत अर्धमात्रालाघवेपि प्रतिपत्तिलाघवार्थमिद॰
मुक्तम् । घ्यविनिष्प्रत्र । एङोचिङ्गसोल स्थानी एकयोगेन कृते यथाक्रमं स्यानितो गाहेदोषाविधा
नेशकानि गुणायणोः योगविभागा विषये सममील ङार्थ इति तन्त्रविषयसमभ्याविधानाभावादित्य
र्क्तः नचिन्त्यं विषयसमभ्यावक्तस्थले एतेनात् किंच यत्र प्रत्ययोत्पत्तेः पूर्वमेव कार्यं विधीयते तत्रैव
विषयसममीति व्यवहारः प्राचां यथाः चेधातुकेभ्नोवचवलिङः ख्यात्रादयः एवं वदतां त्वयाल॰
यमेव विषयसमभ्याः स्वीकृतत्वात् ॥ टाना स्त्रियामिति इङ्ग्यामित्यत्राप्यनुवर्तते अत्रास्त्रियामिति नञः
प्रस्त्रियां छेदः । नञः । प्रश्लेषेच व्याख्यानमेव शरणमिति वृद्धाः ननु एङसीत्येवास्तु किमिति न स्थितम् ला

गं॰ ५५

लघवात् अतस्त्वाङः अम्भुना ऊले नेत्यत्र ऽह्रादेशं तं गत्वादिना देशः स्यात् तो नाम्म भावात् नमभावे हु ।
पसिद्धिः स्यादिति अस्त्रियांग्रहणा स्यामसाद्बले घुत्वं प्रावर्त्यो नाभावो भवतीत्यक्तं कोस्मिन्न त इनादे ।
शान उत्वस्यांतरंगत्वात् अदन्तस्याद्दमकाकारं तत्परवर्णौ चापेक्ष्यते उत्वम् इनादेशस्तु नाम स्यादित्य ।
कारजाचतत्त्वापेक्षत्वेन बक्काश्रयत्वा बहिरंगः किं च कृतेऽपि इनादेशे स्यानिवद्भावेन टान्त्वमा
श्रित्यना प्रवृत्तेरिति पूर्वपदस्यान्त्रयमन्त्रार्थमस्त्रियांग्रहणम् स्त्रीवच्च नाकृते कथं म इति हूचांतरं ।
मुपाहूत्यवस्थानाभवति हपाहूस्याद्मप्रयगृह्यते नान्यस्य तस्य पूर्वं सूत्रेणैव सिद्धेः तथा चात्र सूत्रे
पुंसीत्यस्यानुवृत्तेः क्लीवे अम्भुना इति रूपसिद्धिः नमि कर्तव्ये उत्वस्यासिद्धत्वात् अस्त्रियामित्यत्र
वृत्तौ तन पुंसके यस्य प्रवृत्तिरिति अत्रेदं वक्तव्यम् म इति सूत्रांतरप्रकल्पनापेक्षया अस्त्रियामि ।
त्यस्यैव तज्ज्ञापने लाघवात् ॥ इद्ङ्याकिंगावा उपरः किं कृत्वाजाकिं हरिभ्यो टितीति अत्रेद्ध्यामे
ङेरित्यनुवर्तते तत्र विभक्तिविपरिणामेन व्याख्यानेद्दूतय स्य स्याटित्ता स्मिन्नाद्धितिकिं हरिभ्याम्
टिस्त्र स्यादेरेवगृह्यते न तत्त्वन्यो ङित् । ङस्येति । ङकारग्रहणे न ङसि ङसोर्ग्रहणम् ङेयोरिदिति इदुद्भ्या
किम् देवेन परः किम् वातप्रमीङे किं हरिभ्याम् अत्राम्भादाविघादित्रिदेशेन च ङेरिदिति अयंनादेशः
अतएवङे इत्यनेन न च तत्रैकवचनस्यग्रहणं । नङ्ङिति टेरित्यत्र ङिसंज्ञकस्यैव ग्रहणेन तद्योगिकस्या ।
कृत्रिमत्वात् तथा च मे ङाधेरित्यत्र ङाकारस्याङितत्त्वान प्रयोजनाभावादिति चेत्तत्याहस्त्रियामिति निर्दे

सि॰ चं॰ टी॰ ४९

26

ष्ठेन कृत्रिमाकृत्रिमयोरपि ग्रहणं तथा हि स्त्यायतेर्ड्रटि स्त्रीति रूपं न चैवं न स्यात् नन्वड्. श्राविति एवकि
मिति न स्त्रीति नमिति वाच्यं न उप्र्वार्थे हि डिड्त्करणं अस्तोटउ रित्यादावावृ षष्ठकान्त्वा अथ तत्रापि डोड्
रित्येव किमिति न सूत्रितम् इति वाच्यम् नजाविति अत्र धेट् इत्यतो ऽनुवर्तते तथा च तत्रापि डरिकृते ।
टिलोपे पि तरी त्यादि रूपं न सिध्येत अथ कर्तरीति लिंगेन न तत्र टिलोपः स्यादिति वाच्यं न पचति इति
सूत्रेपि तरीत्र रूपे लोपाभावापकाभावात् टिलोपे पि तत्राविद्यादि रूपं न सध्येदिति डिदित्युक्तं यदि त्वतः
ति प्रत्ययो लोपे इति निर्व्याख्यायते तदानकर्तव्यं भवति डितिटेरिति इड् तत्र यस्य मडिन्तनासिन् । डिति ।
अत्राहुः अत्र वाक्यार्थत्रयं नान्तो लोपो भवति डिति परे इत्येकं तथा च विषाने सूणा इति वाच्ये इ प्रत्यये
यस्य लोप इत्यकारलोपे अन्तो लोपे च विश इति सिध्यति ततः डेनान्त्यस्य लोपो भवति यकारे परे चेति द्विती
यम् तथा लचिषः बहिर्भावो बाध्य इत्यादि सिद्धि ततः नान्त्यस्य लोपो भवति डिति इति तृतीयम् अत्र तदि
ने यस्य एवेति न संबध्यते विश्लेषावधावित्यादि निर्देशात् अत्र डे. डोडिति तदितरति अत्रेदं संप्रधार्यम्
तृतीयवाक्ये नान्त्य इति संबंधे स्त्रीति न उरित्यादि न सिध्यति तथा हि स्त्यायतेर्ड्रडिति स्त्ये धातो ड्रटि ।
कृते टिलोपावसरे नान्तत्वाभावात् तितनरि अत्रापि तनोतेर्डुः सन्वत्स्त्री दित्रप्रत्यये टिलोपाव गं॰
सरे धातोर्नान्तत्वाभावात् तस्मात् इन्न नाम संबध्यते किं तर्हि डिति इति पर सप्तम्याम् एवं मात्रमा ४९
श्रियते तथा च सर्वत्र निर्वाह इति दिक् सेद्धे थिति अथैरिति सु विभिन्नस्य सेराभवतो पर्थः पेसा

रित्यतः सख्युरित्यनुवर्त्ततेतच्चषष्ठ्यंतमर्थवशाद्विभक्तिविपरिणामात् सख्युरनंतरेयोविपरीतान
दैशनात् तदेतल्लाभइत्यभिप्रेत्याह तदेतादिति सख्युः किंहाविः सेः किं सखिभ्याम् ग्रधेः किम् हेसखे
पेसख्युरिति अत्रापीति उकारस्तत्रादूपलक्ष्यते तथाचाः धिप्रत्ययांतस्य सखिपाहूसेकारादेशः पंच
म्वितिव्याख्येयम् अर्थयोगप्रभृतीनि पंचवचनानि क्रतोनगृह्यंते इतिवाच्यम् ।न। पंचमहपाहूस्यादिषेव।
न्तृफइतिव्याख्यानात् यद्वाधरितिमर्थद्दासात्सारिग्रहः सखिपत्योरीगिति अत्रपदाद्व्यासित्यनुवर्त्तते तथा
चटाड्योरेवानेनैक सख्येरितिसिद्ध्यर्थंतट्टेइतिसूत्रांतरे तथाङियिपरेसखिपत्योरीगागमोभवतीतिव।
स्यार्थः दीर्घविधिर्नात्वादिप्रतिषेधार्थइत्यभिप्रेत्याह दीर्घत्वादिति यद्यपिक्रसहकरणेपिविधानसाम
र्थ्यात् नात्वादिप्रतिषेधोलभ्यते तथापिजौदिः सवर्णेदीर्घेसखीइत्येवस्यादिति दीर्घकरणंन्यथम।
मौ,त्वादिलोपयोः पश्चादेकदेशविकृतन्यायेनैकिं सख्याविति रूपसिद्ध्यर्थम् दीर्घविधानस्यावश्य
कत्वात् अतएवदीर्घविधानकृतः सखिपत्योरितिनसूचितम् सख्यासख्येइतिसिद्धावपिटोसख्येइति
रूपासद्धे अत्रानाम्नोविशेष्यत्वाभावात् नतदंतलाभः ॥ ऋदङ्टेइति ॥ ऋदङ्टेइतिच्छेदः ङे.इतिस
प्तमीङ्योपलक्षितः अः ङः तस्मिन्नुतेनङसिङसोरकारोलभ्यते ङ.तिविसूत्रणीयेद्गन्द्वइत्यादिङीतोप
त्वज्ञापनार्थं तेनसखिनावानेद्रेणेति अन्यत्रपतिनासहेतिचसंगच्छते ङे.किम् सखीन् सखिपत्योः
किम् वातप्रमुः ॥ ऋतोङउरिति ॥ अत्रनाम्नइतिऋदंतस्यविशेषणंस्यादेशितिङसपनेन अग्रात् का।

सिं.चं.
टी.
२७
27

त्तेङ्वतेरुत्यादौनातिप्रसंगः साम्युग्मिन्यादिलिंगाच्चतदर्थैकवचनस्यादेशो लोपेचननिर्देशः पाणांका अ
तः किम् ग्रावः अत्तोनहृद्दत्तीतिनप्रवर्त्तते इतिज्ञापनाय तथाहि अनन्ग्रउरितिच्छेदः जसमोस्त
परत्वान्नुग्णएवस्यानिवद्भावेनग्रामममपिपंचत्वग्रहणसामर्थ्यात् अन्यथा ग्रावीत्येवोच्येत तथाच
प्रसज्यतिप्रसंगः तत्रापिपरत्वात् णासीतिदीर्घेणभवितव्यम् दीर्घेकृतेपि यदादेशास्तद्वदित्यनेनोत्वेन
भाव्यम् एवंचोत्वेकृतेयदादेशास्तद्वदिति अमश्शासोरमोत्यल्लोपोभविष्यति उक्तंच कृताकृतप्रसंगित्वे
ननित्यत्वात् ततः पूर्वंमल्लोपोभविष्यतितथाचपास्यापिनातिप्रसंगप्रशंकेति तज्ज्ञापनफलकमेवङस्ग्रह
णमितिवृद्धाः। अतिसखिरिति। अन्यार्थइतिक्रमः लक्षणप्रतिपदोक्तयोरितिसूत्रानुवेधद्वारेणकृतेल्ला
क्षणिके उरिति वृद्धावो ग्रहणं प्रतिपदोक्तम् ॥ त्यदादेष्टेः स्यादाविति ॥ त्यदादेः किम् सखनोस्यादे
किंतस्यापत्यंताद्दंतामिस्थूति नद्यति अत्रसधातुमिति लिंगेनैवटेरेवात्वसिद्धौ टेरितिग्रहणं अटे
रपिक्वाचिद्विधानार्थम् तेनकिम् शाहृस्याकसहितस्यात्परादित्वेकरत्यवद्रूपं ॥ त्रेस्त्रयःङ्गाति ॥
नन्वत्रिशब्दस्यबहुवचनान्तत्वात् कथंत्रेरितिचेन्सत्यम् त्रिशब्दस्त्रित्वविशिष्टवचकोबहुवचनो
नः अयंतुनत्रित्वविशिष्टवाचकः किंतुतदनुकरणत्वेनगृहीतः अत्रकार्यानुकरणयोर्भेदविव
क्षयाद्शब्दत्वात् प्रकृतिवदनुकरणमित्यस्यानित्यत्वात् एवंस्थितेत्रयाणामितिअङ्कःस्वजोत्रिशब्दवा
च्यशब्दसामान्यवचनापेक्षयोत्तरसूत्रार्थंतृणांत्यादीनामित्यादिलिंगात्रमाणांक्ल्वात्पुनर्गौरवदोषा

सि.
२७

ज्ञापनेन यथान्यासमस्तूत्रस्थापनप्रयासो निजयाणित्यप्रत्याख्यानार्थमेवेति दिक् । तदेतद्विधिपरत्वेऽपि तस्मा
दिति अत्र सूत्रेऽहिमशब्दान्तस्य नाम्न इति व्याख्यानार्थत्वयाणामभिनयन्नुपपदेऽपि वह्वादिष्वभिप्रायः ॥
डिःदन्तस्येति गुरुः ॥ ङिश्चेति अस्यापवादः । उत्वेऽसिति । उत्वं तान्त्वात्मनि इति बोध्यम् इति प्रत्ययस्य लोपा
निपातनाः कव्यादयः इति सूत्रसतेषु संख्यायाः इत्यत्र सूत्रेः संख्यायाः संबन्धे इति गृह्यते नलोपाभावे इतिः पति
रिति । कतोनिति नन्सूत्वे नियनित नीनोऽग्रहणार्थं यत्नकेनेति वाक्ये यतिती नागपी डीपोति ते
नागवेदना इत्यादिप्रदर्शनात् बहुगणवतुडति संख्येति पाणिनिसूत्रेऽपि इत्येवग्रहणात् कतोऽन्यत्र
प्रयोजनसौत्यस्याप्राप्तेर्जसो भावात् प्रत्ययलोपेऽपि प्रत्ययाश्रितं कार्यं भवतीति नत्याभिः यद्यादेशानन्तरङ्ग
वतीति सिद्धे प्रत्ययलोपे इत्यादिकान्तिनियमार्थम् तेन यत्र प्रत्ययस्यासाधारणं रूपं प्रयोजकं तदेव प्र
त्ययलोपे सति भवति न तु प्रत्ययासाधारणं तेन शोभनादृषदो यस्य स सुदृषत् प्रासाद इत्यत्र अत्व
सोः सावितिदीर्घेण सिद्धमिमाह लुकि न तन्निमित्तमिति सप्रत्ययः निमित्तं यस्य तत्कार्यमित्यर्थः
लुकि सति प्रत्ययाश्रितं कार्यं न भवतीत्यर्थः पतञ्जलिः गोतोणित्यत्र गोः इति सूत्रेण गुणाकरणे
अन्यथा अपोल्लुकि प्रत्ययलक्षणेन पिद्वद्भावात् गुणात्यनेन न एव गुणो सिद्धे यत्तदानन्तरस्य प्रयासायेनेन तत् ताप
यति लुकि न तन्निमित्तमिति ॥ ओड्लोपमिति ॥ बहुगणवत्वतीति इत्यत्र सर्वादिरिह वस्या जिणानीति हाडिः नो
वतिटिलोपः बहुषकारइति । तथा च । पकारवहितयोर्वितनः गोड्लोपमिपाहः बहुत्वे बकारान्तो

भिन्नषाष्ठ्यन्तेऽलोमषाष्ठः इकारांतस्य बहुत्वे इंत इति नश्रमितत्वमिति भावः । यथीमप्याहृयइति । यांत्वन
नेतियथीमार्गः पातिलोकमिति पथीः स्तुर्यः ॥ पन्थाऔणादिको ॥ खिवन्नेत्यादि तथाच वातंप्रमिमीतेइ
ति वातप्रमीरिति क्विधन्तत्वे धात्वत्वानपायेनम्वोविति य इति भावः गौणादिकस्यतत्वाभावात् ह्योवेत्य
सः प्रवृत्तो अभिषाससिचाऽमृषाशो रस्येत्यस्य प्रवृत्तिः जौत सवर्णा दीर्घः सहेतिरूपभेदः । बहुश्रीयसीति
समासांतविधेरनित्यत्वात् नकः ईयसोनेति निषेधान्नकपः । ह्याप्र्यस्येति । स्त्रियाम्प्राप्नोतीतिसः न
स्यपूर्वे स्त्रीत्ववाचकस्येत्यर्थः इयङ्वुवस्थानभिन्नस्यकिम् अतिश्रियं । हलेपः सोलोपइति । हलश्चईपच
चपतयोः समाहारः हलेसीनस्माद्वलेपः । नचहलस्यग्रहणं । किमर्थं हलन्तसंयोगांतस्यलोपेनैवह्रू
पसिद्धेरितिवाच्यं नवेधा इत्यत्रपरत्वात् अपवादत्वाद्वाछ्वोःशूयोरित्यनेन सलोपेऽत्वसोः सावितिदीर्घासि
द्धेः अथपरंनित्यंचलोपंचाधित्वानिरवकाशत्वाम् अत्वसोरित्यस्यैव प्रवृत्तिरितिचेत् सैवमाक्रोतीतिश
क्र इत्यस्याप्रसिद्धेः संयोगांतलोपंबाधित्वाछ्वोःशूयोरितिगंगीयतितत्तः क्विपिअल्लोपयलोपयोः
गंगीरिति तत्रापोभूतपूर्वेपकारमाश्रित्यईत्वात् लोपस्थितिवाच्यं नलक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिप
दोक्तस्यैवग्रहणमितिपरिभाषयातदग्रहात् नत्त्रीनिःकौचाविरित्यत्र कस्वत्वेपिईपमाश्रित्यसोलोपो
स्त्वितिवाच्यं नतत्रईईविति प्राश्लिष्यदीर्घस्यैवेपः सर्वत्रग्रहणात् नचतन्मात्रोरित्यन्नहल्मासास्यन्नहल्माद्वा ग्री॰
ईप् साहचर्याद्वा अभैन्त्रीरित्यादौ नलोपः । भोज्ञस्वइति । अत्र वेयुवइत्यतोवाइत्यनु इतिवाऽन्यवर्ण्यवाइ २५

त्यस्य व्यवस्थितत्वमाश्रित्य सर्वं निर्वाहः तथा च इयुवृस्थानवर्जितयोरीदूतोः स्त्रीशब्दस्य च धातव-
र्जितस्य च इत्यादि लाभः तेन हे श्रीः हे भ्रूः हे ग्रामणीः इत्यत्र नित्य इत्यादावतिव्याप्त्यभावे परिहारः
सिध्यतीति ध्येयम् ॥ टितामरिति ॥ इदूतौ येषां ते टितस्तेषां नन्वटः स्यादित्याभावेन कथं तस्मिन् इयु-
वौ ह्योवेति वाच्यमिति चेन्सत्यम् आगमानां गुणीभूतास्तद्ग्रहणेनैव गृह्यन्ते इति परिभाषया टाप्यस्या-
दित्यग्रहणेन ग्रहणसंभवात् अत्र स्त्रियामिति निर्देशो मानम् अत्र च हरीं गौरी दूतौ ग्रामण्यौ इदुद्भ्यां परत्वात् विकल्पे
न ह्रस्वयोर्बाधात् नन्वतिलक्ष्म्यै इत्यादौ कथमत्र समासस्य स्त्रियामभावात् इति वाच्यम् न अवयवस्यैव
स्त्रियां वर्तमानत्वेनेष्टसिद्धेः स्त्रियां किम् वातप्रम्योः किं पाचे स्त्रियां घोरिति इश्च उश्च एतयोः समाहारः
युतस्मात् योः आगमजस्याः नित्यत्वान्नत्वम् स्त्रियां किं वातप्रमीयोर्वितिकिम् गावि ॥ स्त्रीयां तोरियु-
वौ स्वरे इति धातोः किम् वातप्रमी स्त्रोः किम् विष्वग्यो हरे किम् ह्रस्ताभ्यास्त्राश्चितिकिम् ह्रस्वार्थं तदर्थः
अत्र इश्च उश्च ह्रस्वयोरिति सावर्ण्यात् दीर्घयोरपि ग्रहणेन च ह्रस्वयोः दीर्घयोरेव वा किं न ग्रहणम् विनिगमकाभावा-
दिति वाच्यम् व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि संदेहादलक्षणमिति वचनात् वर्णोवर्णयोरिति व्याख्यास्या-
मः अत्राङ्गः नामिनः स्वरे इति तत्र स्वरग्रहणमस्यास्यामिति पास्यादिना संबद्धमिति तत्र द्वद्भ्यां तस्याप्यनुवृत्तिः
स्यादिति पुनः स्वरग्रहणमिति अत्रेदमवधेयम् अन्यस्तत्रस्थपदस्याङ्गानि विहितेषु एकयोगनिर्दिष्टा-
नामेव सह प्रवृत्तिनिवृत्त्योर्दर्शनात् किं तर्हि तत्र व्यवधानात् अन्यविधानात्तत्तत्निवृत्तौ स्वरग्रहणमित्य

सि.चं.
टी.
२१
29

ववक्तव्यमिति अत्र धातोरिति लब्धेपि पुनर्धातुग्रहणं योगविभागेनार्थविशेषज्ञापनार्थमित्यन्ते उवोयङ्
येत्यादौ स्यप्रत्ययोपपादयिष्यते अत्राङः य्वोरिति किमर्थं परिशेषादेव तल्लाभात् न स्यादि अवर्णा
न्तस्य तु उगविति भविष्यति लट् इत्यत धातोरेव, न, सधातोर्न्तस्य च धातुत्वमेव अदंतस्य तु यत इति लोपः ।
आदंतस्य आतो लोपः पंचम्यां आतः पंचम्यनेति पदत्रयमनुवर्त्य अतो नेति पंचम्यनेति निषेधः हलन्तस्य
गमामित्यादि निर्देशान्नेति श्रीपकुलमित्यादौ तु अत इति नेति च पदद्वयमनुवर्त्य अतो नेति व्याख्यानादशक्य
त्वात् नेनेपरिशेषात् य्वोरिति लब्धेपि किमर्थं तदित्यतीति अत्रेदमवधेयम् आदंतवारणाय आतः पंचम्यनेति अद
न्तवारणाय अतो नेत्याद्यन्तर्हितमिति क्लेशतो य्वोरिति ग्रहणस्य स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थत्वेनयाल्लघुत्वादित्युक्तम् ।
य्वोरेति । अत्र तस्मात् य्वोः धातोः स्वरे इति पदद्वयमप्यनुवर्तते इत्यभिप्रेत्याह नाम्नो धातोरित्यादि अत्र वा
शब्दो व्यवस्थितः तत्र सर्वेष्वसिद्धः इति अनेकाचः स्यात् किम् नियो धातोः किम् स्यादौ किन्त्वर्थम् नातय
नीम् य्वोः किम् सोमपा स्वरे किं सेनानीभ्यां स्यादौ किन्त्वर्थम् प्रियइति अत्र णीञ् प्रापणे इति धातोरेवष्ट
स्यानेनात्वन्यः लक्षणप्रतिपदोक्तयोरिति प्रतिभाव्यालल्लिनियं इत्यादौ नातिप्रसंगः क्वचिन्नियश्चेति चका
रः सवितः प्रयोजनभावादिति वृद्धाः उन्न्याविति असंयोगपूर्वकत्वेपि उपसर्गो धात्ववयवसंयोगत्वात् ।
योर्कुमारीमिच्छन्नित्यादि इच्छार्थयानादाचारक्षिवन्नात् गतकर्त्तरि क्विपि कुमारीति रूपं नेति प्रकृतसूत्रस्यार्थः
पुंस्त्वयोगनायं कुमारीमिति अल्लोपं बाधित्वा धातुत्वात् य्वोरेति यः सावेति अत्रापि संयोगमिच्छतीति

गै.
२१

काकः अल्लोपयलोपयोः साध्वीति दीर्घो नतात् सेन्दुरायेति अत्र ऐसाच्छ्रुविति अस्य ककारान्तस्यानुवृत्तेरि
हचकारान्तस्य ग्रहणात् कथं दीर्घो नेति कार्यद्वयमित्यत आह एकादेशोत्यादि एकावयवेन विकृतत्वविकारव॑
त् विपरीतावृत्त्यापि नान्यवद्भवतीत्यर्थः यथा छिन्नकर्णोपि श्वा श्वैव नान्य इति भावः नचाद्यल्लोपस्य स्थानि
वद्भावेन यादेशोस्त्विति वाच्यम् अचोऽल्लोपस्य स्थानिवदिति परिभाषोपस्थानात् लभ्यते ॥ इतिनत्रिंसक
केभावे ऊः ओ लोपइति यावत् सावायामिति अत्राम् ध्रुमोरिति बाधित्वायमोवेति यः प्राप्तः ततोपि परत्वा
ऐसाच्छ्रुरिति यत्वमेव उकारस्यानङादिति स्थानिवद्भावेनेति भावः हृतनयादेशोत्यादि धात्ववयवसंयो॑
गपूर्वकत्वात् नयत्वं तदभावान्नोत्वमित्यर्थः सेरेति अत्र अतोऽङ्गतो रित्यत आत इत्यनुवर्तते । सेः किम् पिव
भ्याम् अतः किम् । हूहूः उपरत्वं किम् । न्नः । अत्र पितृ सि इति स्थिते पूर्व हत्वि त्यगप्राप्नोति अपि अल्प
विषयत्वात् सेरेत्येवादौ प्रवर्तते ततः स्थानिवद्भावात् अगप्राप्तावपि परत्वाड्डुलोप एव अत्राङः अगस्था
वित्येव सत्त्वयि तत्र भवितं तथा चानिसति नोपधाया इति दीर्घे हलसेप इति सलोपे मिष्यतीष्टमिति अत्रेदम्॑
बधेयम् अत्र सावि कृते मा चालात्रवेपि तत्त्व द्वयापेक्षितत्वेन प्रतिक्रियागौरवदृष्टेपेक्षितम् । पंचस्विति अपि
त्यनुवर्तते तच्चयेत एवनञ्तनत्तस्य निर्दिश्यमानस्यादेशा भवेति इति वचनात् अतः किम् । हूहौ उपरत्वं॑
किं । तौ । पंचस्विति किम् पितृभ्याम् अत्र लाघवात् टिपंच हृ इत्येक योगः सम्भवितः पृथग्योगकरण
महोनित्यत्वज्ञापनार्थम् इति कश्चित् तेन म्रियतिह्रोम्रियतिहिरित्यादि सिध्यतीति भावः । धेरिति । अत्रहेडः

सि॰च॰ टी॰ ३० मास्त्विदंस्तत्रेपंचस्वित्यनेनाऽरिक्तत्वेहृसेपट्टनिसंयोगांतलोपइतिवामिल्लोपत्रूपसिद्धेः अथसेवेत्यस्यप्रवृत्तौ
ह्रपासिद्धिरितिवाच्यं नतत्राधेरितियोजनीयम् अतोनहानिः अथटाविस्त्याऽन्तृतस्यार्थेइतिचेत् तत्राजावि॰
त्यसैवस्ववचनत्वात् लाघवेविशेषाभावइतिचेत् एकवाक्यत्वेनअर्थलाघवसद्भावात् नचैवंहेकातेरित्य॰
30
त्रापि अगप्रसंगइतिवाच्यम् तत्रापिसेधेरित्यतोधेरित्यनुवर्त्यचिक्लिपरिणामेनाधाविति व्याख्येयमित्यतो
धावरः प्रतिषेधात् अत्रोच्यते सूत्रेविनाहेकातेरितिनसिध्येत् तथाहि प्रथमंपंचस्वितिअप्राप्तः तदप
वादःसूत्रागाइत्याप्राप्तः सचाधाविति प्रतिषेधः देवदत्तस्यहंतरि हतेनहिदेवदत्तोजीवतिइतिन्यायेनारि॰
निषिद्धेप्यगतस्यात् सूत्रारंभेत्तुधेरितितिलोपेचसिद्धंहेकातेरिति यदित्वपठरेष्वनत्समर्गस्यप्रवृत्ति॰
रितिनाय आश्रीयते यथावासिषु इत्यादौ तदेदंसूत्रंव्यर्थमित्याऽ जावित अप्राद्रिरितिनिरूतम् द्विका
र्येस्यासंभवात् अतइत्यनुवृत्तम् पंचम्यंतमर्थवशात् षष्ठ्याविपरिणम्यते अत्रापिकातेरितिनिर्देशात्
निर्दिश्यमानस्यैवग्रहणनत्वगनदन्तस्यादिः परत्वमस्यनपदत्वेनग्रन्थकृतीत्यादौनातिप्रसंगः अतःकिम् वात
प्रमी तपरत्वंकिं त्रिटैकिम् पिद्वोः सूत्राविति सवर्णानामतत्स्यस्तः सोविवित्वात् मात्परत्वम् तस्याहृस्या
वयववत्वेनरुकारंबोध्यम् नतसंयोगसमवायोरुकारस्यवर्णत्वेनगृह्यत्वात् संयोगसमवाययोरभावात्
पाहृस्यगुणत्वेनसंयोगाभावः तस्यद्रव्यमात्रधर्मत्वात् पाहृस्याःकाणामात्रसमवेतत्वेनसमवायाभावश्च गो॰
नगृहहृस्वैकोतःणोःग्रहणेनिरनुबंधकस्यग्रहणे नसानुबंधकस्येतिन्यायात् इतिवाच्यंनपरिभाषा ३

णा अनित्यत्वात् प्रत्याहारग्रहणस्यावयवस्यैव ग्रहणाद्धस्वत्वेन ग्रहणं व्याख्यानात् लत्वन्तु दोषं व्याकर॰
णान्तरं चात्र मूलम् स्वादीनामागपित्रादीनां त्वनेति व्यवस्थायां व्याख्यानमेव शरणम् उभयेषामपि व्युत्प
न्नाव्युत्पन्नपक्षयोः समत्वात् नैस्मिन्निति सूत्रे चकारश्च स्मन्तस्मिन् स्मि स्मभाहे स्मादादावित्यर्थः सभाहेति
म् गायौ स्मादादावितिकिम् हे भाः हे सहायः ये स्मिन्निति तन्न सूचितम् ये कारान्तस्मान्महे म्यवद्धन्ये कालरको
प्रादिष्येकारान्तेनातिप्रसंगात् ॥ ओतोवेति ॥ ओकारान्ताद्विहितेभ्यपच स्वस्यादिष्विति बोध्यम् तेन हे भानो॰
हे भानव इत्यादेनातिप्रसंगः उकारान्ताद्विहितो सिजसो अत्र नत्वोकारान्तत्वाभावात् ननु ओ स्मिन्नेउव
णस्य ग्रहणं कृतो नेति चेन्न द्विधः उतकारित्यानिनिर्देशानओकारस्यैव ग्रहणात् अमशसीति आम्ग्राम् आ॰
सीति सूत्रे अत्र व शसद्वाः नयोः समाहाराः अम्शसः तस्मिन् अमाहितिकिम् गावो वसो वृउमित्या॰
दि निर्देशान्नो वर्णाणांकारस्याद्यधिकारादिविनवमित्यत्रातिप्रसंगोपिन ओतः किम् ग्लावम् ॥ श्री॰
विद्यानगरस्थायिलोकेणकाकशर्मणा कृतायामिह टीकायां त्रिलिंगे ओकारान्तकः ॥ आप इति अ
नयाश्राविति मलोपात् आकाररूपस्यैवापोग्रहणम् अतिरंगा इत्यादेनातिप्रसंगः न चात्रेणोऽणमाम्न्या
याटेवनेतिवाच्यम् तस्य विशिष्टरूपोपादानविषयत्वात् अत्र च त्वाशमन्ययग्रहणेन किंचिद्विशिष्टरू
पम् अत्राह आप इति सानुबंधग्रहणं व्यर्थम् विशेषग्रहणं त्वंच विशेषणवशादेवेति अवेदं बोध्यम् अपे॰
विशेषाउमरणानुभावनतः सानुबंधनिर्देशस्य लघुत्वात्वात् नत्वाप इति सूत्रे व्यर्थं इत्यपः सैलोपस्य

सि॰चं॰
टी॰
३२
31

त्रैवहमस्त्राईबितिप्रश्ने वैणपकारस्योभययोजनेनैव हि सिद्धेः उत्तरत्र उभयात्रहृणिलसी अवोरिमस्य वाम्
प्रासीत्यत्रैव निरसनीयेति चेन्न तन्त्र त्रिहंहे सतिपश्चात्यकारेण संबंध अनेन तरंगत्वात् अरपइतिकृते हसेप् ।
इतिस्यात् त्रिपदहंहे तपकारस्याकारेण संबंधो न लभ्यते अत्र सत्वारंभ एवोचितित इत्यर्थ केचित् ॥ तत्र
हमवधेयम् । अरएसवर्णे दीर्घयोरंतरंग बहिरंगत्व विप्रतिषेधे मानाभावः किंच त्रिपदेपि हंहे पकारान
त्वयोन कापि क्षतिः तनुः प्रणालिः लोतमालभेतेत्यत्रैव अर्थविशेषस्यैव निश्चायकत्वमिति स्वयमेवा
स्याभ्युपगमात् इत्यूहनीयमायुष्मता । औइति । अविभक्तिकस्यौकारविभक्तेरनुकरणं अप इति किम्
सोमपौ । आदंतात्किम् । गंगियो दीर्घग्रहणं त्वप्रवृद्धित्वे इत्येतदर्थं जसौ इति उक्तन्निपातनपरिभाषयैव न
त्वत्वेपिनत्वानि ॥ धिरीरिति दीर्घविधानमुत्तरार्थम् जराग्रहस्य हुरुरीत्यवेनि रामः आपः किम् हुहाहूः
आदंतात्किं हेअतिगंग हेगगेइत्यत्र स्थानिवद्भावेन धेर्लोपसत्वेन सूत्रारंभसामर्थ्यात् टौसोरेइति टौचेगम
चटौसो तयोः अत्रापइत्यनुवर्तनेन अर्थवशात्षष्ठ्यंतमित्याशयेनाह आदंतस्याबन्तस्येति आपः किम्
सोमपा आदंतस्येति किम् अतिगंगेन टौसोः किम् गंगाभ्याम् । टित्वादिति । इत्यर्थेयासां येषां वे
तिवचन विभक्तिप्रत्ययानामन्यतमस्यान्यपदार्थत्वेन विग्रहः आपः किम् हाहै अदंतात्किं अतिगंगाय
ङितो किम् गंगा अतिगंगायेत्यत्र आकारस्य श्रूयमानत्वात् स्थानिवत्वेनाबंधत्वाच्च यद् त्वनलात्वाण श्री॰
कात्वात् अवयवषष्ठ्यंत्यादित्वेनत्वमिति स्वीकारा आम्ङेरिति अत्रङेरिति सममेकवचनेन तच्चतुर्थ्यै ३२

व्याख्यानात् अत्रार्थे क्रियायामित्यादिनिर्देशोऽप्यत्र हलः नेत्तुंगंगायामित्यादौ नुडागम इति नडाल।
इति वाच्येन परत्वात् यटा बाधात् न चाऽमि कृते ङित्त्वाभावात् यडैव कथमिति वाच्यम् आदेशः स्थानिका
र्यं लभते इत्यागमात् अत्रापि क्रियामिति निर्देशो मानम् ॥ अहार्याणामिति । एतन्मूलं त्वयटोऽस्त्व
तो अन्त्यकसमुच्चयार्थं चकारात्तुडपि लभते स्वार्थे ससंगरह इति वृद्धाः । यटोऽस्तीति । यटः अत्तचेति स्मृतेः
अत्राङः सर्वादेः परत्वेनाल्लिङ्गाणाव्यवधानात् इति चेत्सत्यम् वचनसामर्थ्यात् तेन व्यवधाने सत्यपि आ
पं विना हि यट एव तु लेभत्वात् अतिविधावपि सर्वादेरिति पंचमीति पक्षे सर्वणौ दीर्घे कृते एकादेशविकृतत्वा
येन सर्वादेः परो विधीयमानो टाप एव भवति अन्यस्यासंभवात् षष्ठीपक्षे एकदेशविकृतस्य सर्वादेराकारो
भवति न्यूनाधिकभावेन विकारस्य दुर्विधानात् इति अत्रेदमवधेयम् आत्वेनाऽस्य सर्वादेरिति व्याख्याने आपो
व्यवधायकत्वाभावेन तद्व्यवधानशंकानिर्मूलैव तदेतत् ग्रहणे चापरत्वादावाकारप्रश्लेष एव लिंगम् ।
किंच केवलस्यापः प्रत्ययत्वेन तस्य विभक्तेरभावात् तत्कार्यासंभव एवेति दिक् ॥ दिक्समासे इति ॥
दिशां दिग्वाचकानां शब्दानां समासे इत्यर्थः एतन्मूलं त्वयटोऽस्य इत्यत्र वेत्यनुवृत्तस्य व्यवस्थितत्वात्तेन
णे । स्त्रियाधराजादेः । घ इति यद्यपि स्त्रीत्वस्य नाश्रोसंभवः किं पिच्छस्य ध्रोणाविधानात् तथापि विशिष्य
प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणमिति निरूपमन्यायैः स्त्र्युग्रहणे तु कृतमंगीकृत्य अत्र घस्य घविधानमन्यविधिबाधनार्थं ।
प्रत्ययादपवादन्यायेन रविसेचपाप एव बाध्यो न तु व्यवहितो अभेजघा इति वा समाने इति अयं च निषेधेन सा

सि॰ चं॰ टी॰ ३२

32

दोलक्ष्यानुरोधादिति वृद्धाः तेन षट्‌ त्विट्‌ त्विषादिसिद्धं हि हे अत्र ककुबेजबादिति अहेदं अहेड्‌ अत्र वावसाने च भव-

त्येव विहितविधित्वात् । राड्‌ यड्‌ सृड्‌ मृड्‌ व्रश्च भ्रस्ज भ्राज परिभ्राजां शोषो अशो राजादयः स्वरूपविशे-

ष दिष्णादिष्णुपाठः षत्वबाधनार्थः अस्रज पाहृत्तेन स्रजेः किंत्वस्य सेरौणादिके अज प्रत्ययो बो-

धः लाक्षणिकत्वान्न गृहीतः भ्राजिस्तु राजिसाहचर्यात् पञ्चमवितो गृहीतः घोर इति निर्दिष्टं तत्त्वं कि-

मर्थम् ऊर्ध्वे जबाः वावसाने इति सूत्राभ्यां कार्यसिद्धेर्व्याहतत्वात् अथ कथं षडानन इत्याहुनीति

चेत् सत्यं वावसाने इत्यस्याप्युक्तत्वे अवावसानत्वाभावात् कथमिति चेत् सत्य एव अवसीयते इति अवसा-

नं पदेनाप्यवसीयते तेनः पदान्त एवावसानम् अन्यथा वाक्यान्त इति निमित्तेन तथा हि षण्मातर इति स्थिते

षोडन इति षुत्वे च पाभावात् जभाभावः अस्मान्मते तु वावसाने इत्यनेनैव रूपद्वयसिद्धेः अयुक्तत्वमदेकाचह-

ति निर्देशेन जबस्यापि जपत्वमिति वाच्यं न तत्र वावसाने इत्यनेन रूपान्तरेण जमत्वात् षषामित्यत्रा-

पि इत्यस्य षोणोनामीत्यर्थस्यैव वक्तुमुचितत्वे षषा इत्यस्य प्रथमैकवचने इति रूपत्वात् दृष्टीत्या-

दौ अष्टन इति निर्देशेन षोडः त्विसे च पाठः उभयोरपि निर्दिष्टत्वादिति सूत्रं व्यर्थम् वस्तुतस्तु ऊर्ध्वे जबा इति सू-

त्रेण विधास्यमानस्य षस्यानेडस्यैव विधानानुवादार्थमिदं सूत्रमिति ध्येयम् अस्मिन् ग्रन्थे समानवर्गस्यैव सा-

वर्ण्यस्योक्तत्वेन षडयोरसदभावात् तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णमित्यस्याप्रणयनात् कथं षस्य डत्वमित्याशं-

कायां षडयोरप्यत्रैव विहितत्वात् इति दिक् झानिजभ्यामिति प्रथमातिक्रमे कारणाभावात् प्रथम इति

गो॰ ३२

न्यायेनञकारइतिभावः निच् श्वितिवेसेचणाइतिशास्त्रवन्नुतस्योर्गेत्नोः समुभिविनिसस्पष्टात्वमि
त्यर्थः ॥ इड्ड्यामिति ॥ इरुध्रुउध्रुइड्इतौनाभ्यामन्वियोगशिष्टत्वायायात् अशामोः सहपवयग्नुमग्रहः
त्रीयद्वा अमोभावेपरत्वात् इडोटिरितिगोकारः नचनित्यत्वात् अट्गोकारेटिलोपेचकृते इकारांतत्वा
भावात्परिभाषायाअनित्यत्वापरत्वादड्बाधात् आमिकृतेनुड्भावः स्त्रियामितिलिंगात् वोकव
इचक्रत्वाश्रुह्नोः क्रत्वाद्वेनिसिद्धेपिमात्रेइत्याद्वेक्रत्वत्वाविशेषेणानित्यामिवारणायेदमत्रमितिवृः
द्धाः नपरत्वमपिनित्यविकल्पयोर्मध्येवस्यार्थेम् अन्यथाउभयोविकल्पोनित्योवास्यात् दीर्घस्यविकल्पः
क्रत्वस्यैवनित्यइतिविपर्ययोवास्यादितिस्त्रियांकिम् साधोष्ट्रिताममितिकिम् मतिभ्याम् इड्ड्यांकिम्
मात्वेतपरत्वेकिम् नद्ये ॥ इड्ड्यामित्यस्यैवतेत्राश्रयणात् । इड्ड्यादितामड्डु अटिमतिरेवाममिति प
तेनाटिमति अटोइः भक्तद्वेनड्डेरिइंतात्परत्वानपायात् गोत्वंस्यास्यात् इत्यादिकमपास्तम् अशामोः
सहैवग्रहणित्वात् त्रिचतरोः स्त्रियांतिस्रचतस्रवरिति अत्रमदादेशित्यतः स्यादाविस्यनुवृष्यतेतेनस्यर्थः
वाचकत्रिचतरान्नस्यना भक्तिसचतस्रआदेशाविस्यर्थः अनेकान्तत्वात्तत्पूर्णस्यप्राप्तोनिर्दिश्यमानः
स्यादेशाभवंतीतिवचनात् त्रिचतरोरेवकेवलयोस्त्व्यपदेशिवद्भावात् । ऋकारस्येति । अत्रयोरित्य
तः स्वरेइत्यनुवर्त्यवाक्यभेदेनव्याख्येयम् तेनऋकारःस्वरेराकारवद्भवतीत्यर्थः वातल्पस्वत
अतोराकारान्नस्वरकार्यत्वात् तेराधरद् पतयोत्वकृतसकार्यत्वात्प्रवृत्तिरिविभावः स्त्रियामितित्रिचत

सि॰ चं॰ टी॰ २२

33

गोर्विशेषणादिति स्त्रुतत्वात्तयोरितिभावः नामविशेषणेनेति बोध्यम् नहि विशेषणेनेह विपरीतः स्यात्
अत्रेदं तत्त्वम् जहत्स्वार्थैव वृत्तिरि''भिमताल्लक्ष्यानुरोधात् तेनेनामास्त्रियमिति सम्प्रयोगे वत्रिशाहस्य
पुंनपुंसकौ वाचिनाङ्गस्मृत्नपूर्वगात्या अजहत्स्वार्थपक्षेतु स्त्रीनिष्ठसंख्यासमर्पकयोः स्त्रिवत्तरोरिति
विवक्षितोर्थः । नन्वस्त्रियां प्रियतिसेतिकथं स्त्रकारान्तत्वारोपः प्रवृत्तेरिति चेत्सत्यम् सन्निपातपरि
भाषाविरोधात् विभक्त्यानन्तर्येण प्रवृत्तावादेशो तन्नविहितेभ्यो विभक्तौ किम् तिस्रो भार्या अस्येति
त्रिभार्यैरत्याद्यौ नलुकि न तन्निमित्तमातिप्रत्यलक्षणनिषेधात् स्त्रियां किम् त्रयः । तिसृ इत्यत्र तपदं
सः कृतस्येति व्याख्याने सस्य कृतत्वाभावात् । न । अत एव विसे विसपदं हिस्त्रेति द्विवेनादेशो कृतेपि
नषत्वं देवेष्वपि व्यतेरत्यादौ तच्चतस्रो भविष्यतीत्यादिनिर्देशात् प्रत्ययावयवस्य षत्वं भवतीति ज्ञा
पनात् व्यधिकरणषष्ठी पक्षेतु प्रत्ययावयवस्य भवत्येव आदेशावयवस्यान्तति सृ इति निर्देशादेवन
अन्यथातिसृ इत्येव ब्रूयात् सेषादिति निर्देशेन सकारमात्रादेशस्य षत्वं भवतीति ज्ञापितं । द्वेवत्वेर
ति । स्यादिसन्निपातकृतमपित्यदाद्यत्वमापोनिमित्तं सन्निपातपरिभाषयाशनित्यत्वात् ॥ स्त्री
भुवोरिति ॥ अधातुत्वात् घोरिम्यनेनाप्राप्तेविधिरयं यत्ववृद्ध्योरपवादोयम् स्यादौ किम् स्त्र्यर्थः
म् भ्रूर्थम् सरे किम् स्त्रीभ्याम् अत्र ध्वेरित्यनुवर्तते इति स्त्रीप्राहृसेवा वृत्तिरित्यभिप्रेत्याह स्त्रीश
हृसेतिवार्तिकमिदं लेखकैर्भ्रमात्सूत्रेषु लिखितम् इति केचित् स्थानसादृश्यादेरिष् गोत्व । गो॰ २२

पद्गेनाभावेप्याह् पद्गोन्नसिद्दिरीतीतिस्त्वंशङ्क्यते नाभावोज्ञानहियामितिशङ्क्यते क्लीवेनाभिनः स्त्र
रेद्दितिन्तुम् यादेष्पाहिति स्वरादौयदृयारेष्णोविहितः सउपसर्जनत्वेपुंसिविद्यमानस्यह्रीश्चाह्रस्योसा
दिष्वचान्वेषैवनान्यत्रपद्गेनामावादिभिः पूर्वोक्तैर्बाधितत्वादित्यर्थः वेफवद्दितिदपु उवचाः तयोः समा
ह्णादृयवु तस्मादिफवः अत्रयोरित्यनुवर्तते तयोरभेदस्यबाधितत्वात् इयवृस्थानितेनायोरित्यर्थो
लभ्यते विकल्पश्चायंव्यवस्थितः तेनहियंविनाप्यामोद्नुहियास्त्वनित्यमित्यनेनोक्तंवैलक्षण्यम् ॥ लक्ष्मी
वद्दिति । पदान्तेरविनापिहियावर्तमानत्वम् नित्यह्रीत्वमितिवदन्तोहन्निकारादीनामतेप्रधीशब्दस्य
तथात्वात् इतिभावः केषांचिदितिलिंगान्तरान्तरविनाहियामप्रवृत्तेः एवंचलक्ष्म्यवत्वादेरपिपुंधर्म
त्वमौत्सर्गिकंबोध्यम् । ऋणाईवित्ति । नृचश्वाचश्वणीचएतेषांसमाहारोनृणीतस्मान्नृणः अत्रमध्येरेफ
भूतऋकारोबोध्योनतुरेफः व्याख्यानात् मध्यपादस्यलाघवार्थत्वाच्च श्वाणरत्रप्रत्ययः नन्वत्रविवक्षा
जितिः प्रत्ययाप्रत्यययोरितिन्यायात् तथाच तदन्तनामगृहीतेप्रत्ययग्रहणेयस्मात्सविहितस्तदादे
स्तदन्तस्येतियदिभाष्यानदन्तेलब्धम् नाम्नोविशेषणात्तदन्तोतमध्यायातम् नकारान्तेत्यादिपदहीनं
तन्नृणाईधित्यत्रनसंधीरयतोनेत्यत्रवर्तिलत्वात्तेरोधात्तस्यव्यवस्थितत्वमाश्रित्यह्रविन्नेतिव्याख्येय तेन
कांचिद्दृश्यान्तादपिनमास्विकारणाभ्यां ॥ असिनान्ताभ्नगरकारी असन्नादेवाचरधीतितेननतथाससनीबेता
दृश्यशितादिनप्रकृतिभूतस्यादेः ह्रस्वस्यवृद्धौकार्ये नगरकारेयहृश्येवस्मात नन्वपरमनगरकार्यी अप

सि॰ चं॰
टी॰
३४

त्यमित्यत्रार्थे प्रमाणिकस्य वृद्धिरिति चेत् सत्यम् समुदायादेव प्रत्ययग्रहणे आदेरंतस्य च नियमोऽस्ति यत्र
विधौ स्त्रीप्रत्ययग्रहणे आदेरंतस्य च नियमो नास्ति स्त्रीप्रत्ययोऽनुपसर्जनेन तदादिनियमो नास्ति स्त्रीप्रत्य-
यो हि स्त्यतेऽत्रास्ति अनुपसर्जनेन तदादिनियमो नेति वचनात् परमनगरकारी यद्यपि भवति । अनुपसर्जने कि-
म् । अतिनगरकारी रूपत्यमित्यर्थे तदादिनियमाभावेऽपि न स्यात् ममाभूत् किंत्वणोऽगानिनगरकारवृ-
त्तिप्रियो श्वगानेत्यत्र तत्त्वस्तंतत्त्वमाश्रित्य न प्र गौणत्वात् गौणमुख्ययोर्मुख्ये कार्यसंप्रत्यय इति वचनात् ॥
श्रीविद्यानगरस्थायीलोकेशाकरशर्मणा कृतायां सिद्धान्तटीकायां स्त्रीलिंगानन्तकः ॥ इति सुबं-
ताः स्त्रीलिंगाः ॥ अतोऽम् इति अत्रातः म इत्यवच्छेदः तथा च समोऽदसोऽकारे उ लोमिति सिद्धं द्वितीयैक-
वचने तमसैव मादेशो सामान्यासो विति लोप इत्युपसिद्धिः न च निर्जरसमिति सिद्ध्यर्थम् तादेशवायम् लको-
पवादस्य भावबाधित्वाज्जरसिद्धौ तेनातः सन्निपातपरिभाषयैव से ... लुकोऽसिद्धत्वादिहापसमो
त्र सन्निपातपरिभाषयैवामादेशो नानिमूलेपवस्फटीकरिष्यति अत्राहुः अत्राकारविधानं सन्निपा-
तपरिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनार्थं तेनातिजरसमादेशो अतिजरसमिति अचेदेवकम् अमिश्रनित्यत्वं सोने
त्यत्रविनिगमनाविरहोः इहासिद्धेर्वाविनिगमकत्वमिति चेत् अन्यथापीहासिद्धेरव्याहतत्वात् यद्यपिम
तदिति स्वहरणीयम् च अश्रेति समासे मांतादंतस्य मोऽलुक इत्यर्थः स्यात् क्लीवे पूर्वेणासिद्धेरक्लीवार्थं
मेतत्स्यात् तथा च किंशमपाश्वयोः दीर्घशंकाया निराकृतयेतज्ज्ञापकान्ममाणेऽलाघवाभावः किंत्वत्रा

गौ॰
३४

त्मिन्नेव वक्तुमुचितमित्युक्तम् तत्रापि निर्दिष्टं कार्यमिति बाधकत्वात् आद्यन्तमचेति समासे क्लीवा।
द्यथाक्रमं स्यमोरामो स्यातामिति तस्मान्मत इत्यत्र निष्कारणमुद्देश्यविधेयक्रमबाधस्यैव दृष्टत्वात् ॥
इमाविति अत इति नानुवर्तते दीर्घो आरण्यं त वारणी इत्यादौ अनुगुणार्थं विपरीतनिर्देशो नित्यादपिऽमः
पूर्वमीति विधानार्थः । जसशसोः शिरिति जसा सह च विनस्य शसो ग्रहणात् पुनश्शोर्हहानिरित्वादौ ना।
निप्रसङ्गः शकारः सर्वादेशार्थः पयांसीत्यादिनिर्देशात् स्यादयषिकारस्य जसा शसो ग्रहणे नपुं-।
सि इसोः नपुंसकात् । नपुंसकस्येति । निर्देशात् अर्थस्य नियामकात् वैपरीत्याशंकापि नेति अत्र
इमवधेयम् लाघवार्थम् सोरिति सूचिते ज्ञापकात् स्मरणस्य वैपरीत्याशंकानिवृत्त्यर्थं अर्थनियामकात्।
स्मरणस्याति गौरवेणान्तो सैव लघुत्वात् । अमयमद्गति अत्र नपुंसकादित्यनुवर्तते स्यार्थं वपाद्विभक्तिपरीण
मः पर्वशि रिरभापि सम स्याविपरिणम्यते इत्यभिप्रेत्याह नपुंसकस्य शोरिति च अयमद्गति षष्ठीमकारका
रस्याकारणार्थत्वात् षष्ठ्यर्थे वा प्रथमा सिद्धेत्यादिति । नपुंसकस्येति स्फेदः नेतिलमषष्ठीकं तदंतं व
चबोध्यम् विशेषस्य नाम्न उपस्थितत्वादित्यत आह नांतस्येति अत्रवादीपोरित्यत्र ईकारमनुवृत्तेनेति चे
न्नत आह । इतिनेति । तेन ब्रह्मणीरित्यादि सिद्धम् अत्र नामीत्यस्यापाकर्षणमित्याह । नामि चेति । यदि।
तज्ज्ञापकसिद्धस्या सार्वत्रिकत्वात्तेवानामीनामकर्षणीयम् ॥ हेऽङ्गेति ॥ अकारस्य लोपो मकारस्य स।
मानाद्वेरितिलोपः अधीत्यनुवर्तते वा ॥ कृत्वन्यादेरिति ॥ स्वमन्यादेरिति स्फेदः शः सर्वादेशार्थः नव्रसे।

सि॰च॰
टी॰
३५
35

देकवर्णत्वादेव सर्वादेशः सिद्धः द्वितीयैकवचनेऽत्वमस्य तादेशो कृते एकदेशविकृतिन्यायेनाम् प्राप्तो
रित्यलोपे सिद्धमिष्टमिति णाकारो व्यर्थ इति चन्नत्यम् स्वविषये प्राप्तस्य सर्वस्य स्थानेऽत्वं यथा स्यात् पिलो
पवारणार्थः णाकार इति फलितमित्यभिप्रायेणाह । अन्त्यादेरिति । वावसाने इति अवावसानेऽवसाने
घोऽन्तकर्मणि भावे क्तः समासमिदं तदितियावत् अवसानपाहस्यान्तावयवार्थस्यावयविनि सांकान्त
स्य परस्येत्यवयवी संबध्यते यदित्थं त्वसेचपारासानां जभेजबाहमिति सूत्रद्वये पदान्तरस्य न्नवाक्यभेदेन व्या
ख्यायते पदान्ते जसानां जबभसपास्त्र भवन्तीति तदेतत्सूत्रं व्यर्थमेव । सोऽन्ते सादेशो इति । योयमाश्रितो
त्पद्यते सनत्यतिसन्निपातः सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येत्यनन्यस्मात् ततो वा दीर्घः प्राचे
तिन्न च अपृवमहत्वचपत्यैवांसमाहारः न्नत्स्महत् तस्य पस्यजमेजमावेतिमा अत्राधात्वितिच्छेदः न
चायं वस्थित्यन्त्रवृत्तस्य विशेषणं तेनाधिवालितेष्वपं चास्वित्यर्थः केवलस्यतोसंभवात् तदंतस्यग्रहणम्
अत्र नोपधाया इत्यत उपमानमपकृष्य तच्च पूर्वमत्रपेत्वं परिभाषिकार्थस्येहासंभवात् पदं स्यिनेदीर्घः
इपोविस्त्यन्त्रवत्यंचकारस्य प्रतिषेधार्थत्वं परिकल्प्य इति नेति व्याख्यानान्नेत्यर्थः ॥ नपुंसकस्येति झलच
त्यामार इत्युपस्थितं तच्च नाम्नो विशेषणं तेन स्वरान्तस्य नाम्नो नपुंसकत्वमित्यर्थः नत्व नपुंसकस्य स्वरास्य
झल इत्यर्थः हवाक जलमित्यादावतिव्याप्तेः ॥ नपुंसकान्तस्मोलेंगिति तत्कालमित्यपदग्रत्यस्य
शत्वमेतेन बाध्यते नित्यत्वाद्धाकृताकृतप्रसंगित्वात् न च कृतेत्यहाह केवलकोपाभिः अतोमित्यनेनबा

गं॰
३५

पात् इति चेत् लकोनिमित्तस्य लक्षणं तेन बाधनात् न पुनस्तद्व्याघातेनैव यस्य लक्षणं तेनेणानिमि
त्तं विहन्यते नटस्मित्यं भवति । ष्णुणामि । ह्रस्वउच्चश्चा च यरः तेवां षूणे । नामिनः स्वरेइति । नामिनस्य किम्
जगतां नपुंसकस्य किम् गतप्रमया स्वरादौ किं वारिभ्याम् सादौ किं द्व्यं च न नुस्वरग्रहणं किमर्थं वारिणा
मित्यादौ वारणार्थम् इति चेन्न नकारलोपपक्षे रूपसिद्धेः अथ हराभ्यामित्यत्र नुमिजाते तेन व्यवधानादत्वे
नस्यात् नलोपेपि कृते विभक्तिविधानस्यासिद्धत्वात् व्यवधानमेव पूर्वीत्यस्या व्यवधायकत्वात् रैणहस्य
व्यवधायकत्वं भवत्येव अथ तस्मादित्यधिकारात् रैणाहृतस्यनास्त्रोन्नमा व्यवधानम् एवेति वाच्यं तथा
सति पूर्वस्य यत्वेति यीभ्यामिति स्यात् नैवं णयश्चात्वे नुमा व्यवधानम् प्राप्यापि भवति विभक्तिविधानद
ष्णायामान्तर्यो श्रवणात् अथ नद्धि धातोर्थ ग्रहणं अन्यथा नित्यत्वात् नुमेव स्यात् इति चेन्न नद्धंधेयत्नान्तर
स्यावश्यकत्वात् अथ नटिकृते नुम्वारणार्थं इति चेत् किं तनो लोपेनेष्टसिद्धेः अथ लोपशिनामीत्यस्याप्रस
गइति वाच्यं न च नोपदिष्टायाहृत्यनेनैव निर्वाहसत्वात् अथ श्वीनामित्यत्रौ इनाष्णसाविशिष्येन नियमः स्यादि
ति वाच्यम् न प्रतिपदोक्तस्यैनो ग्रहणात् उत्तरार्थमित्यपि न तथा सति तत्रैव कृतं स्यात् तेन ग्रहणं ज्ञापय
ति आगमजस्य नस्य लोपः तेनेति तेन भवानित्यादि सिद्धम् अथ चात्र षणां यादाविति णाम् आदिर्यस्येत्यतद्गुणसं
विज्ञानबहुव्रीह्याश्रयणात् टादिरित्युच्यते अथैवं दाद्याविध्येव कथं नोक्तम् अत्रापि तदन्तविधेव सिद्धेः आदौ
इत्याशंसत्यन्नाभवितत्वात् इति चेन्न तत्पञ्चमो वंतामित्यत्र तत्रैषामादाविति लोपयोगात् बहुवचनादर्थ

सि॰चं॰
३९
36

दित्यहः अत्वे चेकारस्यैव नाम्यनुवृत्तेः उपरत्वविपरीतनिर्देशयोस्तु व्यर्थमेव तदंतेति तस्मादित्यधिकारात्
नामलाभः तच्चास्थ्यादीनां विशेषणेन च तदंतविधिरित्यनस्तदंतत्वलाभः यत्तु अत्रोत्तरार्थमनुवृत्तं नपुंस
कग्रहणं अस्थ्यादीनां विशेषणं तेन यद्दध्यादीनां पुंलिंगानां वारणं दधिर्नाम कश्चित् तदन्यकारणं येह
तथा लोकाविस्मृताः पाणिन्यार्थस्तेषु कर्तव्यः प्राकृतेषु न तत्त्वार्थेषु अस्मिन्नेवं तद्वारणसंभवात् ॥ टाङाव
न्नपुंसकं पुंवद्वेति ॥ पुंशब्देन तुल्यम् पुंवत्तेन नन्नम् ऋत्वयोरभावेति दिष्यते अतिदेशसामर्थ्यात्तु सोपि
अन्यथा प्रवृत्तत्वात्तुमपवग्रहणं स्यात् तथा च ऋत्वा श्रवणाभावादित् उक्तः पुमान् यस्मिन्नर्थे प्रवृत्तिनि
मित्तम् तदस्यास्तीति मत्वर्थाकारेण क्लीवेनाभाष्यते तेन पीलुवृक्षस्तत्फलं पीलु तस्मै पीलवे नत्रपील॰
वे प्रवृत्तिनिमित्तभेदात् वृक्षे वृक्षत्वं वा पिजातिः फले तु फलत्वं व्याप्यजातिरिति भेदः उक्तः पुमान् येन शाह
नेति वा कोत प्रवृत्तिनिमित्तभेदेपि स्यात् उक्तं च प्राह प्रवृत्तेर्निमित्तं यत्क्लीवे तच्चेत्पुंसि चेत् तदाभाषितः
पुंस्कं त्वं पुरुनेपदवेयथेति मधूनि पुंवद्वेयौवेतिथत्वं बहुः श्रेयसायस्मतत् बहुस्त्रीयसी ग्रलम् १
अत्र नपुंसकत्वम् न ईयसोनैति ऋत्वमावनिषेधादिति श्रीमत्पाट योन्येतद्व उपसर्जनेन ऋत्वपवनिषिध्यते
नपुंसकऋत्वं त्वेत्स्वादेव बहुश्रेयसि नीहृत्यादेः प्रयुक्तेति माधवमेते पतांतेतेलिपुंवद्भावात् त्वयैवन्यापि लोके गं॰
प्राकरसंहेन श्रीलेमकरसूनुना विहितायां हिटीकायां क्लीबलिंगागमक्रमः ॥ इति स्वराणतानपुंसक ३९
लिंगाः ॥ अथ हलंतेति ॥ अत्र वत्तराम्नोविकल्पत आम् पाविति परत्वयमनुवृत्तं च कारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः

तेन प्रकारेणाम् ईषित्वा वा बहनडुहीकलेदित्यत्र न अनडुही अथवा नहादित्वादीप् सावनडुह इति ।
अत्र नुम प्रथम इत्योत्तमनुवर्तते अत्राहः अनडुह इत्यत्रास्मादेव नुमित्येव लाभात् व्यर्थो नच कारः किन्तु
योगविभागार्थः तथा च चतुरनडुहोः इति सूत्रे अनडुहाः इति सोमिति नुमिति च परस्त्रयं अनवर्त्य अनडुहः सौ नुमिति व्या
ख्येयम् अत्रार्थे चतुराम्प्रोक्तेत्यतः पृथग्योगकरणं लिङ्गम् एवं चानडुह इति तत्रेदमवधेयम् योगविभा
गान् नुमिति लक्षणगौरवं ततः सूत्रस्यैव लघुत्वात् पुनस्तत्र चकारेणानुकर्षणे सूत्रस्यगौरवमिति गौरवमित्यालोच्येव
त्वितम् यदप्युक्तम् नन्वल्पविग्रहेति चेन्न सत्यम् अप्ययोगादिन्यैतामाण्डुकल्यादिन्नुमित्येवं वर्णानामेवं तेन नुम्
विधानात् अथानुमित्यावपि आममोः कृतयोरेवं तुम् प्रथमाकारादेव आमितिन स्यात् इति चेन्न एव प्रवर्तते
मिदं त्यादिति परिभाषा बाध्येत यथा न बाध्येत अनुमितिश्च सार्थिका भवेदिति तथा कर्तव्यम् यद्वा
मम्भोरकृतयोर्नुम् स्यात् तथा नेदम् प्रथमम् गृहीतं स्यादिति कृतयोः नुम् भविष्यतीति अत्रापि इदं विचा
र्यम् प्रथम `` तो नुम्यपि कृते नकापि क्षतिः आम् कारणे उकारस्यैवान्त्यत्वात् ततः परस्यैवामो विधा
नात् असंभवत्वाभावाच्च बाध्यबाधकभावाभावः । संयोगान्तस्य लोप इति संयोगान्तस्येति स्फुटः अत्र कार
णाहि भक्तैवैकल्पकत्वात् अविभक्तिकोनिर्देशः उत्तु नाम्नो विशेषणं तस्मात्तदन्तलाभः तेन संयोगान्तस्य
नाम्नोन्तस्य लोप इति रसे परान्ते वर्तमानो यः संयोग इत्येव न तु नाम्नः स्तेन धातोः संयोगान्तस्यापि पदान्ते भव ।
ति नाम्नो विशेषणत्वादाद्रेन्तस्य संयोगान्तो यस्येति विग्रहलाभार्थं अन्तग्रहणम् अन्यथा सोमतन्तेषधाने ।

षि॰ व॰
टी॰
३७
37

त्यत्रापि लोपः प्रसज्येतेति प्रत्येकः संयोगसञ्ज्ञा इति पदे समुदाय सञ्ज्ञापदे तेन संयोगान्तेत्यस्येति विग्रहे वि
थ्यर्थं विशेषणत्वेनैव तदन्तलाभात् लोपश्चोऽनुकृष्टा वापि लोपग्रहणं मन्त्रच्युतमित्यादौ द्विवार्थम् अन्यथा
लोपश्चोन संधिरिति निषेधः प्रवर्तेत ॥ सभिन्नस्येति वात्यास समाप्तस्य लोपः न तु सभिन्नस्य वर्णान्तरस्येत्य
र्थः तेन कुर्वन्त्यादि सिद्धम् । धावमिति । चतस्रस्तु डुहोऽलक्ष्ये एहु चतस्र इत्यादि च तत्र गोणा नेह प्रियचत्वः
रौ विधि सामर्थ्याद्दृत्वेन । वासांसीति । बहुवचनमात्रार्थं लक्ष्यदर्शनात् ग्रन्थान्तर संवादाच्च वस्तुतस्तु
यथवनत्वधातुः साहचर्यस्य सर्वत्रानियामकत्वात् सौसङ्गत्यतः सङ्गत्यनुवर्त्यते तस्य वस्तो विशेषणकार्य
म् नान्येषामव्यभिचारासंभवाभावात् तेन स्रोतवस्त्वते स्यात् व्याख्येयं अनो विहानित्यत्र नत्वम् नाम्नोधि
कारात्तत्त्वमित्यादेन स्योन्यधिकारेषि स्यादिति तासार्थं वस्तु ग्रहणम् तेन विद्वत्तुप इत्यादि सिद्धिः इत्वबा
धनार्थमनुडुहो वसेरित्येव न सूचितम् विहद्भ्यामित्यत्र कुभेजबाइत्यनेन स्थानमात्मात् दत्वम् विद्वत्सि
त्यत्राव सेच पादति ऽतः प्रतिपत्तव्या व सानेष्विति दत्वो पदं स्थितेपि सकारे ह्रपामिद्वसादि ग्रहणम् नच परत्वा
त्वाति परोक्षत्वाच्च सतोऽविसर्गेत्यनेन बाधनात् अत्यथा विसर्जनीयस्य सइति सूत्रवैयर्थ्यप्रसंगात् वसोः
किं हरिभ्रमात् भांसि किम् सुसोपदोनेकि विहस्मात् । हादेर्येरिति । द श्वादिर्येस्मरादि स्त्वधातोः ज
से इति तेनहुक्यादित्यत्र ननुमधोक्षु दमलिहामिच्छन् दामलिट् इत्यत्र व्यत्याविच्यामीति चेन्तस्य धात्वग्र
हणद्वयमत्रानुवर्तेत एकमत्राधकस्य कारणलाभार्थं तेनाधकस्यारोरादित्वात् अधोगत्यत्रव त्वम् नत्वत्रभावा गं॰
३७

न्यत्वम्। काव्यगानामन्यतमस्त्वथोत्पत्तीत्याद्यसिद्धेर्नेद्धृतः॥ आदिजबानां झभांतस्य झभाः स्ध्वोरि
ति अत्र धातोरित्सेरिति निवृत्तम् स्ध्वोर्ग्रहणसामर्थ्यात् झभांतस्येति न धातोर्विशेषणं किंत्वःवयवस्यते।
न गर्दभमाचष्टे गर्धबिति सिद्धम्॥ आदिजबानामिति॥ आद्येजबा आदेरवयवाः आदावुपदेशावस्था
यां जबा इति यत्त्रयमपि।न। गर्धबित्यत्र गकारेतिव्याप्तेः न प्रथमः धगित्यत्र ˘ व्याप्तेर्न द्वितीयः
पुनर्गर्धबित्यत्रातिव्याप्तेर्न तृतीय किंतु आदौ धातोः संज्ञाप्रवृत्तिकाले इति एवं स्थिते दामलिडित्यत्र दकारेण
व्यधित्यत्र गकारे चातिव्याप्तिरिति चेन्न ग्रंथबाधेत्यसदेपासेति परिभाषाश्रयणात् भिदुपामित्यतो मण्टू।
कमुत्वाभीत्यनुवर्तते गाहभकारेवेति॥ होढादिति॥ टटहनामन्यतमस्त्वलेभीत्याद्यसिद्धेर्नेहृतः तथा
झभांतत्वाभावान्नथोर्धोऽसिद्धत्वस्याप्रवृत्तेः दुहादेवेति ननु दुहादेर्गणनिर्दिष्टत्वाद्युपाश्रियतिनिषेधात् यद्
लाकिहोधुगित्यत्र न प्रवृत्तिरिति वाच्यम् नतस्यानित्यत्वाभ्युपगमात्॥ गाहोवैपाशतादोस्वरेइति वाहावा
गेर्इतिसिद्धः वाहोवाशुहोत्योयंतन्निपातोव्याख्यानात् इत्यभिप्रेत्याहवाशाहूसेति वाह्रहत्यादिप्रयो।
गास्तु तु हतेः क्विपि वहत्वनकारांते उ .. .. हेविशेषासंभवः फणीन्द्रेणानंगीकृतत्वात्। सहेः साडः सः साडी
ति। सहेरिति किम् सह्रुच्छेनवर्ततेसाडिः यस्यनास्तिछप्राप्तो यथाछएतइति सच्छसाऽपत्यसाडिरि
त्यत्र माभूत। दिव औत् इति निरनुबंधकस्य ग्रहणेनेति परिभाषया दिवुक्रीडादावित्यस्य धातोर्नग्रहणं तेनाक्ष
द्यूरित्यादौ परत्वात्तस्यात्वप्रकादेशविकृतन्यायेन प्रासमवत्वं न ऊरसेइति ऊःरसेइति खेदः पादांते चेति

सि॰चं॰
टी॰
३४

स्वर्णौजेनेनत इति स्मृत्वा रस्नेद्रस्मन्तृच्छमत्रपरांतपरतया व्याख्येयमित्याशयः विपरीतनिर्देशस्य प्रयोजन॰
नांतरार्थः तच्चाग्रे स्फुटीकरिष्यति। चतराम्भो चेति चकारेणापंचस्विति लब्धेनामत्र स्थत्र रोविशेषणा॰
त्रदंत लाभः ॥ रः संख्याया इति ॥ रइति किं विशेषणो विशेष्यायाः सदेकत्वे इति नियमोपि संख्याये द्विरवा
ज्ञात्वेत्तत्र्यनेन संख्यायां द्विर्बहुत्वयोरपि संभवात् संख्याया इति किम् वारारेफान्त संख्यायां वि॰
हितस्यामोनुडित्यस्य व्याख्यानमित्याशयेनाह। गोणत्वे इति गोणत्वे चान्यपदार्थवृत्तित्वेन संख्याभिधायि
त्वाभावात् स्तः संख्याया इत्येकयोगस्तु न कृते रेफान्तेपि जसा रोस्त्वलक्षु स्यात् यद्दित्वेकदेशोप्यनुवर्तते
इत्याश्रीयते तदैकयोगोपि साधुरेवक्रमलालत्वीः ॥ सोनुधान्तोतितस्य लोपोनेतिना स्त्रीलिंगाथ
विन्यत्र नान्त इत्यस्यान्त हृज्जाववापि पुनर्नामग्रहणात्तेन प्रवृत्तिकालेनान्तार्थमित्याशयः। इदमो गुंपुंसीति
इदमः किं यः पुंसीति किमिदम् नन्वत्र लाकि नन्ता त्रिमित्र मित्येवभविष्यतिइति चेन्नाचम् तस्यानित्यता
ज्ञापनार्थत्वेनाप्रियतमकुलमित्यादिसिद्धम् अयमिति हसेपइति सेर्लोपः। इस्यमइति। नत्रहाविन्यत्राकि॰
मितिनमत्वमितिवाच्यंन दामइतिवक्तव्ये अकारोच्चारणमकारपरस्यैवदस्यमत्वार्थम् अत्राहुः अतएव
त्यादितिन्यदादेर्नचात्रत्यदाद्यत्वंबाधकम् परत्वात् मत्वप्रसंगात् अत्राववकाशेदामत्वावकाश॰
त्यत्रोभयप्रसंगेपरत्वान्मत्वंस्यात् नचात्वविधौत्यदादिग्रहणंव्यर्थमितिमाहेतितिवाच्यं पुंमांउमरवचाविना॰ गो॰
र्थत्वात् अत्रेदंवक्तव्यं सदन्यादेशकृतेपिमत्वेपश्चात् त्यदाद्यत्वेनरूपसिद्धेरनिवार्यत्वात् नवमत्वविधि॰ ३४

सामर्थ्यादेवासिद्धं नेति वाच्यम् सत्यपि विपर्ययमो इत्यादौ चरितार्थत्वेन ज्ञापनायोगात् पर्जन्यवल्लक्षणप्र
वृत्तिरिष्टत्वाच्च समनुप्रेक्षकमित्यादि निर्देशाच्चेति त्यदादेः संबोधनाभाव इति औत्सर्गिकश्चायं हे स इति भा
ष्यप्रयोगात् अभावस्तु प्रचुरप्रयोगे संबोधनाभाव इत्येवंपरतया व्याख्येयः यच्चाह १ इदमस्तु सन्निकृ
ष्टं समीपतरवर्ति चैतदो रूपम् अदसस्तु विप्रकृष्टं तदिति परोक्षे विजानीयादिति न दूषणमतः सन्निकृष्टा
दिष्टानामिव इदमादीनां संबोध्यसमर्पकत्वे बाधकाभावात् विप्रकृष्टस्यापि बुद्ध्या सन्निधापितस्य संबोध्यत्वात्
संबोधनदर्शनाच्चेति तथा च भट्टिः हा पितः क्वासि हे सुभ्रु बह्वेवं विललाप सः ॥ अनटौसोरिति ॥ अनापी
ति लाघवेऽपि प्रतिपत्तिगौरवात् उपेक्षितम् तथा हि टा इत्याकारमारभ्य सुपः पकारेण प्रत्याहाराश्रयणे इत
रविभक्तावन्यविधानात्पारिशेष्यात् टौसोरेव लाभः आपोऽपि साहचर्यविति विशेषणेन वारणमित्यादि प्रतिप
त्तिगौरवं तस्माद्यथान्यासमेव । स्प इति सुप् च भ्यां चानयोः समाहारः स्भ् तस्मिन् स्भि इति सप्तमी यस्मिन्वि
धिस्तदादौ तत्कार्यं वर्णग्रहणे इति सादिभादिग्रहः ननु अः षष्ठीनिर्दिष्टस्यान्त्यस्य भविष्यतीति चेन्न तस्या
अनित्यत्वात् यमाय मे स्येति ज्ञापकात् अस्य षिन्त्येव स्तवम् भिस् भिमिति फलम् किमित्यत आह नभकार
स्येति कस्मो वेत्यतो न्वंस्यत स्यव व्यवस्थितत्वात् इह न इमकेन इमकाभ्यामिमकैः इमकयोः व्यवस्थितत्वात्
अपरमपि फलमित्यत आह ॥ इदमेनदोरिति ॥ किंचित्कार्यं विधातुमिति कार्यमस्य बोधयितुमित्यर्थः
पुनरुपादानग्रहणमित्यर्थः ईषदर्थे क्रियायोगे इति श्लोके तदीषत्तदर्थादयो न विधीयंते किंत्वनूद्यंते नेन

सिं॰ कौ॰
टी॰
३४
39

एनादेशोनेतितेनन्नत्रंभीहरयंतत्वमेवतस्मिंस्तपेगृह्णं प्रापयेत्यव्याख्यानेभीहत्वस्यानुवाद्यत्वेनविवक्षितत्वा
त् नतुविधेयत्वेन। यज्वनइति। वांतसंयोगान्तत्वान्नलोपः आत्मनइति मांतसंयोगोत्र ह्वोर्विहसेइति
ह्वेदः इश्वइत्यनयोः ह्वोः इ च व् च यनयोः समाहारः वृतस्मिन् विहसइतिरेफत्वकरणेन विपरिणामि
त्याशयेनाह हसपरयोरितिपरसंतेइत्यनुवर्त्याह पदांतेचेति स्वाटेरिति नतुप्रवृत्तेः पर्षपेत्यत्रकाचेनो
त्वंनामग्रहणेलिंगाभिधायिप्रत्ययविशिष्टस्यग्रहणमितिपरिभाषाश्रयणादितिचेत्सत्यंविभक्तिनिमित्त
कार्येलिंगविशिष्टस्यग्रहणम् नेतिनिषेधात् संबरस्यवस्योत्वम् अलोपेपिसिद्धेजोविकल्पात्र॥ श्र
वणाहस्यावनइति। इथातोः विवि गुणेचश्रावितिरूपम् तस्माद्धनोग्रवोनावितिरूपपाठ्यश्चाययंवाजि
वाह्णगंधर्वहयसैन्धवसमयइत्यमरकोशात् तथाश्रीहर्षः गाहेरत्नप्यनसहस्त्रयगर्वगर्वैरतिप्रायेणक्र
ष्णेनानुमितिः। उश्वश्रान्वर्यौतोरितोयस्यमस्थित् तस्यवृत्तः श्र्वाधातोर्वेश्रचंतेनुम् विधानात् अन्यथा
श्विश्चादेर्वाचतेरपिसिद्धेर्नुम् विधानेश्रयमतः सिद्धमतिपूर्वनुं विधाने॰॰ नियमार्थधातोरश्चेहिकार्येतश्चेच
तेरेव तेनसदिस्याक्षेन इतोत्यवाक्षेव पथ्यादेरित्यतः पथ्यामित्यनुवृत्तेः बहुवचननिर्देशाद्वेनैवपथ्यादिला
भः अत्रअद्दवर्नेतविंत्यम् इतआयंचस्वित्येवमहवचं तथावाः सावितिस्त्रमपिनकर्तव्यंतत्वकरणंतदीचे
निश्चयार्थं तथाहि पन्थानमिच्छतिइतिवाक्ये पथीयति ततः क्विपिवनइत्यरकारयकारयोर्लोपः पकारेण
विधुतत्वात् आपाविन्यार्थेवनइयन्थाः इतोत्यंचविधत्वेनवति इतइति उपकरणत्वात् योवेतिवामि

गं॰
३४

त्वादनित्यत्वात् योऽन्तरङ्गसंयोगपूर्वकत्वात्— सौ वेति ज्ञापयत्यनित्यत्वात् दिषु पथियोऽपसादेशस्तेरपथ्यां
टेः पथः पथाभ्यामादौ पथीभ्यामित्यादि एवं चोद्भवनमामाविति सूत्रं च समर्थकं भवति अन्येन पथीः
पथोऽज्झलोः अभूदित्याविभ्याद्युदाहुः गोणत्वादात्वादिरेवेति एकदेशविकृतन्यायोपि शब्दस्येवरिता
षत्वान्न अन्यथा सर्वमिष्यते सर्वादेशाप्यकः स्यात् उपरत्वेन मुख्यमुख्यार्थमित्याहुः तत्र केचित् प
दकार्येण मुख्यन्यायेन नाम कार्ये अन्यथा गौवाहीकं पश्येत्यादावात्वं न स्यात् अकरस्य सर्वादिपादाभा
वात् न तत्पदत्वस्यापि सार्थकमेवम् अन्यथा परित्यैवावस्यात् अपरे तु पथामिति निर्देशेन नान्तप्रकृत्य
नकाराणां नान्तानामेव पथ्यादीनामात्वादि प्रवृत्ते नान्तत्वाभावान्नेति न च एकदेशविकृतमेवमपि दुर्वार
इति वाच्यं नान्तत्वविवक्षासामर्थ्यान्नद्बाधनात् एवं च पथ्यादेरत्रापि नान्तत्वविवक्षासामर्थ्यादेव प्रथमं
गदू न तत आत्वमन्यथा नित्यत्वाद्विशेषविहितत्वाच्च एवं मात्वेनान्तत्वान्न थोऽदेशो न स्यात् । थो न्थ इति ॥
अथ ऋभुक्षो वाऽऋभुक्षिः तृतीयेऽस्यासम्भवात् ननु ऋभुक्षन् इति ह्रस्वान्तो यस्येति निर्देशात् कारोपि तथा च न
थार्थकमितः इति सूत्रेणेति चेत् सत्यम् भृत्य इति न सिद्धेत् आ सौ वेति अत्र पथ्यादेरिति पदद्वयमप्यनुवर्तते नः
स्यात् आह । टेराद्यामिति । अथाहुः पथ्यादीनामन्तस्यात्वं भवति अन्तस्य निवृत्तीनिर्दिष्टस्येति परिभाषया
लभ्यते इति तन्न साक्षादन्तग्रहणे टेरिति पञ्चमपरिभाषालब्धसंतसेत्यस्यानुमरणगौरवान् आत्वात् इति आ
सेधारन्नासिकस्यां स्थाने विहितो नानुनासिकः न तु किमर्थमात्वमितो दित्वेनोपधाया इति दीर्घत्वेला

सि॰च॰
टी॰
५०

पत्तिपक्षाद्विसर्गोपध्याइति रूपसिद्धेरिति वाच्यंनधोर्लोपश्चोभावे हेपध्याइति नसिद्धेन राजेत्यत्रांनिष्ठापते
श्च अस्याविद्यवत्तनकृतम् नकारमात्रस्यापे सर्वदीर्घत्वेनसिद्धेपथीपाद्यपध्यादृत्यासिद्धेः देत्तहृतोन॰
भवोपिरूपासिद्धेश्च ॥ पथ्यादेरिति बहुवचनात्पथ्यादिलाभः स्पष्टमन्यत् । स्त्रियामिति । सुपथीति आसा
वित्यात्वं यो नुडिति चलिंगविशिष्टपरिभाषया प्राप्तमपि विभक्तौ लिंगविशिष्टाग्रहणमिति निषेधान्नभ
वति इनांतौ सावितिबहुवचनादिन्नादिलाभः इनन्निनसंस्कृतयेपि इत्वामारोप्यतेक्षुब्धिणो यानीतिवत्
अर्थवत्परिभाषाया अनित्यत्वादनर्थकस्यापि इनोग्रहणं पाणिनिग्रहणात तन एन्नं गृह्यते सूत्रार्थमेतःके
वलयोः पुंस्त्वात् पद्यभावात् नोपधाया इति सिद्धे विधिरारभ्यमाणो नियमायते नद्यन्नादीनामुपधाया
दीर्घः सावेवनान्यत्रेति नियमश्चोपधादीर्घस्यैवनान्यस्य तेनदण्डी यानि दण्डीभूतइत्यादौ भवत्येवदीर्घः स्थे
म्नावित्यत्रोपधाग्रहणाभावात् ननुपथ्यादिवाचकानिपथीयानि इत्यत्रापि जमांतस्येत्युपधादीर्घोपि कथं प॰
थ्यादीनामित्वं तत्वात् इति चेत्सत्यम् यत्र इनांतस्य सावितिसूत्रप्रवृत्तिस्तत्रैवायं नियमः पथ्यादिष्वन्यत्रइनो॰
हित्वादेः प्रवृत्तिसंभवान्न नियमः । हनोणोरिति हनः चूनेरितिसूत्रेः आदिसरस्येत्यतो त्रिणावित्यनुवर्तते थ्रे
इत्यत्रनेत्रादिना घ्न इतिनसादेशोनेनिघ्नाघ्नानमपीत्यपाथेनाह । घ्नसंयोगादिति । जस्याससोर्णिगिति सः
सोप्यायइति चानुवर्तते ननुपाता नितसहस्राणीत्यादौ कथं नलोपितिचेत्सत्यसन्निपातलक्षणोविधिरनि गै॰
मित्तंतद्विघातस्येति परिभाषयावन्निषेधात् सन्निपातनसन्निपातः आनंतर्यं सलक्षणं कार्यं यस्य स ५०

सान्निपातलक्षणोविधिनतद्विघातस्यकारणविघातस्यानिमित्तंनप्रयोजकः यमुपजीव्ययोविधिः
प्रवृत्तः सतदुपजीव्यस्यविघातंनकरोतीत्यर्थः सिमाश्रित्यप्रवृत्तोत्तम् येविघातकोनभवतीतिलोप
इत्यत्रत्वनुग्रापिलुकायद्यपिषष्ठीनिर्दिष्टस्येतिपरिभाषोपस्थापयतिलुकालप्रत्ययादर्शनत्वेनसर्वलोप
भावेदर्शनासंभवात् सर्वलोपप्रवृत्तौन्यस्यलोपापवादोलुक् पाह्रादेपालनभवति येवेत्यत्रलुकाः
पिनोपधायाकारस्यनिर्दिष्टोननवयमितिलिंगेनैवलुकामितितन्निमित्तंकार्यंनभवतीतिज्ञाप्यते एतदर्थमेवप
वृत्तिर्नव्यवहारः अन्यथालुकालोपयोरन्यतरतोवसर्वव्यवहारेत् अथलुग्ग्रहणंविनेवरूपसिद्धौज्ञाप
कंस्यात् असतितस्मिन् अनंतरस्येतिन्यायेनापवादादिवप्रसज्येतेतिवत्सत्यम् नवयमितिनिर्देशेनैवनेहा
गणसंभवात् । सइति । पूर्वनच एतयोःसमाहारः सूत्रसमासःसः अत्रसंख्यायाइत्यनुवर्तते सइतितद्विप
षणेततस्तरन्तलाभः इत्यपायेनाहृषकारान्तकारान्तेत्यादि नसप्राप्तनिर्देशोपिएणांतस्यसंख्याविनाभा
वात् नांतमेवगृह्यते संख्यायइतिकिम् द्विपंलसइतिकिं विप्रुतानाम् ।गोणत्वेनेतिसंख्याबाविनाभावादि
त्यर्थः ॥ अष्टनोदीर्घादिति ॥ एकवचनंतत्रैरितिवत् सौत्रत्वाद्दलोपोपिन अष्टोपः घरेइत्यस्याप्रहृतिस्त्रियेत्वे
तिकेश्विद्दकम् नन्वरणाभावोपि नित्यत्वमुक्त्यावरे अन्यथाष्टनइत्येवब्रूयात् इतिभाष्यकारोक्त्यापिवि
हिनायअपसारणीयत्वात् वाशब्देन वाप्यप्रहृतकाकारिवडभयवाक्येतिसंख्यायाइत्यस्यहनेनेहापियाबा
नः अत्रबंधनेकवर्णत्वसंभवादंत्यस्यादेशोलिदितिनापुंकनीयंषष्ठीनिर्दिष्टस्येतिपरिभाषया ।

सि॰चं॰ टी॰ ५२

अनित्यत्वात्। वाहितेति। या आग्राह्विस्छेदः इत्यत्रारम्भसंख्यायाः इति निष्ठतं व्याख्यानात् तेन गौणत्वे

प्यात्वम् अत्रैव स्मीत्युत्तरसत्वात्स्मीत्याप कृष्यते इत्यपि अन्याह सकारेत्यादि प्रियाद्युरति पुत्वपत्र

नसिद्धं बहिरंगमेतरंगे इतिपरिभाषाया अप्लोपसासिद्धत्वात्। यजेः पंच स्विति। समासे इतिच नेति संबंधः

यज्ञीऊले इहूनदिष्पामिति बहुवचनमाद्यर्थम् एतग्रहणाहिव्याप्योत्यादावपि यंजाविति जकारस्योक्तत्वे

नञसासिद्धत्वात्। चोरुविति। अत्रतदन्तग्रहणं तेनचवर्गान्तस्येति व्याख्येयम् पूर्वं वासिद्धत्वाच्चग्रहणं तेन चवर्गा

न्तस्येति व्याख्येयम् स्रणेन यंजावित्यादौ कुत्वाभाव इति समाधानमपि नाश्रयणीयम् जकारस्यान्ते भावात् जका

रस्यप्रेपितत्वपरमन्ताभावाच्चेति। समाध्यर्थस्येति। यजेरिति धातुपाठपदितेकारविशिष्टस्यानुवादणम्॥ न

त्विकारनिर्देश इत्याशयः। यजिति। यज्यतेसमाधत्ते इति यज्ञ यजसमाधौ दिवादिः आत्मनेपदेष्वनु इति

त्वजिवेकाऽस्येर इदिन रानिक्विपि संप्रसारणे रूपं। वसहयोविति। घत्वमविवक्षितम् घत्वविषयोपलक्षणम् वि

श्वावसुरिति विश्वंवसयस्येति विग्रहः संज्ञायमेतत् स्कोरायोश्चेति स चका चस्कोतयोःस्कोः आदिग्रह

स्वावयवेति सांकेतत्वेन ग्रहणं संयोगपाठोपिनामधातुष्वं सेदथमे अत्रवसे जसे पदांते इति पदत्रयमपि संयो

गस्यवविशेषणं नतुनामधातोः स्कोरितिद्विवचननिर्देशात् ... धातोः स्वरूपस्यवानग्रहणम् ऋत्विगिति

ऋतौयजतेइति वाक्येऽन्रतप्पपयेयजेः क्विपि संप्रसारणेचरूपम् इक्षुरिति ऊर्जबलप्राणनयोश्चुरादिः ज्य

ज्ञात्क्विपिणिलोपेचरूपम् तदित्यादिविपत लयुदादिति सोमसूत्यतः सहानिच पदद्वयमनुवर्तते इत्याशयेना।

गं॰ ५२

हृ। स्वरादेरित्यादि। स्वरादेः किम्। ततः तदिति किम्। यः सौकितौ नतृत्वमिव ममत्वा वेक्रतो नेति चेत्स्व।
स्यउकारवकारौ स्थानेण सामर्थ्यात् अथ अनित्यमिति वचनेन योऽस्य रितार्थेत्वमिति चेत् गोसिपवश्ना
भावात् सोऽतिवक्षव्योमिनेति गृहकरणेवभसो विविधविभाय संमोहार्थम् अतएवमितावागमो। नेति
रूपपदादिति। निगतउपपदेभ्यो निरूपपदः तस्मात् अंचेः क्विपि स्येवनलोपेनेत्यर्थः अचेरिति इका
रनिर्देशात्क्त्यासतिकित्वात् नलोपे सोऽतिमिकृते प्रथमं संयोगान्तलोपेन तत्त्वचुत्वम् अकृतव्यूहपरिभाष
या चुत्वाप्रवृत्तेः नित्यत्वात्संयोगान्तलोपएव तथा च लोपेन स्पष्टवटकारः पंचमत्वेन साम्यात् प्रथमं चुत्वे
विन्नाम सिद्धापन्नेऽस्योनित्य चोदीर्घे ऽस्मातिलक्षणनकारनिर्देशात् सूत्रार्थो संग्रहः रूप्याण्यायेनाहृतनलोपिनइत्या
दि अचेरितिपाठे तत्लापकासंभवः इकः कित्वेन सर्वथापव नलोपात् उस्थानार्थे इकारस्त्वाच्यात्स्वयणो
त्भवत्यपि पूर्वस्येति पासादाविति परस्मस्यानिमित्तत्वेन पूर्वालाभः नव चकारेणाव्यवधानतेति वाच्यम्
येननाव्यवधानं तेन व्यवहितेऽपीति वचनप्रामाण्यात् चकारैकवर्णाव्यवधानेऽपि भवत्येव अकृतव्यूहपरिभा
षयापूर्वं न यत्वं तिरस्कारस्य इति न समास्त्व निपातनम् अंचतो महादेः सा रिरित्यस्त्वेणनिर्थादेशः सत्व अलोपे
निमित्ताभावेनैमित्तिकाभावादेवरूपसिद्धेरिति चेन्सत्यम् अंचते निमित्तेप्येकदेशविकृतन्यायेन तत्त्वसत्त्वात्न्नि
मित्ताभावस्याभावः तिरस्कारादिरिति तफ्रम्न तिरस्काउदेव इतिशाहृद्धयप्रवृत्तिदर्शनात् तत्तोयस्याद
र्शनात् बहुवचनं व्यर्थमिति वृद्धाः अतइति पतद्वीजं तद्दीर्घग्रहणात्संज्ञासर्वकोविधिरनित्य इति तत्सो दीर्घो।

सि॰ चं॰
टी॰
५८
51

नत्वत्रमयड्गिति अत्र मंचतीनिवाक्येक्विपिअदसत्रम् अनुक्विप् इतिस्थितेनलोपेकयोरिज्ञातलिपेवे
रिति वेलोपेसमासप्रत्यययोरित्यल्लोपेनामसंज्ञायांस्यादौ अदस् अचसिइति अदद्यादेशेमुत्वेनमा
गमेसिलोपेचलोपेनस्यादुत्वेरूपसिद्धिः अदमुयङ्गिति अदद्य्रङ्इतिविकल्पल्लुत्वम् उभयत्रमुत्वेल
त्ववत् यथाचलोकेतल्लक्षणम् इत्यत्रलत्वेदस्मदित्यत्रमुत्वमसदस्येतिव्याख्याने अन्यबाधेनासदेशस्येति
परिभाषामाश्रित्यपरस्यैवमत्वम् नचैवोत्रकेचिन्नुदमइतिवक्तव्यादस्येतिसकारदकारयोर्निवृत्तिपदयतित्यदा
शत्वविषयेएवमत्वंप्रकृतेतदभावत्रेति अंच अदसोद्रेः पृथगुत्वंकेचिदिच्छंतिलत्ववत् केचिदंत्यसदेशस्य
नैत्येकादसश्च्छपते अमुमईचइतिसत्तासर्वकस्यविधेर्नित्यत्वात्तत्वत्वम् यद्वामत्वस्यासिद्धत्वात् द्विरुक्ता
नामितिआगमप्राप्तस्यानित्यत्वाद्दीर्घभावः अत्वसोः साविति अत्वश्चअसश्चअत्वसौतयोः अत्वस्यप्रत्ययावय
वः केवलस्यासम्भवात् असन्तग्रहणेनानर्थकोपिअतग्रहसामर्थ्यात् प्रथमंदीर्घः पश्चान्नुम् अन्यथा अत्व
ग्रहणंव्यर्थंस्यात् अत्वेनस्यधातोरपिगोमंतमिच्छन्गोमानित्यत्र । यथा । अधातोरित्यनुवर्तते अनेनतथ्यात्
अत्वसंतेसाचेतेइत्यभिप्रेत्याह अधात्वसंतस्येतिधातुभिन्नात्वसंतस्येत्यर्थः दुइतिद्रुएइतिच्छेदः यथाह स्पष्टवे
ड् प्रथमैकवचनमित्याशयेनाह षइतिसंख्याया इत्यनुवृत्तेः षष्ठीनिर्दिष्टत्वात् अंत्यस्यैवनान्यस्येतिभावः ।
संख्यायाः किंसजुषांदोषामितिबहुवचनमाद्यर्थेव्युत्पत्तिपक्षेडोसिद्धम् प्रत्ययानांतनांसोविसर्गइतिवि
सर्गेनैवसिद्धस्तथापिसजुषइत्याह सत्त्वदीर्घार्थंतत्रापिसोरुत्वेदीर्घोर्थस्तत्रकरणं पिपठीरितिपठिरिति

गं॰
रि॰ ५८

ष्ठीतिविपरिवर्तितविपरिवर्तीतिक्विपिरत्येदीर्घोवाधिपदोनिरितिवसोरुत्वमिति अत्रवसुशब्दस्योः सामा
न्यग्रहणं पंकारान्तवैधकग्रहणेद्वान्तवैधकस्यग्रहणानेनिपरिभाषात् नेहाश्रीयते उकारसहितस्यवि
धानात् तथाहिविरेववस्तरितिसूत्रेणशान्तर्वस्तरादेशोविधीयतेतत्रस्थानिनशान्तत्वेविरित्वात् एवञ्चिका
र्येसिद्धे पुनरादेशोऽगरितकरणंज्ञापयतिवस्तुग्रहणेनवसोन्त्वापिग्रहणंयथास्यात् इतिश्र
ष्ठीतिसिद्धाङ्गुसराविति लभ्यते तत्रादिशब्दः प्रकारेतेनयादिग्रहणोपीत्याह तद्धितेत्यादि पुंसोऽसुङ्इति
अत्रवंसमहदन्तस्ययतः सिंहावलोकितेनपञ्चोरवेत्यपकृष्यते सोन्तः पुंसइत्यतोमस्यलूककस्तानत्यायेनपुंस
इत्यत्रवर्तते उकारस्तूच्चारणार्थः सङ्डोऽपुंसन्त्वितिप्रत्ययोदित्वेनमसिद्धः पुंसः पुंसानितिसिद्धेः स
ङ्करणंअन्यतोऽपिविधानार्थम् तेनजरपाद्देसिद्धे पुंसः पुंसानितिसंयोगान्तस्यलोपानसान्तस्वाराःन्
म् विसर्गेतिनषत्वंतम् स्थानिकान्तस्वारस्यैवग्रहणम् उपानसामिनित्वअनवचनमात्रार्थम् अत्राजः
उपानेत्यत्रसंज्ञापूर्वकत्वान्नोपधायाइतिदीर्घोनेति अत्रेदमवधेयम् इयंयांकादिलोपेकृतेकृतेवानचा
लवनांत्वाभवान्सान्तस्यैवदर्पणात् द्वितीयेपिनान्तस्यनामन्निति व्याख्यानात् तत्रनित्यमितिसंबन्धात् नि
त्येनाम्नइतिलाभात्प्रकृतेतदभावादेवनेतिविचारः सोमसृति अत्रत्यदादेष्टेरितिसूत्रात् त्यदादेरित्यस्यानु
वृत्तेर्विवरणेत्यदादेष्टेरस्येतिपदंयोजितम् नत्वदसइति यदित्यदादेवदसइति व्याख्यायते तदानदोषः त्यदा
देः क्विप् चन्दः नन्दः इष्यक्विप् यः सोकिम् अमूनि मत्स्यकारसहितत्वान्नान्तस्यमेरावविति नञाशि

सि॰चं॰
टी॰
५२
५७

यामकारांतस्यासकाविति कथम् कार्यंतइतिर्ईत्वेन भवितव्यमिति चेत् सत्यम् ङे. मोडिदित्यत्र वृत्ते
रिंग्याङ्ःलोपेनुपपत्तिद्धेरः अचेत्यत्र वृत्तेलस्य अवस्थितत्वाग्रहणात् साकाटट्टसः सेरैत्वम् । वा । औ
त्वाभावे भाइत्वं च अमुकः तन्माव्यपतितस्य तद्ग्रहणेन ग्रहणात् सावस्थायित्वदादिकार्यं कथमनु
कर्णोऽवस्था अमुकशर्मण इति केचित् अपभ्रंशपर्यवेनेति दीक्षिताः रामा अमा लगु अमुकपाहोव्युत्पन्नं
नाम वृत्तिविषये प्रयुज्यते केवलस्याऽ अदकम् पाहस्येव प्रयोगः अमुकाद्य एक वचनेनयदिशि
ष्टप्रयोगास्तदा साधनौ चेद्रसाधनो वा अमुकपाहस्य वृत्तिविषये प्रयोगा अपयगमोय क्वापवेति यद्यपि सामा
न्येकः स्यादिबस्येति कृत्यात्यादिनत्तथापि तस्य प्रयोगः समापवनत्वन्यत्रेत्याऽऽः तद्देदमवधेयम् इत्ये
हि महानिबंधपोकरषिवाकतानोचगतौ सत्यानाप्रामाणमापादनीयमिति स्वक्षेपे वशिष्टप्रयोगात्वनि
अये पुनर्यदि शिष्टप्रयोगास्त्यादिसे प्रायोक्तिर्विरुद्धेति माहइति मान ऊहइति स्फोटः समाहारे क्रमत्वा
पत्तेः यद्वास्तस्समाहारः क्रमत्वस्य तत्संज्ञापूर्वकत्वात् अनित्यता अथाऽऽः माहिमितिपंचमीनिर्देशात्य
ः स्थानीलभ्यतेस च हस्वः स्वरआमात्यवस्यहेमस्यासंभवात् (अनित्यता अथाऽऽः माहितिपंचमीनिर्दे
शात्य) स्वरपवगृह्यतेइति अत्रेदमवधेयम् अमयाऽऽः त्यत्र मात्यर स्वोकृतएवहसस्य उच्चर्पणात् ह
सस्यासंभवात्स्वरएव गृह्यतेइत्यस्य भक्तिनिष्फला तथा चौफ्रंदीक्षितैः क्रमव्यंजनयोः क्रमस्तोदीर्वस्पत्रिदीर्वेइ गे॰
ति व्यंजनस्यासंभवे कथमिदंसंगच्छतेइति परीवअलवेइति अनुत्वेकिम् अमयोः पः किम् अमहत अद ५२

मः किम् इमे ग्रभः श्रीरामः यौ येणालोके व्याकरणे मणनाहूतातायानहोधइति तथाद्वानमन्येनेमलनोक्तः
नइइत्यस्यासिद्धेः इयानदिति इयस्वर्वोन्वहेः क्विपिनलहूतीत्यादि नापूर्वस्यात्वम् अत्रेदंविभाव्यम् लुप्त।
अनडुहोस्यामितिबहुव्रीहौ स्वनडुन्नित्येन नत्रनदादिवाद्दीपि स्वनडुहीति अनुपसर्जनादितितन्निषेधा
त्॥ उत्स्मितिति॥ उत्सुगान् स्निह प्रीतावित्यस्मात् क्विपिनिपातनात्तलोपघत्वे गोरिति .. निगर
णेश्चा हेचव्हापि शृतद्दवि निरन्तेघ्रोविहसेइतिदीर्घः शरीतिप्रपालनपूरणयोः पोरुदित्वम् उपसियमि
त्यस्यानित्यत्वेलिंगम् अन्यस्यादृदमित्यत्र सेरभावात् पर्वाश्रामेस्त्रियायहणमनर्थकंस्यात् भिद्याभि
तिभिद्रा श्रुपामितिस्त्रेः बहुवचनेचिंत्यम् लुप्तश्रापोयस्मिन् ततस्त्वाप् स्वर्भ्यामिति अत्रेणत्वात् प्राप्ता।
न्यचोतेनाद्येत्यपि नस्ववस्स्वतवस्मां सांवैदिकानां सयहार्थं आयर्थबहुवचनमिति माधवः तत्त्वेतित
मास्त्रमः अत्रलौकिकप्रयोगनिष्पत्तिपादत्वेन वैदिकप्रतिपादस्याफकत्वा अन्यथाश्वेषामपिव्युत्पादत्वा।
प्रसंगात् लौकिकप्रयोगनिष्पत्तयेइतिमूलविरोधाश्चेत्याफकत्वा अत्रेदमवधेय संकोचेमानाभावात् लौ
किकानामेवव्युत्पाद्यत्वमितिन नहिवैदिकव्युत्पादनेयवनभाषायामिवापराधः यदपि अन्यथेत्यादि तत्रा
पिदेवासःदेवेभिः गोनामित्यादीनां व्युत्पादनदर्शना कथंनव्युत्पाद्यत्वं यद्यपिलौकिकप्रयोगनिष्पत्तयेइति
मूलविरोधश्चेति तत्रापिनमात्रपरंनवापएवपरंवैदिकव्यवच्छेदकं चयदृश्यतेनचलौकिकपदाद्वैदिकानिरा
सइतिवाच्यम् लौकिकानांबहूनांव्युत्पादनेनतद्ग्रहणसंयोगचितत्वात् ब्राह्मणोनाग्रहीतनिर्वत यदिमाप

सि॰ चं॰ टी॰ ४४

वमतत्वेणैनेत्राग्रहणएवतत्रेत्यं स्थानिनिर्देशोप्ययममुचितेविपरीततादित्याह अन्यत्रापीतिवैदिकानांसिद्धिः।
वक्तव्यत्वमभ्युपेत्येति स्हूणीयम् लाघवत्वात् वैदिकानांतस्मन्दसिहृष्टान्तविधिरित्येवंसिद्धेरितिक तहत्यनु
हृत्तावपिविभक्तिविपरिणामलोपोनिहृत्यर्थहृत्यहणम् अशिषावाविति आपामसःवाभ्रूपथायाः इतियत्वेव
सारेरितिवत्वं स्त्रीविधानगतस्वायिलोकेपाकरपार्मणाविहितायांहितीकायांस्त्रीलिंगोगद्गसांतकः॥ अ।
नाइतिस्तोविसर्गइत्यनोविसर्गइत्यनुवर्तते कश्चित्तुसमाविन्यकःसमनुवर्त्य तमेवव्याधितनन्त्रेतिरामः अमः
सस्यापिविसर्गविधानावयवकत्वेनविसर्गविधानप्रवेवितत्वात् वक्तव्यतस्यैवाव्यवहितत्वेन नतदनुवृत्तेरेवो।
चित्येत्वन्यभावात् दीर्घाणिअहानियस्मिन् निरत्वेइतिविग्रहेदीर्घाहन् सिदृतिस्थितेहलोपइतिलोपेनोपधाया।
इतिदीर्घेपश्चादनोरितिविसर्गः दीर्घाहाः योत्वधाविनिनिषेधात् दीर्घाभावेविसर्गपक्षेदीर्घाहः कुनुजिइतिनखा।
नोसंयोगः पोनुस्त्रेतिवानुहृत्ते व्यवस्थितत्वात् इतिभावः गर्गोकपाल्हसोत्यादि अचांगतीत्यादि अचांप्रज्ञागति
क्षितिप्रत्येकंनवनेवत्यर्थः भाहाविनिभकारादाविन्यर्थः नपाहिसोगात्यर्थेतायांनलोपे अलोपे असंध्यागमे।
चपर्यायेणाहूपत्रयंतत्रैववावसानइतिकागयोर्विकल्पात् हूपषट्कं पूजार्थेतायांतत्वसंध्याविकल्पेनहूपत्रय
मितिसंकलनयानवएवमस्यापिशोहृयेत्तगत्यर्थेतायाम् अचोदीर्घेदृत्यकारलोपेतत्त्विमित्रासंध्यादिहूपह्यया।
भावात् अलोपस्याभावेसंध्यादिविकल्पेनहूपत्रयंसकलनयाप्रत्येकंहूपचतुष्टयं एवंजाम्यतोहृवादौसर्वत्र गें॰ ४४

प्रत्येकं रूपचतुष्टयम् । ङोर्थं जस्शसोर्ह्रस्वगत्यर्थं स्मायोनलोपेपि ऋनद्यौमाविशेषाभावात् प्रत्येकं द्वी
णेवभ्यासाद्दैतगतौ द्वौ सिद्धबोध्यामितिषट्ह्रस्वपितृप्रज्ञार्थेतायोपास्य ह्लोः ऋक्षाद्दुकाविति ऋरिवकल्पेन ब
द् गतौ तत्त्रयमेवेति नवक्रकृपदेशासेवपस्थेनिविकल्पेपरिखवकारं सिद्धाह्नपञ्चाधिक्यभवतिपञ्चवाहीपेः
पृतृरिति । वा । आतृईपोरितिस्मृतेः ऋरितिपञ्चमीनतत्परत्वम् ईश्वरईपश्च ईपोतयोरीपोरित्यजभावेनअत्र
परस्मान्नर्वर्तिविभक्त्यापरत्वंनेनिर्द्दिष्टापितम् नेनपरमवाचाविन्यासेऽत्रवाच्यभवः अरीपोरारीयोरितितनेद्य
रः अत्रसद्वेनित्यग्रहणसामर्थ्यात् अथतृहतीरस्यवावर्णस्यादेरस्यनेनलोपेकथमात्परत्वमितिचेन्मैव
प्रत्ययलक्षणत्वेनेतिगृहाण अथद्वतीरस्यञातिव्यामिरितिचेन्नर्णेविनतन्निमित्तंनिषेधात् अथकथमाद्भु
त्तणेनसानुबंधकस्यअर्थवद्ग्रहणेनसानुकास्यअर्थवद्ग्रहणेनानर्थकस्यप्रत्ययाप्रत्ययोः प्रत्यवसेवेति
परिभाषारूपेणनिषेधात् इतिवाच्यम् नअप्राप्येनित्यविधानेत्वपरिभाषाव्यवस्थात्राप्रवृत्तिर्ज्ञापकात् न
ह्यन्यथाप्याभ्यासेननविकल्पः प्राप्तोयेननित्यमित्ययंवङ्वेत् ईपकरणेनसानुबंधकग्रहणेनिरनुबंध
कग्रहणेनेतिज्ञापनार्थम् अपृथयोरानित्यमितिअपश्चयप्र अपृथोतयोः अवयोरितिवक्रव्येजवाकरणेज्ञा
पकं यकारेकाविस्तर्वर्तिविभक्त्यापरत्वेनअप्राप्तिनित्यमितितसवधमादित्यस्यानुवृत्तेः आरंभसामर्थ्यान्नि ।
त्यत्वेलब्धेपि अरीपोरारीपोरितिसंदेहेनिरासार्थंनित्यग्रहणम् सयङ्स्येति सस्यपङ्सयङोनावनेोयस्मात् ।
सोत्यर्थः पतन्वलेतत्त्रश्चवर्तिनवाग्रहणास्यव्यवस्थितत्वं श्रीविद्यानगरस्थायिलोकेशाकरपर्णमणा ।

सि॰ चं॰ टी॰ ५५ 45

कृता याम् अष्टीकायां क्लीबलिंगो हसांतकः ॥ त्वमहं सिनेति ॥ त्वम् अहम् सिनेति च्छेदः सिवेति सहयोगे
तृतीया त्वमहं सोऽपीति तन्नोक्तम् तदिति सकारस्य सोऽपवेश्यनिवार्यत्वात् उष्मागमस्य तु न सामर्थ्यम् तस्य अति
त्वगोएोचरितार्थत्वात् अथाकः अत्र सावित्र कोष्टि यो नत्यस्यत्वे परत्वादाम् स्यावित्यत्वम् बाधित्वाथ्रप
स्यादिति तन्निराभायौति अत्रेदमवधेयम् युष्मदस्मदोरलिंगत्वात् स्त्रीत्वाभावात् एवापो निहृनेस्तत्रि
हृस्वार्थं त्वस्य निर्व्यर्थत्वात् अथ लिंगयोगोस्ति युष्मदस्मदोरिति स्तूचितं हि अस्मिन् ग्रन्थे युष्मदस्मदोर्नात्रि
स्त्याद्यविनाचालिंगत्वमेव स्वीकृतमिति स्वोक्तविरोधः तयोरप्यवाच्यलिंगत्वात् विशेषलिंगेषु समा
नरूपमिति वदता हृति कृतापि महान्विरोधः च वाच्यलिंगत्वादिस्यैकपदं च स्वगवाच्यालिंगमिव वाच्यलिं
गयोरस्तेनयोर्भावस्तस्त्वादाव्ययवदलिंगत्वात् इत्याद्यर्थं वर्णयद्भिरपि विरोध एवेत्यपेक्षितम् युवा
वौ द्विवचने इति इहत्यदादेष्टेरित्यतः स्यादावित्यपकृष्यते वक्ष्मीति वचनं कर्तरीयकः द्वयोरर्थयोर्वचने द्विव
चने प्रथमांते तथा च द्विवचने युष्मदस्मदी इति द्वयवर्तीति मतेन यो वित्यव्याहारस्त्वेषः कर्मणि क्तादिति पर
स्ते तद्द्विवचने इति सप्तम्यंतम् द्वित्वेऽर्थकम् तद्वाचिनोरित्यर्थः अत्रेदं वक्तव्यम् एवं मतियुवावाऽऽवावा
निवंतानानिय्युवावान्याबान्यवाव्याभिः द्वित्वाभिधायिस्याद्यभावात् आमावित्ति आम् ओ इति च्छेदः युष्मदस्म
दोराकारांतादेषाः ओकारस्याम् भवतीत्यर्थः एवं च युष्मयतेः क्विपि तल्लोपे ओकारस्याम युष्मदस्मामिति प्रा
प्नोति युवामसामिति चेष्यते एवं चमस्याद्धेहृपसिद्धिरिति आह अत्र रामाश्रमः अमात्रविधानेनैव रूपसिद्धे

गं॰ ५५

रेकारोव्यर्थइत्यस्मात्स्वमतमुक्तवान् अम्नोरितिसूत्रे अ इतियोगोविभज्यते अत्र अलोपः अन्त्यकारस्य
रेरितिसर्वमनुवर्तते तथा च यकारस्य रेरेकारोत्तरेणाः स्यात् तस्य अतः परस्य लोपः स्यात् द्वितीयस्य
फकारस्य ज्ञाम् परः रेफस्य न भवति आम्स्यादिस्यात्वे सवर्णो दीर्घ इति वा दीर्घत्वं अस्मात्सोरस्येति तेन अका
रोऽस्यावर्णसामर्थ्यात् इति अत्रेदमवधेयम् अ इति सिद्धिन्यायोगविभागो लोपाद्यनुवृत्तिं च कृत्वा यकारामसामिति रूपं
साध्यम् तत्राधिकल्पोऽप्यत्राधिकल्पोपाः अत्र आम् रेफकारस्य ज्ञापरे रेकारे भवति सतितस्मिन् तयोरका
रान्तादेशा इति अनयत्वात्स्यादिस्यनेनैवात्वम् एवं चातिप्रसंगः पुंकाप्यन् इतिम् मात्रविधाने सदृप्रसंगो द्राव
नेति राकारणां यत्र लोपोऽपि नेति विभाव्यम् सूरिभिः सूर्यवयं जसेति जसीति तत्पूर्वोक्तकके यत्नेन नेत्युक्तं जसीत्य
स्य प्रवृत्ते त्वन्मदेकत्वे इति त्वद् मदूपकात्वे इति सूत्रे जसे जसा वेत्यत्र वा पाहस्य व्यवस्थितत्वात् क्वचि
त् जसानामपि जसाभवंतीति जमत्वं दांतावेतौ तेन त्वदयनीत्यादि इदम् तव उच्चरत्वं च इत्यादि होत
भवत्येव एकत्वाभिधानस्यानिमित्तस्यमत्वात् अत्राङः फवयोः प्रत्ययकारस्य च इत्यत्र यस्मादभावात्कथमिति
वाच्यं ननु धातोरित्यत्रासंभवात् स्याद्यधिकारात्तत्र कः सोऽत्रापि न संबध्यते अतएव त्वदादेरेव रः स्यादिविषय उ
नः स्यादिग्रहणं कृतमिति अत्रेदं वक्तव्यम् त्वन्मदेकत्वे फवयोर्द्विवचने इति पत्रयोर्द्वयोरपि न धात्वोस्त्यदादे
रेवेत्यनेन तत्र च द्वयमप्यस्य त्वादिपाठेन कथमेतत्र स्यादिसंबन्धोऽन्यत्र नेति व्याख्यानं संगच्छते विनिगमनाविरहा
त् किं त्वादित्ते इति वक्तव्ये वचने इत्यस्य ग्रहणसामर्थ्यात् अत्र स्यादियोग इति समाधेयम् आम्स्यादिवितिसूत्रम्

सि॰च॰
टी॰
५१
५६

स्मोऽइतिस्थितेः नन्वतिकष्माभ्यामतिकष्मान् अत्रात्वं केन णोणत्वेप्यदादित्वाभावादिति चेन्मैवं केचिदत्र माधि
त्यत्रयोगविभागेन परत्वात् स्माविस्त्यविभक्तिकानिर्देशेन सप्तम्यर्थः परे वालमनिर्दिष्टेन कारेण तस्मिन्
परोप्यात्वम् अत्र षष्ठीदर्शनादेनादेशः टेरत्त्वनिमित्तप्रयोजनाभावात् पृष्मास्मद्भ्यामसामितिअसिद्धत्रोपदि
ता पदाद्योरिति अत्र टेरित्यनुवर्तते अन्त्यविधौ रूपासिद्धः नित्यत्वाद्धा प्रतिपदोक्तत्वाच्चादावेव प्रसक्तेस्त्यदा
द्यभावः अत्राङः कष्मदस्मदोरन्त्ययोः क्विपि कष्म् अ स्म् आ इति स्थिते टेरत्वे कृते पदान्त्यत्वेयं इति प्राप्नोति स्मात्र
स्मा इति चेष्यते सत्यं यकारो ह्यनेन न विधीयते लत्वं तु सावाश्रयवस्थानन्तपत्वे हृस्वस्य यत्वं कवयोर्द्वयोर्लोपः स्त्व
नैनेव ज्ञापितेन्यवचनेन लक्ष्मोत्रयपृइति अत्रेदं तत्त्वम् अत्रापि टेरत्वं रूपिनैकालेव्याप्तस्यान्त्यादेशत्वं एव सचान्यदाद्य
त्वेकृते पदपरत्वात् नित्यत्वात्समानमुभयोरपि तथा च कष्मस्मास्मेत्वे अयादेशो योर्लोपश्चैत्यन्त्रवा इत्यस्य
व्यवस्थितत्वात् योः संबोधने वर्णस्य काविलोपइति अल्लोपे रूपसिद्धिः एवं च कष्मय अस्येति सिद्धे यत्वं ज्ञापित
वचनेन लक्ष्मयकारनिर्देशः क्लेशेनोचितः किं च अतःपत्वे हृस्वस्य यत्वमिति व्याख्याने एकस्मिन्नेव प्रयोगे द्वस्व
यत्वमस्मेत्वं केन भाव्यं न त्यदाद्यत्वेनेति चेत् नित्यत्वात्प्रतिपदोक्तत्वाच्चादावेव प्रवृत्तेस्त्यदाद्यत्वाभावाद्वेद टेरत्वे
अरूपाहूस्मैवम् किं च पत्वे टेर्यत्वमन्त्यस्येत्यत्र च विनिगमनाविरहः टाङ्ग्योरित्यत्र हाकारङकारेण स्पष्टप्रतिप॰
त्तये भ्याम् च भ्यामिति भ्याम् स्यभ्याम् इति स्थितेः नन्वत्र णकारेण वर्णार्थः कष्मभ्यामित्यत्राङ्ग्यन्तेः सर्वादेशार्थो॰ गें॰
पि नभ्यमोनेकाल्त्वाद्देवनसिद्धेरित्याशयेनाहणकार इत्यादि सवैत्वादित्याद्यर्थः कृतेन तद्वावृत्त्यनर्थकं नर ५१

नोपादीयते जलानयनानंतरं जलार्थं घटवत् चतुर्थीबहुवचनमेवात्र भ्यस् पंचम्यास्तु ङसिसाहच-
र्यात् तस्य तेनैव ग्रहणात् ङसिभ्यसोः स्मादिति आकारः सर्वादेशार्थः उकार उच्चारणार्थः अत्र ङसिभ्यः अस्मु-
विति स्थिते अकारेणादेशेनयोरपीति व्याख्यानात् युष्मस्मोर्युष्मदस्मत् इति सिध्यति तवममङसेति तृती-
यासूत्रवत् सामान्यं भवति अनयोश्चाकारेणादेशः अथाह नन्वनियुष्माकमित्यादौ गौणत्वात् त्यदाद्यत्वा-
भावात् अवर्णान्तत्वात् सुड्भावात् कथं साम आकमिति नेत्सत्यं नेत्यादिना सामिति द्वयम् बोध्यम् एकस्य तु स-
टा सहाम् सावित्ति द्वितीयस्य तु आमा सहसाम् ततश्च सुट्सहितस्याम् केवलस्य अकं भवति तयोश्चाका-
रस्त्वर्थो भवतीति अथेदमवधेयम् गौणत्वाद्बहुत्वाभावात् अनवर्णान्तत्वात् सुड्भावादिति किमर्थम् गौ-
णत्वे प्रवृत्तेः अन्यथा आकारेणादेशेनावर्णान्तत्वात् नेत्यादिप्रयासोनर्थकः संपद्यते स्फुटकनिर्देशस्त्वा-
म आदेशस्य स्थानिवद्भावेनाम्त्वमाश्रित्यापवादरूपि सुट्स्यादिति तन्निवृत्तये अयमेवार्थस्त्वस्य स्थानिवद्भावा-
त्पकः त्वन्मदेकत्वे युष्मदस्मदोर्द्विवचने इति सूत्रद्वयेपि एकत्वद्विवचनग्रहणेन प्रत्ययपरौ किं त्वर्थपरौ इति
व्याख्यानफलं दर्शयति समस्यमाने इत्यादि एवं नामार्थ इति पदे संख्यया अपि नामार्थत्वादिति भावः
त्रिपदे तु द्वौ कार्यवाचिनी इति पाठम् संख्याया विभक्त्यर्थत्वेपि संख्येयस्य नामार्थत्वात् अन्यसं-
ख्यस्य इति युष्मदस्मदर्थगत संख्येनतत्संख्याकल्पनाश्चेदित्यर्थः समस्यमाने युष्मदस्मदी द्व्येकत्ववाचिनी चेत्
समासार्थस्यान्यसंख्यस्यापि तदा युष्मदस्मदोर्वापि भवत इत्यर्थः तयोरिति युष्मदस्मदोर्द्व्येकतार्थत्वात्

सि॰ वं॰
टी॰
४७
47

द्विबहुार्थत्वैकत्वार्थाभावादित्यर्थः संकलितमर्थस्त्वयम् यदा वाक्ये युष्मदस्मदी एकत्वे तदा त्वन्मदादेशौ भवतः
एव त्वन्मदेकत्वे इति सूत्रे युष्मदस्मदोरेकत्वाभिधानस्योक्तत्वात् यदा वाक्ये युष्मदस्मदी द्वित्वे तदा युवावौ
भवत एव युष्मदस्मदोर्द्वित्वाभिधायित्वात् यदा तु वाक्ये युष्मदस्मदी बह्वर्थे समासार्थो द्वित्ववाची एकत्व-
वाची वा तदा युष्मदस्मदोर्द्विबहुार्थत्वैकत्वार्थत्वाभावान्न युवावौ नैव त्वन्मदौ युष्मदस्मदोः षष्ठीचतु-
र्थीद्वितीयाभिः स्थेमेवानौ वस्नसाविति अत्र व्याख्यानादेवैकार्थस्यैकार्थो द्व्यर्थस्य द्व्यर्थो बह्वर्थस्य बह्व-
र्थ इति यथाक्रमं नत्वर्थतो नापि पाठतः अर्थतस्तेषां नवत्वम् आदेशानां न षट्त्वमिति वैषम्यम् शब्दन
त्वषष्ठास्ते मे इत्यादिक्रमप्रसंगः स्याद्द्वितीयास्विति नियमाद्द्वितीयाभिन्नक्रमप्रसंगः रिति तृतीयोपादाने श्रेयमा-
णा विभक्त्याः साहित्यलाभार्थं लमाया प्रत्ययलक्षणेन साहित्यासंभवात् तेनेति युष्मत्तदोश्च वीति इत्यादौ न-
न्तीयात् सहयोगे अल्पस्वरत्वात् षष्ठ्याः पूर्वनिपातः तदपेक्षया चतुर्थ्याः त्वा मा मेति ह्यामा अमाइति स्फुटः तेम-
योरपवादोऽयम् आमस्तनग्रहणम् एकवचनान्तस्थानिनिर्देशात् श्रीपादस्त्वा युवत्वाकर्मत्वात्कर्मणि द्विती-
यात्वा मेति तेमे दानपात्रत्वात् चतुर्थ्येकवचनं तुभ्यमह्यमित्यस्य स्थाने त्वामयादियोगे षष्ठीति षष्ठ्येकवचनं ते
मे तव मम इत्यर्थः द्विवचनं दर्शयति पातु वामपीति युवाम् आवामित्यर्थः कर्मत्वात् द्वितीयाद्वित्वमिति
युवाभ्यामावाभ्यामित्यर्थः अत्रापि दानपात्रत्वात् चतुर्थीपतिरिति वा नौ युवयोः आवयोरित्यर्थः अत्रापि
स्वामाद्ययोगे षष्ठी बहुवचनं दर्शयति स्वोद्याहेनदृतिवः युष्मान् नः अस्मान् सहहारिवाद्यादिरित्यर्थः

गै॰
४७

शिवं वः पात्वस्मभ्यं नः श्रस्मभ्यमित्यर्थः सेव्योऽस्तु वः मनः पश्यात्वस्माकमित्यर्थः हृतयोगे बह्वी अनन्वादेशे
इति यष्मदस्मदोरिति सूत्रे हे ग्रे वेत्यनुवर्त्तनस्य व्यवस्थितत्वमाश्रित्य विकल्पः नाशाविति आदित्वं च सम
न्यस्मिन् यस्मात्सर्वं नास्ति इति वचनात् स्वप्रागवर्णेन सूत्यत्वं मत्यन्यस्मिन्निति विशेषणरहितत्व
लक्षणमस्येव हे इति त्वन्मदादीनां तत्नायं निषेधकः सर्वपदात् सुवाल्लिपीन् बाधनेनोत्तरानिति न्यायात्
योगविभागसामर्थ्यादनेन तस्येति न्यायं बाधित्वा तामेव तस्यैव निषेधः अन्यथात्यामामानादाविते
कयोगमेव अकरिष्यत् नेति योगविभागादन्यत्रापि नेत्याशयेनाह विशेष्यं पूर्वमित्यादि विशेष्यं पूर्वं यस्मा
त् तद्विशेष्यपूर्वं संबोधनं संबोधनेनतरस्वं विमिति संबोधनादितरम् संबोधनेनतरन् तत्पूर्वं यस्मात्
द्वयमपि विहितत्वान्यक्रोत्यर्थः चादिभिरिति लक्ष्यानुरोधात् आदिपदं वकस्यैव योगेनान्यस्येत्यर्थः साक्षाद्यो
गे पुनरयं निषेधः परम्परासंबन्धेन तु आदेशाः स्युरेव हरो हरिश्च मे स्वामी भक्तु इत्यादि अत्र केचित् येन
हरेस्त्वं भक्तस्तेनैव कारणेनाहमपि भक्तः इति योज्यं यदि तेनेत्यनेन भक्तत्वं कारणे हेतुनिर्दिष्टे न तदा सापेक्षवि
धानत्वमेव उहिमपि नि वदन्त्यादेशेऽनस्यादिति न चेति दीहितः नत्राह सापेक्षत्वविधानेन्वादेशानां त्वना
हृतीति लावदसेगनम् आदेशो हि विधिः किंचिद्विधाय पश्चादितरविधिस्त्वन्वादेशः नत्वनिरपेक्षत्वगर्भः पाह्य
त्वात् प्राक्तेन यापरिभाषितत्वाच्च न च प्रयोगदर्शनादेव न यथाकल्पनमिति वाच्यं नदेन संहितपास
नं विधेर्विधेहि कीना मानिकेतनाविधिमित्यादौ सापेक्षत्वेऽपि पदादेशादर्शनात् न कंभीतरयमिति नचेवि

सि॰ चं॰
टी॰
४८
48

धिः किंत्वनुवादः अनस्तादिममिति न विरुध्यते एवं हि येन येन त्वं भक्तिमक्ता इति यच्छ्रुत्वा व्याहारल्लोणो व्य-
र्थः किं तत्तेन त्रायते इत्येवं संबंधप्रक्रांतार्थत्वाच्च न यच्छ्रूयते इति तेनेति विद्यमानं परं हि विरिति प्रथमांते
तनः परस्परे स्त्रः त्रायते इत्यस्मात्परः स इति प्रथमांतं न च त्रायते इति भिन्नवाक्यमिति भ्रमितव्यम् सह-
रित्वां मा त्रायते इति तंत्रेणानेकसंबंधात् चादिर्निपात इति च आदिर्यस्य स चादिः आदिशब्दो व्यवस्था
वाची प्रकारार्थ इत्यन्ये तेनानुक्तानामपि संग्रहः निश्चयेन पतन्त्यनेकेष्वर्थेष्विति द्योतकत्वान्निपातः ज्व
लादेर्णः निपातश्चोपसर्गाश्च धातवश्चेति ते त्रयः अनेकार्थाः स्मृताः सर्वे पाठस्तेषां निदर्शनं केचित्तु निपात
संज्ञा स्वरादीनां संधिनिषेधभावार्थेति निकार्थः ॥ प्रणम्य पितरं शांतं श्रीमद्देमकराभिधम् अव्ययार्-
थं प्रकटये सर्वाचार्यैः समीरितम् ॥ च पुनरर्थे वा विकल्पे ह स्फुटपादपूरणयोः हि निश्चये स्म ह ह वै दे
एव अवधारणे एवम् अंगीकारे नूनं निश्चये पृथक् भिन्नार्थे विना ऋते अंतरेण वर्जनार्थे स्वस्ति कल्या-
णे अस्ति सत्तायाम् दोषानक्तं रात्रौ मृषा मिथ्या असत्ये मिथ्याम् अन्योन्यार्थे अथ अथो आनंतर्ये ह्यम् ए-
वेद्दिने श्वम् परदिने उच्चैस् नीचैस् नीचैः स्वर्गस्वर्गे अंतर्मध्ये प्रातः प्रभाते पुनर् भूयः पौनःपुन्ये आहो-
स्वित् वितर्के अंतरा मध्ये अलं भूषणे हंत हर्षे खेदे किल खलु वै इति निश्चये आरात् दूरांतिकयोः भृ-
शमत्यर्थे यत् यत्कारणेन तत् तत्कारणेन प्राध्वं सातत्ये अ संबोधने अपि द्वेषे निषेधे च अभयाश्चर्ययोः
अरे हे रे हले हंजे आभ्रे एव संबोधने प्रत्यक्षे ओ भवत्यर्थे ओ अंगीकारे स्वाप वषट् इति हविर्दाने तत्त्वे

सद्यः अस्मिन्दिने अद्य अस्मिन्क्षणे अधुना इदानीं सांप्रतं संप्रतिचयमिति पूर्वस्मिन्निति पूर्वेद्युः अन्य।
स्मिन्दिने अन्येद्युः प्र प्रकर्षपरानिराकरणेस्सम् सम्यगर्थे अनुपश्चादर्थे अवस्थितिहारयोः निर्गनिर्गता
र्थे दुर्गदुःखेऽभि आभिमुख्ये वि विशेषार्थे अर्द्धमानार्थे निनिधाने अति अतिशये अधि अधिपाये अपि अपि
के अपि संभावनायाम् प्रतिवीप्सायाम् परि वर्जने उपसमीपे उत ऊर्द्धायाम् अंतर्मध्ये आविः प्राकट्ये।
सुसंज्ञायाम् । इति चादयः । अथ स्वरादयः सनुतरिति अंतर्धाने इत्यगीति सर्वे वियोगेपीत्र समीप्यलाहृवेषि
त्वन्येकगापत् इत्येककाले मनागिति ईषदर्थे ईषदित्यल्पे ज्योषामिति सुखमौनयोः तूष्णीमिति मौने बहि।
रिति बाह्ये अवरः इति बहिरर्थे समयेति अंतिकमध्ययोः निकषेति अंतिके स्वयमित्यात्मनेत्यर्थे वृथेति व्यर्थे न।
ञिति निषेधे वरदर्थे विरोपेष्वन्तदन्यतहिस्तुतदभावेष्वपि हेताविति निमित्तार्थे हइति यद्वेति प्राकाश्ये अद्दे
निस्फुटावधारणयोः तद्ध्यातिशययोर्नित्येके सामीत्येन दर्धजगुप्मितयोः सनेति नित्येन मधेति भेदे सना
दिति सनाचित्यपितिरम् इत्यनर्थौ तिर्यगर्थे च अंतरेति मध्यविनार्थयोः ज्योगिति काले भूयस्त्वप्रश्नयोः पी
त्रार्थे सप्रत्यर्थे पिकामिति वारिमूर्धनि तरा हविष्प्रामिति ऋः विपर्यामे सह सेत्याकस्मिकाविमर्षे नानेत्यनेक
विनार्थयोः स्वस्तीति अणयः पृथीः क्षेममंगलप्रत्यभिवादेषु स्वाहेति देवदाने स्वधेति पितृदाने अलमिति भूषण
र्थपर्याप्तिवारणनिषेधेषु अन्यदिति अन्यार्थे अलीनिसत्रायांअपांस्विति अप्रकाशोच्चारणरहस्ययोः हे।
मस्तानौ विहायसेति वियदर्थे दोषेति रात्रौ मृषेति वितथे मृषेति व्यर्थार्थे पूर्वैति चिरात्रीति भविष्यदासत्त्वेषु।

सि॰चं॰
टी॰
७५
५१

मिथो इति रहः सहार्थयोः विरहव्योन्नार्थयोरपि प्रायम् इति बाहुल्ये अजस्रम् इति पुनरर्थे प्रवाह्णकमिति सम-
कालार्थे ऊर्ध्वमिति प्रवाहिकेति पाठान्तरे आहत्यमिति बलात्कारे आर्येति प्रतिबंधे हलमिति निषेधविवादार्थ्ये
इति शाकटायनः अभीक्ष्णमिति अनारते पुनरर्थे वा साकं सार्धमित्येतौ सहार्थेन समम् इति नतौ हिरुगिति व-
र्जने धिगिति निन्दाभर्त्सनयोः अथेति मंगलानन्तरारंभप्रश्नकार्त्स्न्याधिकारप्रतिज्ञासमुच्चयेषु अम शीघ्रे
अल्पे च आम् इति अंगीकारे प्रतामिति ग्लानौ प्रशाम् इति समानार्थे प्रतामिति विस्तारे मा इति निषेधे माङ् इ-
ति निषेधाशंकयोः चेत्यन्वाचयसमाहारेतरेतरयोगसमुच्चयविनियोगतुल्ययोगितावधारणहेतुषु पादपूर-
णेऽपि वेति विकल्पानवक्लृप्त्युपमानहेतुसमुच्चयेषु अहेति विनियोगे एवमिति क्रमपूजयोरपि प्रकृतपरा-
मर्शप्रकारार्थोपदेशेषु निश्चयांगीकारेषु नूनमिति वितर्के निश्चये च पश्चात् इति सर्वकाले पौनःपुण्ये ईषत्यस-
हार्थेष्वपि कुपारिति प्रश्नवितर्कप्रशंसासु हहाविति भूयर्थे प्रशंसायां च नेति इति शंकायां प्रतिषेधविचारसमुच्च-
येष्विति शाकटायनः चेदिति चेदर्थे स्म साकल्यार्थोपमानसंपत्तिषु कच्चिदिति अभीष्टप्रश्ने च एवेत्यनवक्लृप्त्य-
मर्षगर्हास्वर्थेषु नहेति प्रारंभे हंतेति हर्षानुकंपावाक्यारंभविषादेषु हानानिश्चययोरपि माकामिति निषेधवर्जन-
योः नकिमित्यौपम्ये च यावत्तावदित्येतौ साकल्यावधिमानावधारणेषु त्विति विशेषवितर्कयोः है इति विन-
के रे इति दानानादरयोः त्वमिति तुंकारे मयाहि इति निर्दंपाने खल्विति निषेधवाक्यालंकारजिज्ञासासान्त्वनेषु
नियमश्चानिश्चयहेतुविवादेष्वपि किलेति वार्ताहव्याकरणसंभाव्यहेतुतिरस्कारालीकेषु नयेति साहश्ये

नि॰
७५

सम्भाव्याभ्युपगमयोरिति स्मेति अलीके पादपूरणे च अस्मीत्यहमर्थे आङिति ईषदर्थाभिविधिमर्यादास्विति
क्रियायोगे च ईति स्मृत्यर्थे उञ् इति सन्तर्कसंबोधपूरणेषु अहह इति हिंसोपक्रमजनात्स्वरेषु अन्तं केति कु
त्सनविनाशयोः प्रतिग्रहेऽपीति शाकटायनः वेलायामिति काले परिमाणे च मात्रायामित्यल्पपरिमाणे च
क्षेति योगपद्यनावीप्सापदार्थानतिवृत्तिसादृश्येषु किमिति प्रश्नजुगुप्सयोः ईषदर्थामिति स्वयघोरप्रियमितिय
थर्थे हा हा इति विस्मयविषादयोः कर्णरहमाति एहह इति विनियोगक्रमपादपूरणेषु हे है पाडू प्याडू इति संबोध
नार्थाः अहो इति विकल्पे चेदर्थेऽपि तन्वितिप्रश्नावधारणानुज्ञाक्षमामंत्रणेषु मन्ये इति वितर्के नह्यत्यभावे उता
हो इति विकल्पे असीत्वविस्मयर्थे वाक्यालंकारयोः खलु हीति प्रश्नानुतापसंरेषु इतीति हेतुप्रकारे वदर्थो उपमाये
त्यावाक्यालंकारप्रकर्षे एवमर्थे व्यवस्थासमूपविवृतानियमसमाप्तिप्रकृतवक्ष्यमाणपरामर्शमतेषु इवे
ति वदर्थो उपमायेत्यावाक्यालंकारे कैवमर्थे विवक्षासमूपविवृतानियमसमाप्तिप्रकृतवक्त्रेषु गेभित्वा
भ्यधानाभ्युपगमसमाध्यर्थेषु फडिति विघ्ननिराकृतो यदि पक्षान्तरे हो इति संबोधने तृहीति तिर्हु तृप्रतिरूप
कं गच्छेत्यर्थे अहेत्यचेत्यर्थे नहि निहेतो अहो स्विदिति अहो वतसम नु इति सर्वतो भवे कामित्यनर्थके पाद
पूरणे च आमिति प्रतिवचनावधारणयोः हिमति स्तो भवचनाः वामिति यवामित्यर्थे कामित्यति प्रायेश्चक
मिति शैघ्र्ये अन्तकामिति वितर्के न हि कामिति निषेधे सत्यमिति प्रश्नानिषेधसत्येषु अनामिति सत्यार्थे नो चेत्
न चेदिति निषेधे जातु इति कदाचिदर्थे कथमिति प्रकारप्रश्ने अन्नरति प्रश्नानि ऋवयोः ऊर्वेति दृष्टप्रश्ने अतन्त्रे

सिं॰ चं॰ टी॰ ५०

50

तिउपसर्गप्रतिरूपकोऽयन्त्वव्ययेनद्योत्यार्थे ह्याहेहे एतेत्रयोपिशोभार्थाः संबोधनेति शंतः करणे आभिमुख्येपि
वर्तते पारसूत्रगाहिं साधानि लोकेयेभ्रादिस्येनिश्चानन्देषड्जनदर्शनप्रातिलोम्येष्वित्येकेपञ्चदृति सम्यगर्थे
सहेतिसार्थमित्यर्थः अनुषगिति आनुपूर्व्येऽग्रेतिसंबोधनेऽङ्ग ह्याकूइतिऊरीत्यर्थे अरेरेति नीच॰
संबोधनेचरचाटुप्रियेवाक्येऽङ्गमित्यनिन्द्यभयभर्त्सनकोपेषुहुहुइति प्रशंसायांपुरस्तात् इत्यग्रेसर्वदेश
सर्वकालयोः अश्विति सिप्रेनहीतिविशेषेवहम् इत्येकांतेषामधोनानिपाताद्योतकानत्ववाचकाः प
दातेरविनाप्रयोगात् किंचवाचकत्वेघटस्तमुच्चयइतिवत् घटस्यचइत्यपिस्यात् अपिचशोभनस्तु
चयइतिवत् शोभनेचेत्यपिस्यात् द्योतकत्वेतु अस्यपदार्थैकदेशत्वात् ननत्रविशेषणान्वयः अथकथंच
टपटलक्षणोत्यत्रान्यारोसमुच्चयोबोधइतिचेत् सत्यंघटपटलक्षणेऽर्थेसमुच्चयेनघटस्यभवात् विजयतइत्या॰
दौविशिष्यजयोधान्नोऽपि वेतिरिक्त तत्रादिविभक्त्यर्थेइति आदिशब्दः प्रकारार्थः गणाभावात् विभक्तीनां॰
यथोर्थोऽभिधेयस्तस्मिन् तत्रादिनिपात्येतत्रत्रेति अत्रत्रप्रत्ययएवंत्वंचनिपात्यतेननतृत्यवतम् प्रत्ययएव
त्वेचवन्ततइतिर्ड्काररलोपः तेनप्रकारेणतथेतितस्मिन् कालेतदेतिकालप्रकारयोर्विभक्त्यर्थत्वाभावेपि
सर्वेणादयः प्रादेश्यतथेतिसत्त्वस्यसद्भावनयेतिकालप्रकारयोरुपलक्षणंतथआदिरिति अत्रापि आदिश
ब्दःप्रकारे सर्वदेशकालविशिष्टोविभक्त्यर्थोगृहीतः इहतकालविशिष्टएवविभक्त्यर्थोगृह्यते अथेति असि॰ ग॰
न्नहतीत्यर्थः इदम् अपर एषामन्यस्यअवरः परस्तादिति सर्वस्मिन्देशेसर्वस्मात्देशात् सर्वोवादेशइत्यर्थः १ ५०

उपरि ऊर्ध्वमित्यर्थः प्रादिरुपसर्गइति प्रशब्द आदिर्यस्येति सप्रादिरिति तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः नत्वतद्गुण
संविज्ञानः प्रकर्षे इति लिंगात् अन्यथा प्रशब्दस्य धातोः प्राक्प्रयोगो न स्यात् उपसमीपे सृज्यतेऽस्यार्थेन क्रिया
वाचकस्येति उपसर्गः सृजेः कर्मणि घञ् अन्वर्थसंज्ञया च क्रियायोगे इति लभ्यते तदुक्तं यत्क्रियायुक्ता
प्रादयस्तं प्रत्येवोपसर्गसंज्ञेति यस्य धातोर्वाच्याक्रियायास्तत्क्रियावाचकत्वमस्तु धातुमर्थं वा प्रति उपसर्गाणां द्यो
तकत्वमेव न तु वाचकत्वं तदुक्तम् उपसर्गेण धात्वर्थो बलादन्यः प्रतीयते इति अस्यार्थः उपसर्गेण द्योतकेन हे
तुना अन्यः धातुपाठपठितादर्थादभिन्नः प्रतीयते इति अस्यार्थः धातुनैव प्राग्धातोरिति संज्ञानियम एवार्थधातोः
प्राक् प्रयुज्यमाना एव प्रादय उपसर्गसंज्ञां लभन्ते इत्यर्थः तेन स्रुप्रमृष इत्यादावधातोः प्राक्प्रयोगेपि न क्षतिः
अत्र धातोरिति ग्रहणं कर्तुमपेक्षितं प्रविकीर्णेत्यादौ नानिष्टता अन्यथा यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रति
नित्यवाच्येस्तु प्राप्य `प्राद्युपयोग इति तस्यैव प्राक्प्रयोगः प्रयुज्येत वर्त्तते त्वयाविधेयं यस्य धातोर्वा
च्याक्रियेति व्याख्यानात् केवलस्य तस्य धातुत्वाभावात् सांतस्यैव धातुत्वात् तदव्ययमिति तत्पदं हि
न प्रादिस्वरादिः उपसर्गादिनिपातादिग्रहणम् अन्यथा नैतरत्वात् सदृशमादय एव गृह्येरन् सदृशमिति
सुतिलिंगसंख्याकारकाभावपरा यथा वाचेति परिगणनमिदमित्येके अन्ये तु उदाहरणमात्रमित्या
हुः चगाह इति स्वरादिरेवाकारोऽलभ्यते नान्यः अपिनामाह चर्यात् ॥ श्रीविद्यानगरस्य विलोकेशप्रकाशपर्वणि
कृतायामिह टीकायामव्ययार्थो विलोकेशप्रकाशशर्मणा कृतायामिह टीकायामव्ययार्थो कृतिगतो ॥

सि॰ चं॰
टी॰
५१
51

इत्यव्याप्ति ॥ अजाद्यतः स्त्रियामिति अजाद्यतः स्त्रियामितिच्छेदः अत इति तपरकरणात् अव्यक्तेर्ग्रहणम् न
नखट्वरूपस्य नापि अंगगराहित्यादेशाद्धांतस्य स्यात्तत्र तत्स्त्रियामिति निर्देशात् नापि ङसे शरादेशे स्याज्ञस्यत स्यास्त्रि
यामितिनिर्देशात् इत्यभावात् अपि तु तस्य नाम्नो विशेषणात् तदंतविधिः स्त्रियामिति प्रकृतिविशेषण
मित्यभिप्रेत्याह स्त्रियां वर्त्तमानादिति अजादेश्चेति ईप्बाधनार्थमिदम् अजादेर्जातिलक्षण ईप्प्राप्तः बा
लेति वयसि प्रथमे इति ईप्प्राप्तः पुंयोगेऽपीति यदि ज्येष्ठादयः प्रथमजाता दीर्वेति तेन ह्रस्वंततत्वाट्टाप् य
दा ज्येष्ठस्य स्त्रीति पुंयोगो विवक्ष्यते तदापि टाप् भवतीति इत्यचिन्तमपि शब्दः एतद्वीजं तत्र अतः स्त्रियाम
विति तु ईप् ज्ञापको विपरीतनिर्देशात् विकल्पादिलाभः कात्पूर्वस्य इति कापि इस्यत इति च्छेदः कसहितटाप् ।
कप् तस्मिन् कप्रत्ययपरे इष्यते टापा साहचर्यात् तेन पाञ्चालीतिषणकेत्यत्र न अत इत्कापीति वचनस्य विप
रीतनिर्देशात् अन्यत्रापि भवति तेन क्वाचित्प्रत्ययस्थे केऽपि न क्वाचित् प्रत्ययस्थेऽपि भवति नरान्कायतीति नर ।
का मामिकेत्यत्र पूर्वं स्थिते साहचर्यं । न । सर्वत्र नियामकमिति अजागौरवत्र स्तनात् अधुपैति तात् स्त्रियामित्यत्रानु
वर्त्तते स्त्रियां वर्त्तमानस्य नाम्नोऽन्तर इत्भवति इति व्याख्येयं तेन कारकमाप्नोति कारकरिष्यत्रेनेत्यम् अतः किं
मात्रका क्षिपकेति एतद्वीजं तदुक्तमेव व्याविदेति अत्रापि विपरीतनिर्देशा एव मूलम् जसेवावेतिवा आ
इतिच्छेदः स्त्रियामित्यनुवर्तते स्त्रियां वर्त्तमानान्नाम्नः परस्य आकारस्य अस्य इकारश्च वा भवतीत्यर्थः वेत्य ।
स्य व्यवस्थितत्वं बोध्यं तेन नराह्वापिन दीनाह इत्यादौ न प्रत्ययाप्रत्यययोः प्रत्ययस्यैव ग्रहणमिति परिभाषा ।

गौ॰
५१

बलात्तनक्रस्वत्वम् आचिदीपोनित्यंक्रस्वः आत्मीनताकप्रत्ययसमानस्यक्रस्वः आर्यिकाकालिकाजं
बुका जाइकारइतिकृतेकेनकल्याणपंचमीकः आपोबाबजविद्याकः बहुविद्यकः प्रपंच एतदर्थलाभाय
वाधा हलव्यवस्थितत्वाच्च प्रथमेणेवअवसकर्तव्यमेवेतिहित्वा क्रस्वग्रहणं वाक्यांतरलाभायवाक्यांतरेचे
दनामन्तः स्वार्थस्त्रियाविहितस्य स्वस्य क्रस्वो वा स्यात् स्त्रीलिंगेपरे तस्य स्त्रीलिंगलक्षणानुसारात् नकारादि
कमेवशब्दमनेदस्यादिव्याख्यानेगौरवप्रसक्तत्वात् उपेक्षितम् किंच अवेतिसूत्रितेनाद्केत्यादिनस्यात् यस्य लो
पइतिरक्षप्रश्नयंतस्य स्वरोयकारश्चतडितस्यैवप्रकरणात् अदेशात्तोरइतिलिंगाभ्यात्यादिहृतमरोनक्षांत्यादि
लिंगाश्चयकारस्यैवग्रहणं अनपवनदीर्घयोरेवयलोपइतितन्नसूत्रितम् नद्यादिनायकारलोपार्थं तेनगा
गीतैधायेधंकानीनइत्यादिसिद्धम् जात्याश्चयणादीर्घयोर्गपईष्यनइति ईपिपरे अनेकारस्यलोपइत्यर्थः
एतन्नलंकृतोवेत्यत्रवाइत्यस्यव्यवस्थितत्वाच्चवर्णेहितइतिवद् उअआवतेर्दरत्ते इतोयस्यसोऽहिद् तस्मात्
षिद्न्तात् टिद्न्तात् उदन्तात् अदंताच्चनाम्नः स्त्रियामीप् इत्यर्थः वराकीतिवराणाषीलेतिविग्रहे वृञो धातोः
षकोवाणइतिषकाप्रत्ययः गणइतिगणः जाह्णवतीतिविग्रहे चरगनार्विलवनोटाविनिट प्रत्ययः गौणत्वे
तनेप् बहुवणकाबजहुचराविदुषीति उदंताहुदंता तगौणत्वेपिप्रियाविदुषीप्रियपचेतीगौणत्वेत्यायस्या
नित्यत्वात् आदित्यादौतुधातोश्चेत् क्रियार्थेन ईचनेवेतिनियमेनप्रासित्वाभिना मन्वंतादिति एतन्नलं
तेआन्ताः स्त्रियामिति सूत्रेविपरीतनिर्देशापवपवम्भरत्रापि नदादेरिति नदआदिर्यस्यसनदादिर्गणः तस्मा

सि॰ च॰ टी॰ ५२

नद्यादेः नदटाद्यो यद्यपि टित्वो निपातिताः तथापि ड्यापिति एव बोध्याः स्वरार्थं वा तत्र ड्याप्रकृतं यथासंभवं विशेष-
णीयं अन्यथा सत्वोत्यादि न सिध्येत् यदित्व पत्यादि इत्यमेषां तत्सानुबन्धविशेषणत्वेन संकोचः नदष्मिरुक्तौ तीज-
वंतीवा नदीनादित्यत्रापि अतिप्रसंगवारणायात द्रव्यनुवृत्तिश्च भाव एव मधुपेयाप्यकदेशाविकृतत्वायेन नदगाह-
त्वात् प्राप्तिः एवं वराका मिश्रुक्तौ ऊर्वंती वा वत्काकारकः इत्यत्रापि नेष अनुवृत्तेस्तत्रापि सत्वात् कुमारी-
ति प्रथमवयोवाची शब्द एव न तु तत्प्रयोक्तुः वृद्धकुमारीति तु गौणः प्रयोगः न हि गोणाले त्वपि कु-
त्यादि तु सगौवीहीका इति वत् गौणत्वेपि संभवात् इंद्रादेरानीधाति अत्र प्रयोगे चेत्यतः पुंयोगे इति अनुवर्त्यते
दीर्घोच्चारणं तु काचित्न इति तोयस्य लोप इति लाघवार्थं अन्यथा अनीपि लोपे एवं नस्यात् अकारोच्चारणस्य
तु न सामर्थ्य धर्मादि इति स्वधर्मत्वाद्यापि तत्सामर्थ्याल्लोपाभावप्रसंगात् इंद्रं करोतीति इंद्रयति ततः क्विपि
इंद्, तस्य इंद्रः स्त्रीरंद्र ऊर्वनद्रड्ड यः स्त्री इत्यादौ तु अततद्रव्यानुवृत्तेरनदंतत्वात् एवं ब्राह्मणीति तु ब्राह्मणमा-
नमानयति जीवयतीति विग्रहे अन प्राणने इत्यतः [illegible] तोक्षमोन्ययि अणंतत्वात् उगुणशैषणत्वे च सिध्यति इह
च इंद्रस्य स्त्रीति वाक्ये इंद्रीति अनिष्टरूपप्रसंगवारणाय इति बोध्यम् इंद्रादेरानचेति तु न सूचितम् आगम-
लिंगाभावेन सर्वादेशप्रसंगात् अनुगापि न कृतः अल्लोपः स्वर इति लोपप्रसंगात् अकारोच्चारणसामर्थ्यात्-
त्वकारवारणत्वेन चरितार्थत्वात् न सामर्थ्यं प्रावृषा चेच अत्राकः आनुकस्य वचं मात्रालाघवार्थमिति अथ इष्यत-
त्वेयम् मात्रालाघवेपि प्रक्रियागौरवसत्त्वेन तल्पत्वात् तथा हि आनुकसवर्णदीर्घः सह इत्रोणद्रयितिग् गौ॰ ५२

रुहणम् आनीपित्यदीर्घत्वमेवेतिलाघवम् महत्त्वेइतिलक्षणायामहत्त्वमनयोर्वाच्यमितिभावः तदन्तं च
स्त्रियामितिवक्तव्यम् अन्यथाधीकस्त्वःस्त्रियांयोरित्यादेः प्रवृत्तिर्नस्यात् स्त्रियांवृत्त्यभावात् यावहोबर।
तियवीनीतिजात्यन्तरप्रधानेनाभिधीयते अयमेवचास्यदोषोयद्दृश्यवत्त्वजातेरभावेपितदाकारत्वकृतिः अर्याणी
तित्वामिनीवैश्यावेत्यर्थः पुंयोगेचेति पुंसासंबंधोवायोगःसंबंधःप्रयोगःतस्मिन्पुंयोगे भावेसप्तमीयम् पुंयो
गेसतीत्यर्थः गणकीतिगणकस्यस्त्रीत्यर्थः स्त्रियांवृत्तिलक्षणाहृद्ब्रवीत् नस्येयमितिसंबंधात् तदितस्त्वभेदविव
क्षातेनयदिभेदविवक्षातदागाणकीत्यपिभवत्येव पुंयोगश्चनदांपत्यरूपएवकिंतुजन्यजनकभावलक्षणोपितेन।
केकयीत्यपिपालकान्तान्नेतिचकारस्यव्यवस्थितत्वादित्यर्थः स्तरीति स्तृयोगत्ययोरीयेरपिचेतिचलोपः जाते
रयोपधादितिलक्षणमुच्यते आकृतिग्रहणाजातिलिंगानांचनसर्वभाक् सकृदाख्यातनिर्ग्राह्यागोत्रंचचर
णैःसहअस्यार्थः आकृतिग्रहणाजातिःआकृतिःसंस्थानग्रहणंयस्याःसाआकृतिग्रहणाअवयवसन्निवेशवि।
शेषव्यंग्येत्यर्थः अनेनगोत्वादिजातिर्लक्षिताब्राह्मणत्वादिजातिरब्राह्मणक्षत्रियादीनांसंस्थानस्यसह
शत्वात् अनेनलक्षणान्तरंलिंगानांचेत्यादिसर्वाणिलिंगानिनभजतीति अयमर्थोविवक्षितः सर्वेषांहस्यालिं
गपक्षेपिभजो विण्प्रत्ययःसमासस्यबोधकत्वात् लिंगानामितिकर्मणिषष्ठीसर्वलिंगंनभजतीत्यर्थः।
सकृदिति असर्वलिंगत्वेसत्येकस्यांव्यक्तौकथनात् व्यक्त्यंतरकथनेविनापि सुग्रहजातिरितिलक्षणान्तरम् अ
क्षरार्थस्तुएकस्मिन्नुपदेशेसकृदेकंवारं आख्याताअयंगौरितिपरिज्ञापितापिण्डांतरेषुनिर्ग्राह्यानिश्चेतुंशक्याः।

सि॰ चं॰
टी॰
प॰

53

त्यर्थः आप्रायसप्रापणं चेदं तत्र पूर्वलक्षणासंकोचकं तेन नवोदेर्जातित्वे देवदत्तादौ तदुपदेशाभावात् न लक्षणसम
न्वयः येषु सर्वलिंगेषु आचार्यजातिवाचित्वं उपदिशन्ति तेष्वेव भवतीत्यर्थः गोत्रं च चरणैः सहेति गोत्रग्रहणेनापत्य-
मुच्यते चरणग्रहणेन शाखाध्यायिन उच्यन्ते तेनापत्यप्रत्ययान्तः शाखाध्येतृवाची च शब्दो जातिवाचक इत्यर्थः
औपगवीति प्रथमस्योदाहरणं ब्राह्मणी वृषलीति द्वितीयस्य गार्गीयेति तृतीयस्य कठी बह्वृची
ति चतुर्थस्य गवयेत्यादिनोक्तस्यानित्यत्वादिति भावः हलस्तद्धितेत्यादिना तद्धितयस्य लोप इति सूत्रव्या-
ख्याने स्पष्टमेवोक्तं जानपदीति पुंयोगे चेत्यत्र चकारस्य व्यवस्थितत्वाद्ग्रहणादिति भावः आवपन इति उप्यते-
निक्षिप्यते धान्यं यस्मिन् तत् तस्मिन् गोणान्यायायां होहिस्त्रिकं नाम अकृत्रिमायामिति असंज्ञाया
मित्यर्थः आशोणिपक्कोतिग्रर्थः अयोविकार इति फाल इत्यर्थः कृष्णालोईं वर्णाकवः बहुव्रीहेर्विनिपतद्वोजंत
चकार एव स्तनपीनीति नाम्नः कृतेति स्त्रीत्वात् प्रागेव समासः सिद्धं तेन समासेन स्तनपीनादिकमेव स्वाङ्गाद्धेति
स्वमंगं स्वांगं इत्यत्र त्रौ सुश्रुवोषाणालादत्यत्रातिव्याप्तिः सस्तनस्य शालावयवत्वात् दैर्घ्यं केशी रथ्या इत्यत्राव्या-
प्तिः केशानां रथ्यां गतत्वाभावात् अतस्तत्परिहाराय स्वाङ्गलक्षणमुच्यते अद्रवत् मूर्तिमत्स्वाङ्गं प्राणिस्थमवि
कारजम् अतत्स्थं तत्र दृष्टं च तेन चेत्तत्तथायुतम् ॥ प्राणिस्थं स्वाङ्गम् प्राणिनिति प्रतीति प्राणिस्थत्वात् द्रवति-
ति द्रवत् ततोऽन्यदद्रवत् एवं च स्वेदेत्यत्र न भवति द्रवत्वात् मूर्तिमदिति असर्वगतपरिमाणं मूर्तिः असर्वगा-
तानि द्रव्याणि तेषां यत्परिमाणं मूर्तिरित्यस्य साधयन्त्यस्ति तत् मूर्तिमत् एवं च बहूनां न तत्र न भवति अमूर्तिमत्त्वा

टी॰
प॰

त् अविकारणामिति विकारो वा तादेशो वायम् ततोयज्ञायतेतेनत्वंभवति इत्यविकारजम् एवंचस्वशोफात्वन।
भवति अनन्तस्यामितिसंप्रतिअप्राणिस्थमपिकस्मिन्विद्युप्राणिनिहृष्टंचेत् तेनचोक्ति अनन्तस्थामितिअन्नसज्यते।
अप्राणिस्थमपिअव्यावृत्त्यागतेनचैकत्वादिना तत् अप्राणिद्रव्यतयाकृतंभवति अप्राणिप्राणिद्रव्यमित्यर्थः
एवंचदीर्घप्रत्ययोप्रतिमेनभवति प्राणिवत्प्राणिसहशोपिस्थितत्वात् नासिकेत्यादिवायहणादेतत्सर्वंनासिकोदर।
योवर्जनत्वादप्राप्तिः गेष्टादीनांतु संयोगोपधत्वादप्राप्तिः कल्याणक्रोडेति अस्थानामहरः क्रोडशब्दोलिंगोप
मितिहृदयरमादयः तत्रान्यार्थत्वेनक्रोडत्वेऽनन्तत्वादीपःप्राप्तिः अनरत्नेनक्रोडभंजोनमित्याह रत्नमतिरु।
त्वमाह गणेचक्रोडेतिनाममात्रंपठ्यते नत्वाद्वेनमिति गणरत्नमहोदधिकारः एवंचाविशेषाल्लिंगत्रयोपसं
हरणंबोध्यमाधवस्तुतदादिगणे त्रुडनिमज्जने इतिधातुमाह क्रोडः चक्र क्रोडा अस्थानामहरः आवृत्तेनायंस्व
भावतोविशेषविषयः क्रोडादिगुणाधत्तस्यैवपाठात् भुजान्तरमात्रवचनस्यक्रोडशब्दस्य बहुव्रीहौ स्वांगलक्ष
णाङीष् विकल्पोभवत्येवकल्याणक्रोडीकल्याणक्रोडामयूरीतिक्रोडादित्याकृतिगणाः प्रागनुदेशात् बर्हिर्गुणा
दिनिवाङीः गुणादिनिस्तुटः डीविधित्तनडीप्रत्ययइतिव्याख्यानम्।ने। कार्यिणः प्रागनुदेशात् सत्तोहिकार्यिणः
कार्येनभाव्यमिति डीविध्यपिउर्वर्णान्तस्यैवग्रहणम् नत्तोकारान्तगणस्यरूपवान्तकेवलस्यापितन्मात्रस्यगणस्या।
भावात् गुणपक्षेपिनसद्भूपपरः तस्मान्निर्देशत्वात् गुणमात्रवाचिपदेपिनतस्यप्रियामयप्रवृत्तेः गुणेपुत्वाद्ययः
पुंसीतिवचनात् गुणलक्षणोत्तु उपेत्यन्यज्जहात्यन्यद्दृष्टोद्रव्यान्तरेष्वपि वाचकः सर्वलिंगाद्रव्याणांस्त्योगुणः स्व

तद्वृत्तिविवाहसंयोगेत्यादि वाग्ग्रहणादेतेन वरः पतिं वृणाकन्या तत्र पाणिग्रहणोत्कालेऽभिधायित्वात् गुणवचनत्वम्
वेत्यमन्वादेरिति मन्त्वादेर्यस्य समन्वादिः आदिशब्दः प्रकारे तेन वृषाकप्यग्निकुसितकुसिदपूतक्रतवो गृहीताः ।
पूतक्रतायीति पूताः क्रतवो येन सः पूतक्रतुः तस्य स्त्रीत्यर्थः वृषाकपायीति वर्षति कामानिति वृषः तास्मप्रधा
नः आकंपयति पापानित्याकपिः अंतर्भावितण्यंतः दूरवणिविदृतिदृः यत्तु ग्रामस्थमनित्यमिति तन्न णिच्छाभावा
दिप्रत्ययेन मोप्रामेरागमजत्वेनानित्यत्वाग्रहणस्य व्यर्थत्वात् वृषश्चासौ वाकपिश्च वृषाकपिस्तस्य स्त्रीत्यर्थः
हविस्सू वृषाकपी वृषाकपायी श्रीगौर्यः प्रयोगे किम् पूताः क्रतवो यया सा तत्र पूतक्रतुरेव पत्न्यादृयवृत्तिनवं
निपात्यते ईषत्तवं तत्त्वादेव मातिहेत्येतिप्रयोगे चेत्यत्र अकारान्तवृत्तेरिति भावः उञ्ञ्रुविति अवाङ्गः गोरित्यनुवर्तमाने
उत इति किमर्थं न च वाच्यमुत्तरन्तात्रिः भूदिति वधूरित्यादौ सति ग्रसति विशेषाभावात् अत एतदंत वध्वोऽतत्रं वधस्य
वाग्ग्रहणाद्वस्यापि ग्रहणे वृत्तिः स्यादिति प्रश्न तत्र इष्टाभं माधवतन्त्रावलग्दे यवत्वमित्यत्र विशेषस्सत्त्वात् अतस्त्व
मित्सिन् योवेति सति तद्उत्वमिति तस्य चास्य मोहिति बाधकमिति अत्रेदमवधेयम् तत्र मनुष्यजातिवाचिनउ
दंता हृप्रत्ययविधानेन खलपादिषु ह्यानां क्रियावाचिकत्वेन जातिवाचित्वाभावात् एकवाऽसौ विशेषस्या
संभवात् अथाच मनुष्यजातिर्न विवक्षितेति वाच्यं न नु कूतरति सत्यं विवक्षणे उदंतात्मनुष्यजातिवाचिनः ।
निर्दीत्रिनादिभिः सवैरेवोक्तत्वात् मनुष्यसेत्यादि एतेनृत्लेत दीर्घकरणमेव यन्यथा उदंतात् सवर्णदी
र्घेणापि सिद्धेः ऊकरणे हृत्यास्यात् कूवेगलहलणेशीयप्रामेऊः तन्त्रं योगेन च विधीयमाणलोपः सौत्र

हितत्वाद्दन्तस्येवाकारस्य नत्वादेः उपमानवाचिपूर्वपदादिति धात्रीकराभ्यांकरभोपमोरुरित्यत्रनकारपाठात्
स्योपमानवाचित्वेपि पूर्वपदत्वाभावात् शफोरुरित्यादि शफौ खुरौ ताविव संश्लिष्टत्वादुपचारः यद्यपि शफ
क्लीबे खुरः पुमानित्यमरः तथापि शफशब्दस्य पुंस्त्वमपि बहुसंमतम् शफोः खुरे गवादीनां मूले विटपिना
मपीति हेमचंद्रकोशाच्च लक्षणयोर्विनिर्दिष्टत्वाश्रयणात् ऊरूत्तरपदादित्यनेन नरशब्दात्तु जातिलक्षण एव नञ्च नरा
शब्दोऽनाकारस्य षष्ठीनिर्दिष्टत्वात् वृद्धिरत्र इति वाच्यं नचान्त्यवृद्धिविफला लोपं बाधित्वा तस्य वृद्धेरुच्यते
नरस्य अः नरः हलादित्वाद् वृद्धेर्लोपः नाचनरशब्दस्तन्नरीनरयोरित्यर्थः प्रक्रियासामर्थ्यावनान्याकारोऽश्यते सूत
क्तिरिति वसंतसेरुत्यस्ते नोवस इत्यत्र नृत्वेस्यादाविपि रसेन लोपः यद्वादि इति स्त्रियामाधवनूशाहूस्यत्र इत्यादेशः १
इत्यप्रत्ययः स्त्रियामित्यधिकारात् युवतीतियौनेः प्रायेनादीपि बोध्यम् ॥ श्रीविद्यानगरस्थायियालोके शाक
रपार्थमिमां श्रीगाधाविनायां टीकायां स्त्रीप्रत्ययविचारणम् ॥ अथ विभक्त्यर्था निरूप्यन्ते लिंगार्थे प्रथमेति ॥ लिं
गंच प्रथमेति लिंगंच अर्थश्च लिंगार्थः तस्मिन् लिंगार्थे लिंगअर्थेच प्रथमेत्यर्थः कस्यार्थ इत्याकांक्षायां १
यस्मात्स्यादिविधिस्तस्यार्थे स्यादयश्च नाम्नो विधीयन्ते अतो नामार्थ इति लब्धमेव नामार्थमाह नियतोप
स्थितिकइति नियता उपस्थितिर्यस्य सः यस्मान्नाम्नो योऽर्थो नियमेन भासते स तस्यार्थः नियतलाभश्च नाम
ग्रहणे चेति स्वस्वरूपभानात् नामार्थस्य द्विविधत्वं दर्शयति अलिंग इत्यादिना अलिंगसंख्या इत्यर्थः प्रथमे उदा
हरणमव्ययम् द्वितीये उदाहरणं कुल इत्यादि यद्यपि नीलरूपवत्यघोषमनियतलिंगस्तथापि वाक्यरूप एव भवति

नियतं पुंलिंगमेवेति भावः कृष्णादौ लिंगमेव नामार्थः तस्य नियमेन भावात् तटादौ लिंगं नामार्थव्यतिरेकेणा-
स्तीति लिंगमात्राधिक्ये नामार्थे प्रथमाविधानं कारकसंबोधयोस्तु नाम्नो नियतभानाभावात् न तयोराधिक्ये प्र-
थमा वाच्यत्वं च शास्त्रीयवृत्तिविषयपरः वृत्तिश्च शक्तिर्लक्षणा च गौणी तु लक्षणान्तर्भूता पृथग्वास्तु किंच
नामार्थ इत्यस्य श्रीयते तदा लिंगस्यापि मात्रग्रहणं नियतोक्तिलिंगम् लक्षणाविचित्रत्वेऽपि न क्षतिः नियमाशक्या-
गात् पाकं लक्ष्यं गौणं च पुंलिंग स्त्रीलिंग नपुंसकलिंगं च लक्ष्यामीति वैचित्र्यं केवलं पदेन नियमस्य पुंस्त्वा-
दिना लिंगस्य वाच्यतेति नियमस्य चाव्यागात् लिंगत्वेनैव लिंगस्य वाच्यताभ्युपगमात् द्रोणादीत्यादिप-
रिमाणवाचिनामपि नामार्थ एव नियमेन भानात् एक इत्यादि संख्यायास्तु नाम्नैवाभिधानात् प्रथ-
मेति नेति चेत् सत्यं न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्येति नियमात् अनन्वितार्थप्रयोगापेक्षया अन्वयादेक-
प्रयोगस्यैव न्याय्यत्वात् ननु कृष्ण इत्यादौ सविशेषणवाक्ये व्याहृतस्यानावश्यकत्वाच्च ननु तस्मात् सि-
द्धे ज्ञसितिसूत्रेणैव विभक्तिविधानात् किंकारकप्रकारणेनेति चेत् सत्यं सिद्धे सत्यारंभो नियमाय
नियमार्थश्चायमेवकारः स च द्विविधो विभक्तिनियमोऽर्थनियमश्च आद्ये नामार्थ एव प्रथमा कार्यप-
व द्वितीया कर्मण एव तृतीयेत्यादि अन्त्यपक्षे अव्ययेभ्यो न प्राप्तिः द्वितीये तु नामार्थे प्रथमैव का-
र्ये द्वितीयेवेत्यादि अन्त्यपक्षे अव्ययेभ्योपि भवति आमंत्रणे चेति आमंत्रणमभिमुखीकरणं अनुकू-
लकरणमिति यावत् आमंत्र्यते प्रसन्नः क्रियते नेनेति साधनेयत् इह संबोधनं प्रकृत्यर्थं प्रति विशे-

यस्तत्क्रियाया विशेषणमिति सिद्धान्तः सुकरत्वात् एवं च देव मां पाहीति वाक्यस्य देवसंबोधसंबोधन-
विषयं मत्कर्मकं रक्षणमर्थः भोस्तु भगोस्त इत्यादि योग्यताबलात् भवदादयः स्थानिन आदिश्यन्ते
इति प्रथमा शेषाः कार्ये इत्यादि शिष्यन्त इति शेषाः प्रथमा कार्ये इत्यादि शिष्यन्त इति शेषाः कर्मणि चज
उक्तायां प्रथमायास्त्वन्याः षष्ठ्यन्ताः शेषा द्वितीयाद्या इति यावत् कार्यादयोक्ताख्यशादिः पदैर्निर्दिष्टा
स्तेषां यथाक्रमं प्रवृत्तिः तत्र प्रथमं निर्दिष्टमाह कार्ये इति क्रियते कर्त्रा यत्क्रियया निष्पाद्यते तत्फलेन
साध्यं च उभयं प्रति यत् कर्ता प्रवर्तते यथा हव्यापारेण यागं स्वर्गं च साधयतीति तदाश्रये च द्वितीया न तत्संबन्धा
त् द्वितीयावाच्यत्वादाश्रयस्य परफलेन स्वधात्वर्थेनाप्यलाभावात् अनन्यलभ्यस्य च शाब्दार्थत्वात्
वाच्यतावच्छेदकं त्वाश्रयत्वं अत एव नाश्रयत्वं वाच्यं आश्रयत्वस्य वाच्यतावच्छेदकत्वे गौरवात् तच्च
कर्म द्विविधं ईप्सितमनीप्सितं च तत्रेप्सितं त्रिविधं निर्वर्त्यं विकार्यं प्राप्यं च अनीप्सितं तच्च त्रिविधं गौदासी
न्येन प्राप्यं द्वेष्यं संज्ञान्तरैर्नाख्यातं अन्यपूर्वकं चेति तत्र निर्वर्त्यं यथा सूत्रमनुत्पन्नमेव तत्प्रद्यते सदेववाप्र
कटीभवति तत्र विकार्यं तद् द्विविधं प्रकृत्युच्छेदसंभूतं गुणान्तरोत्पादनेन च कटं करोतीत्यादिके सुवर्णमर
लंकृत्य स्थापयतीत्यर्थः हूणपण्यतीति प्राप्यं चात्र षष्ठ इति प्रशस्तं चक्रमस्यालीति चाद्रषः प्रशंसायां स
त्वर्थीयेण राज्यं प्राप्नोति संस्कार्यं पृथग्गृह्णातीति संस्कारकर्म सोमं सुनोति गुणान्तरोत्पत्त्या विकार्यं स्व
त्पादस्तदाक्रियते प्रकृत्युच्छेदसंभूतं विकार्यं यथा प्रकृतेः प्रकृतिभूतस्यात्मनः उच्छेदसंभूतं विकार्यं य

सि॰ च॰ टी॰ ५६

यथा प्रकृतेः प्रकृतिभूतस्यात्मनउच्छेदसंभूतस्यात्मनउच्छेदसंभूतम् तद्यथा काष्ठं भस्म करोति गौरासीत्वं
त तृणं स्पृशति द्वेष्यत्वविधं भुंक्ते संज्ञानं तैरनाख्यानं यथा गां दो... पयः अन्यपूर्वकं यथा ग्राममभिक्रा
मते अतान्यहीव्यां निर्दृष्टितानीप्सितानीप्सितयोः प्राप्तिबोधकस्य प्रकारान्तरपर्युदासेप्सितत्वादेस्तत्रभानाभावा
त् तथा हि कटं करोतीति कटकर्तृत्वस्य कीर्तनिष्ठोत्पत्त्यनुकूलपक्वकार्यकाभिन्नाश्रयको वर्तमानो व्या
पारः विधिं भुंक्ते इत्यत्र गलादधोदेशसंयोगस्यानुकूलपक्वाश्रयको व्यापारः ... ईप्सितानीप्सि
तयोर्व्यापारः रभानात् प्रकारान्तरपर्युदासबोधः एवं च कर्मसंयोगितत्वादेव सिद्धेः कर्मसंज्ञाविधायका
निनानार्थसूत्राणि न कर्तव्यानि कर्मसिद्धिनीयेन्यस्य फलं निहितपिनाश्रये सर्वत्र द्वितीयायाः सिद्धत्वात्
असत्कार्यवादे तु निर्वर्त्यस्य कर्मकारकत्वाप्राप्तिः तस्याः सत्वापवफलाश्रयत्वानुपपत्तेः क्रिया
जनकत्वाभावात्कारकत्वानुपपत्तेश्च क्रियाजनकं हि कारकमिति सिद्धान्त इति द्वितीया कर्तरि करणे चेतिक्रि
यां करोतीति कर्ता धात्वर्थव्यापाराश्रयः यस्य यदीयो व्यापारो धातुनोच्यते स कर्ता काष्ठानि पचन्ति
आविच्छित्तेः सम्यग्ज्वलन्तीत्यर्थः अग्निः पचति सम्यक्तापयतीत्यर्थः स्थाली पचति हस्तिन्सम्बे
शयतीत्यर्थः तत्र व्यापारस्य धातुनैव लाभात् आश्रयमात्रे तृतीयायाः वाच्यं अनन्यस्तच्च त्रिविधः स्वतन्त्रः
प्रयोजकः कर्मकर्ता चेति तद्यथा मया अरिः सेव्यते कार्यते हरिणा गमयति कृष्णो गोकुलमर्भिन्नाश्रय
को ... विकर्मकर्मैव नान्यो व्यापारः हर्यभिन्नाश्रयकत्वात् स्नानानुकूलो व्यापारः गोकुलकर्मगमना

गे॰ ५६

नुकूल '' स्याश्रयकव्यापारानुकूलं व्यापारः इति प्राहुर्बोधाः क्रियासाध्यतेनेनेति साधनं क्रियासि
द्धमकारकं तदेवव्यापारवत् कारकं कालमविलंबेन क्रियोत्पादकं वा तत्र तृतीया तस्याश्रयोव्या
पारस्तस्यपृथक्व्याख्योभिन्न '' रणेत्यादिप्रकाराश्रयकोयोव्यापारस्तन्निरूपितोयःपरस्तद्भिन्नाश्रय
कोयोव्यापारः संयोगभेदनादिः तत्साध्यो '' योगस्तदाश्रयोयोद्रव्यस्ता इत्यर्थः इति तृतीया दानपात्रे
चतुर्थीति दीयते इति दानं कर्मणि ल्युट् दानस्य '' योग्यमित्यर्थः योभाजनयोः पात्रमित्यमरः वेदविदे गां
ददातीति वेदविदुद्देश्यकगोनिष्ठोयः स्वत्वत्यागः तदनुकूलतदनुकूलप्रकाशाश्रयकोवर्तमानोव्यापारइत्यर्थः
तथाचस्वत्वनिवृत्तिः परस्वत्वापादानं दानं वणिक्कोनाध्यायस्तस्मैचपेटां ददा '' इत्यादौ तदुद्देश्यत्वाभावान्न चतुर्थी श्रो
त्रियाय कन्यां ददातीत्यत्र तु आत्मत्वात्मीयत्वयोः अत्यागेपि परगोचरत्वेन दानत्वा '' त्यागादिति वृद्धाः १
परस्वत्वरूपस्य दानस्य च तज्ज्ञानत्वस्य भावः स्वत्वं स्वशब्दस्यार्थे चतुर्थ्येव आत्मात्मीयज्ञातिधानरूपत्वेनेः
पत्ये श्लोते इति पत्युद्देश्यकशयनानुकूलप्रकाशाश्रयकोव्यापारः इति चतुर्थी विश्लेष इति श्लेषणं श्लेषः संयोगः
विगतः श्लेषो विश्लेषः फलितार्थमाह विभाग इति अवधीइति अवधीयते प्रकृतयाज्ञायतेसोव ''
प्रकृतधात्वर्थपादगत्यादिनाविष्टत्वेमतिनज्जन्यविभागाश्रयः हिमवत इति हिमवदभिन्नावधिकनिःसरण
पूर्वकोवतारानुकूलं गंगाभिन्नावधिकनिःसरणपूर्वकोवतारानुकूलं गंगाभिन्नाश्रयकोवर्तमानोव्यापा
र इति शीघ्रगत्यनुकूले यो व्यापारस्तदाश्रययोयोऽश्वः तदवधिकोयोदेशसंयोगानुकूलप्रकाशाश्रयकोनी१

सिं॰ च॰
टी॰
५७
57

तोव्यापारः इतिक्रियाविशेषस्यप्रकृतधात्वर्थात्क्रियांतरस्यावधित्वंनविरुध्यते तथापरस्परस्मान्मेषावपसरत
इत्यत्रमेषधातुनागतिद्वयस्याप्युपादानादेकमेषनिष्ठांगतिंप्रतिपरस्यविश्लेषावधित्वमस्त्येवमेषाव॰
धिकोयः पूर्वदेशसंयोगस्तदनुकूलमेष ··· एकोवर्तमानोव्यापारः पर्वतात्पततोश्वात्पततीत्येवं
पर्वताभिन्नावधिकोधोदेशसंयोगानुकूलोयोव्यापारस्तदाश्रय·· स्तदवधिकोधोदेशसंयोगानुकूलए
कश्चिद्गाभिन्नाश्रयकोवर्तमानोव्यापारः ········ विश्लेषविश्लेषकाविन्मानेनापिकश्चिदव्याहृ॰
तयापिगृध्रमाज्जुगुप्सतेमाद्यांहीयतेइत्यादौमानसाधर्मविश्लेषानिस्मरणक्रियापेक्षविश्लेषयोरवधि
सत्त्वात् इतिपंचमी संबंधेषष्ठीत्यर्थः सचद्विविधः क्रियाकारकसंबंधस्तद्भिन्नश्चेत्यर्थः द्रव्यगुणसंबंध
भेदात् शेषोद्विविधः सामान्यविशेषश्च विशेषः कर्मत्वादिरूपस्तच्चद्वितीयादिरपवादः सामान्येषष्ठी तथ
थेनटस्यशृणोतिनटसंबंधिश्रवणानुकूलेवर्तमानोव्यापारः विशेषेतुनटेनगीतंशृणोतिनटाभिन्ना
श्रयोयोव्यापार·· व्यगीताभिन्नाश्रयंयत् ज्ञानंतादृशतदनुकूलएकाभिन्नाश्रयोवर्तमानोव्यापारः शेषत्वंद
र्शयतिराज्ञइति रा ····· वान्तरूपइत्यर्थः संबंधस्यात्रसौम्यमेवकद्रूपः एवमपएवमन्यत्राप्यूह्यम्
नन्वत्रसंबंधस्योभयनिष्ठत्वात् एकस्मात्कार्यंषष्ठी एकस्मात्कुतोनेतिचेत् सत्यंविशेषणस्याप्रधान
त्वेनततएवषष्ठीराज्ञः पुरुषइत्यत्रराज्ञइतिप्रकार·· विशेषणंपुरुषस्तेनामाधेयमात्रनिष्ठएवप्रति॰
पाद्यतेनविशेषणत्वेनयदिविवक्षितंतदाषष्ठीभवत्येव पु··· राजेति तथापरार्थेस्वार्थेनितेः॰

ग्रं॰ ५७

पात् अप्रधानं विशेषणं विशेष्यं तु प्रधानं स्यात् स्वार्थ्ये सेचकाशनादि ``` पट इत्यत्र तु अभेदविवक्षणान्न षष्ठी
भेदविवक्षायामेव षष्ठीविधानात् राहोः शिर इत्यत्र तु सतोऽप्यभेदस्याविवक्षायथानूदराकन्येति भेदवतो
वस्तुनो सतोऽप्यभेदस्य विवक्षा यथानूदराकन्येति भेदवतो वस्तुनो सतोऽप्यभेदस्याविवक्षायामसमुद्रः अग्निका ।
जलाधि ``` अग्निकायामसमुद्रत्वं आगत्यापेतयासमुद्रस्यापि अग्निकात्व इति षष्ठी आधारे सप्तमीति आ ।
श्रिय ``` स्मिन्नित्याधारः कर्मकर्तृद्वारा क्रियाधारत्वम् न तु साक्षात् आधारस्य षाड्विध्यमाह औपश्लेषिक
इत्यादि उप उपश्लेषः संयोगः सोऽस्यास्तीति अत्र इको मत्वर्थे इतीकः डितो वेति डि. ज्यां हृदि समीपे भवः सा
मीपिकः केनैयेकार इतीकाः अभितः सर्वतो व्याप्यते आधेयेनेति अभिविपूर्वोऽत्र आप्नोतेः कर्मणि ण्यजेनत् स्वा
र्थेकः अपृथक्देशयोराधाराधेययोः सर्वावयवसंबंधिकः विषयः प्रकाशन सामर्थ्यात् तदस्तीति पूर्ववत्
प्रक्रियानिमित्तं हेतुस्तत्र भावः फलं वा तदस्यास्तीति वा पूर्ववत् अन्यत्र विद्यमानस्य संबंधस्यान्यत्रारोप उ
पचारः तत्र भवः सोऽस्यास्तीति वौपचारिकः निमित्तादिप्रभेदस्त्वषड्विधः वैश्विदिष्यते इति वचनात् अस्य
पदस्यापि प्रामाण्यं उदाहरणान्याह कटेष्वास्ते कुमारे सौ एवं कटाभिन्ना अश्रयो वर्तमानो व्यापारः वटो गा
वः स्वशेरते पकवटाभिन्नाधारकानिश्चलो बठगोभिन्नाधारकावर्तमानो व्यापारः इदि ब्रह्मामतंप
वं विद्यते इति गोऽन्य इटयाभिन्नाश्रयको आत्मधारणानुकूलः स्फुरणानुकूलो वापकोभिन्नाब्रह्म्यया, अ
यको वर्तमानो व्यापारः अमृतं स्वावरूपं मरणशून्यं वापंउत्तमे उपाधिशून्यमित्यर्थः इयमपि ब्रह्मवि

सि.चं.
टी.
५८
58

षेषणांप्रकाण्डपलासंबंधेनवृक्षमनसिविद्यते खड्गेसन्नह्यते[illegible]ः खड्गाभिन्नाधारकः कवचसंबंधात्रफलः पक
धीराभिन्नाश्रयकोव्यापारः कवचबंधनस्यखड्गफलकत्वात्रन्विमिदं अंगुल्यग्रेकारिणांपूर्तेविद्यते इत्यस्या
विद्यते इत्यस्यानुषंगः अंगुल्यग्राभिन्नाश्रयकात्मधारणात्रफलः कारिसंबंधिपूर्तनाभिन्नाश्रयकोवर्त
मानोव्यापारः कश्चिदम्भोराधाराधेयभावसंअंगुल्यग्रेआरोप्यते उपश्लेषकत्वादिकंतथाहबोधेनभासते अत्य
परोक्षारणान्नभासतेगौर्वाहीकइत्यत्रोपसर्जनत्ववत् भावइतिभवनंभावः भावः क्रियालक्षणांबोधकामिति
यावत् अप्रसिद्धक्रियाबोधिकायाप्रसिद्धक्रियानत्वतः सप्तमीत्यर्थः वर्षतीत्वादिर्देवाभिन्नाश्रयिकायाव
र्षणक्रियानयाउपलक्षितः स्नानयदारमनंतदाश्रयश्चैवइत्यर्थः (वर्षतीत्वादिर्देवाभिन्नाश्रयिकायावर्षणक्रि)
इतोन्यत्रार्थेद्वितीयादिरिति ज्ञापयितुमिदमस्ययोगविभागः कार्यइतिसप्तमी कारकविभक्तिर्दर्शयित्वोपपदविभ
क्तिंदर्शयति विनासहेत्यादिविनाचसहचनमच्चपतेष्वनिर्धारणंचस्वामी चेतेश्चादयोयेषामिति द्वंद्वगर्भो बहु
व्रीहिः द्वंद्वांतेश्रूयमाणत्वात् श्वादिशब्दः प्रत्येकंसंबध्यते द्वितीयादीनांचात्रयथाक्रममन्वयः विनादियोगइति
विनापापमितिपापसंबंधाभावसंबंधकर्मफलप्रदंभवतीत्यर्थः द्वितीयायाउपपदविभक्त्यः षष्ठ्यपवादः जप
मन्त्रइतिहेतुभूतजपोपलक्षितमतीतकालमेकाश्रयंवर्षणामित्यर्थः उपहरिमितिहरेर्हीनादित्यर्थः नदीमिर
तिनद्यासहसंबद्धेत्यर्थः पिञ्जबंधनेऽयंः अतिदेवा नितिदेवानांपूज्यइत्यर्थः अभितइतिउभयतइत्यर्थः धिगिति
निर्भर्त्सनेनिन्द्ययोः उपरीतिपर्वतस्योपरिष्टात् समीपदेशइत्यर्थः कालाध्वनोर्व्याप्ताविति कालस्य अध्वाचकालाध्वनो

रा.
५८

तयोः निर्गतमंतरं यस्मात् तन्निरंतरं तस्य भावो नैरंतर्यं तस्मिन् क्रियागुणद्रव्यैः कालाध्वनोर्नैरंतर्यसंबंधे का
लाध्वभ्यां द्वितीया मासमधीते निरंतरं माससंबंधिप्रकारगुणेऽध्ययनानुकूलो व्यापारः मासं कल्याणीति म
अवच्छिन्नमाससंबंधिशोभनगुणवती मास इति अव्यवच्छिन्नमाससंबंधीत्यर्थः अभिनिद्रुति नेऽल्प
स्वरत्वेन पूर्वनिपाते कर्तव्ये विपरीतोच्चारणं इष्टाधासमुदायविवक्षार्थं तेनेह न निविशान्येयादि सूकशिखापदेइ
ति अधिशेते इत्यादि अत्र ग्रामं फलश्रुतिः अवस्थानजन्यवैकारदनिष्ठसंयोगानुकूलोपकार्यभिन्नाश्र
यके वर्तमानो व्यापारः अभिनिविशते इति अभिनिवेशजन्यः सन्मार्गाभिन्नाश्रयकोऽयः संबंधस्तदनुकू
लपकाश्रयो वर्तमानो व्यापारः उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसी उपसमीपे पदमुपपदं उपपदं नि
मित्तं यस्याः सा उपपदनिमित्ता सा चासौ विभक्तिश्च उपपदविभक्तिः पाकपार्थिवादिः तस्याः तेन नमस्क
रोति देवानित्यत्र कर्मद्वितीयैव न तु चतुर्थी नमःस्वस्तियोगे इति शिष्येण सहेति गुरोस्तु न तृतीया तस्य प्रधान
त्वात् अप्रधाने एव तृतीयेति चेत् कथं गुरूणां महागतः शिष्य इत्यत्रागतेः प्रहानत्वादिति चेत्
सत्यं न ह्यत्र लौकिकं प्राधान्यं किंतु शाब्दं तच्च शब्दप्रतिपादितक्रियान्वये अर्थलब्धक्रियत्वम प्राधान्यं तच्च य
दूयस्य नदातस्यैव प्राधान्यं प्राधान्ये न तु शिष्येण सहागतो गुरुरित्यत्रागमने शिष्यस्यापि कर्तृत्वम् अ
न्यथा साहित्यं न स्यात् इति कर्तृसाधनयोरित्येव तृतीया किमनेनेति चेत् सत्यं शिष्येण सहागमनं गुरो
रित्यत्र शिष्येऽपि कर्तृकार्ययोरिति षष्ठी प्राप्ता न तदपवादार्थमिदमिति , गृहाण सहार्थे नोऽर्थविवक्षायाम

सि॰ चं॰ टी॰ ५९
59

हार्थप्रयोगाभावेपितृतीयासिद्धेस्त्यादिनिर्देशात् शृंगिनइतिशृंगमस्यास्तीति शृंगीतस्येत्यर्थः जटाभि-
ति जटाज्ञाप्यतापसत्वविशिष्ट इत्यर्थः लक्षणेकिम् अस्यजटाः फलेति फलप्राप्तौकिम् मासमधी-
तोनायातः ॥ नमःस्वस्त्यादियोगेचचतुर्थी ॥ नमस्करोतिदेवानित्यादौतूपपदविभक्तेरित्याकारकत्वमेव स्वयंभु-
वेनमस्कृत्येत्यादौतु स्वयंभुवमनुकूलयितुमित्यर्थः तुमोप्रयुक्तस्यकर्मणीतिचतुर्थी एतच्च कार्या
र्थेदितिसूत्रेणज्ञापितंकार्येविधानमित्यर्थात् ॥ रुच्यर्थेति ॥ अन्यकर्तृकोभिलाषोरुचिः हरिर्विष्णुप्री
तेभक्तिः कर्त्रीहर्षेप्रीणयतीत्यर्थः द्वितीयाप्राप्तौवचनं प्राहृबोधाधेयं हर्षभिन्नाश्रयकःप्रीत्यनुकूल-
एकसेवानिष्ठोवर्तमानोव्यापारः ॥ श्लाघह्नुङ् ॥ श्लाघास्तुतिः कृष्णायश्लाघते कृष्णंस्तौतीत्यर्थः
आत्मानंपरंवा कर्मत्वेप्राप्तेवचनं ज्ञीतइतिसपत्नीभ्यः कृष्णंह्नुवानातमेवार्थंकृष्णंबोधयतीत्यर्थः।
यस्यकस्यचित् ज्ञीतिवातिष्ठतइतिस्थित्याखाभिप्रायंबोधयतीत्यर्थः (स्वादिबोधनानुकूल) प्राह्बो-
धनानुकूलोद्देश्यकआत्माभिन्नाश्रयकस्याच्युतादिबोधनानुकूलएकगोभिन्नाश्रयोकोवर्तमानोव्यापा-
रः॥ पुष्पेभ्यःस्पृहयतीति ॥ पुष्पोद्देश्यकेच्छानुकूलएकाभिन्नाश्रयकोव्यापारः। क्रुधद्रुहेति ॥ क्रुधको-
पेद्रुहद्रोहे ईर्ष्यईर्ष्यायां असूयइतिकण्ड्वादिर्यगन्तः एषामर्थइवार्थोयेषांधातूनामित्यर्थः तत्रक्रोधोमर्षः द्रो-
पकारः ईर्ष्याऽसहनं असूयागुणेषुदोषारोपः क्रुधद्रुहोरकर्मकत्वात्तद्योगेषष्ठीप्राप्ताअन्ययोःसकर्मकत्वाद्द्वि-
तीयाप्राप्ता क्रुध्यतीत्यादिक्रोधोद्देश्यकक्रोधजिह्मासाहजन्यतादात्म्येनास्त्यनुकूलएकाश्रयोव्यापारः ॥ अतेस्मो

गं॰ ५९

द्वियोगे पंचमीति ॥ अनेहसानादिरिति कथं तर्हि पृथग्घरावनमतेरिति प्रमादोयमित्येके अनेहितीयाचेति
चोद्धृत्यत्राद्वितीयापि ॥ क्रियागुणेत्यादि । निर्धारणमस्यास्तीति निर्धारणः शब्दकाविन्यः निर्धारणे हेत्वादीति
यावत् तथा च निर्धारणे द्वियोगे षष्ठीसप्तमी च नञ्ग्निर्धारणार्थे इत्यर्थपरो निर्धारणशब्दः आदिशब्दस्य द्व
न्द्वात्मकत्वेन प्रत्येकं योगस्यानिर्धार्यत्वात् किंच निर्धारणार्थाषष्ठीत्यनेकस्मात्षष्ठीनिर्धारणाश्रयान्निर्धार
णाद्धेतोनिर्धार्यमानाद्वेतिनज्ञायते हेतुयोगे षष्ठीनिमित्ते हेतुयोगविधानाद्धेतोन निर्धार्यमाणादपि स्वनिष्पत्ते
नाभिधानान्न परिशेषान्निर्धारणाश्रयादेव नत्वत्र सप्तमीसप्तमीहि लक्षणे संबंधे षष्ठीविधाने । प्रसूत इति ॥
गणवानुभवितज्ञात इत्यर्थः । हृदतीति । हृदतं पिशाचादिकमनाहत्य संज्ञयस्तवानित्यर्थः । प्रसित इति ॥
तत्परे प्रसितासक्तावित्यमरः । निमित्तमिह फले योगः संयोगः समवायात्मकः । सीम्नीति । सीमाण्ड
कोषः पुष्कलोकाणधनगः योगविशेषकिंवेतनेनधान्यं लुनाति । अधीतीति । अधीतमनेनेति विग्रहे
इष्टादिभ्य इतिरनेनेतीनि । ताङ्क्येरूति । तस्मैकार्यायेदं तदर्थं कारणं तत्स्वभावत्वादर्थं येनोपकारक
त्वस्वरूपः संबंधोभिधीयते उपकारकत्वं चानेकधानेन विग्राय सविस्तारादावपि भवति ॥ फलेभ्यो यातीः
ति ॥ फलान्याहर्तुं यातीत्यर्थः । हर्म्यादिति हर्म्यमारुह्येत्यर्थः । कर्तृकार्ययोरिति । आरोहणाग्रहणं नत
त्वदित्यस्यानेन कर्तृसंप्रदानेत्यपि भवत्यनं तत्स्येति न्यायात् अयं निषेधः कारकषष्ठ्या एव संबंधषष्ठीतस्या
देवब्राह्मणस्य गर्वेन् उस्मपर्फस्या सानेकोननिषेधः वाल्तां मतः । उभयप्राप्ताविति । कर्तृकर्मप्राप्ताविय

र्थः चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वानवचनादेव तत्समर्थार्थलाभः ॥ सर्वविभक्त्यय इति। सर्वादेरित्यर्थः ॥ अ-
नन्योक्ते प्रथमेति। अन्योनोक्तं तस्मिन् कार्यं इत्यादौ प्रत्येकं संबध्यते प्रत्येकाभिप्रायादेकवचननिर्देशः का-
र्ये द्वितीयान्योक्ते प्रथमा कर्तरि तृतीया अन्योक्ते प्रथमेत्यादि। पचनोग्निरिति। पच्यतेनेनेति करणेल्युट् ॥
दानीय इति। दीयतेस्मै इति ग्रामः प्राप्ततोयं स प्राप्तमानन्दः ऊढोरथोनेनसः उपहृतः पशुर्यस्मैसः उद्धृतमन्नं
यस्मात्सः पीतमंबरंयस्यसवीराः पुरुषायस्मिन् कुङ्कुमेनरक्तं कौङ्कुमः मथुरायाम्आगतः धनंविद्यतेयस्यब-
हुधनेयस्यांसा ॥ असांप्रतंइति। सांप्रत्युक्तमित्यस्यव्यज्यतेइत्यर्थः इदानींद्विकर्मकोदाहरणमुच्यते दुह्या-
च्पच्दण्ड्रुधिप्रच्छिचिब्रूशासुजिमथ्मुषाम्। कर्मयुक्स्यादकथितंतथास्यान्नीहृकृष्वहाम्। दुह्यादीनांद्वादशानांत-
थानीप्रभृतीनांचतुर्णांकर्मणायद्युज्यतेतदेवगौणंकर्मेतिपरिगणनंकर्तव्यमित्यर्थः एतदर्थका अन्येपिग्रा-
ह्याः गांदोग्धिपयइत्यादि अत्रगोर्गौणत्वंपश्चादपेक्षणात्पयआदिकंतुमुख्यमादावेवापेक्षणात् कर्मणिप्र-
त्ययेतुदुह्यादीनांगौणेनीत्यादीनांतुमुख्यकर्मण्युक्तंभवति गौर्दुह्यतेपयः ग्राममजानीयतेइत्यादि ण्यन्तानांकर्त-
रि गांदोहयतिपयोगोपेनचैत्रेणेत्यादि ॥ श्रीविद्यानगरस्थायिलोकेशाकरपुत्रेणविहितायांटीका-
यांविभक्त्यर्थनिरूपणम् ॥ ॥ समासश्चान्वयेनाम्नामिति ॥ सामान्येकीभूतानिपदान्यर्थावासत्तेयस्मिन्स
मासः आधारेचात्र अनुवर्तंयंतिपदार्थायस्मिन्नर्थेसोन्वयः आधारेघञादेः नाम्नामितिबहुवचनाद्द्वयो-
र्बहूनांचसमासः अन्वयोपेक्षापरस्परापेक्षेतियावत्। चकारादिति। धातुसंताप्रयोजकेति धातुसंताप्रयो-

जकेति धातुसंज्ञां प्रयोजयंतीति तेषु सत्सु धातुसंज्ञा भवतीति भावः तेच यजादयस्तेष्वन्वयेसत्येव भवंतीति
बोध्यम् यद्यपि नामसंज्ञा विभक्तिरहितस्यैव तथाप्यत्र सविभक्तिकानामेव समासः समासप्रत्यययोरिति ल-
विधानाज्ञापकात् अत्राहुः स्वार्थे पदानामिति तन्न संभवति भवति पचति धावतीत्यादावन्वयेसत्वेन
समासप्रसंगात् सति च तस्मिन्नर्थे प्रयोगो न स्यादिति अथैवं व्यर्थं नाम्नामित्यपदानां नाख्यातनिराक-
रणमिति त्वदभिन्नं एवं च पदार्थाभावात् पचत भज्जतेत्यादावैकार्थ्ये समासः अनाम्नामिति योगविभज्यकाति
पचतिवेत्तोन्नरपदः समासः सर्वस्मिन्नेवाख्यातमाख्यातेनच क्रियासातत्यादौ च समास इति चेत् तन्न
दूरतत्र नचैतेनैव नियमेन विधानादन्यत्राप्राप्तावारितेव किं तन्निराकरणाय यत्नान्तरेणेति यत्र अर्थात्
वद्विभक्तिविशिष्टानां पदानां समासो निरूप्यन्तरस्त्वेकं प्राचा तत्कार्यं वदतीति अर्थविभक्तिविशिष्टेनैव तल्ला-
भात् किंच विभक्तिविशिष्टानामित्यपि व्यर्थं पदस्य हलेनैव तदर्थप्रतीतेर्विभक्त्यंतं पदमित्यनेन विभ-
क्तिविशिष्टस्यैव पदसंज्ञाविधानात् ॥ पूर्वेव्ययेऽव्ययीभावः ॥ पूर्वेइत्यस्य ग्रहणसामर्थ्यादव्ययस्यैव नि-
पातो विभक्त्याद्यर्थेषु वर्तमाने पूर्वाव्यये पूर्वे सतीति बोध्यमन्यथा अधिवनमित्यादावतिव्याप्तेः ॥ समा-
सप्रत्यययोरिति ॥ अत्रान्वयाभावेपि निपातनाद्द्वन्द्वसमासः यद्वा भावे सप्तमीयं तथा च समासे सति प्रत्यये च
सतीति बोध्यम् प्रतीयते कर्त्रादयनेनेति प्रत्ययः रूपगतो व्यवहारः ननु अर्थार्थानार्थेन नामप्रयोग इति न्यायेनैव वि-
भक्तेरप्रयोगो भविष्यति चषाहारादिवद्वृत्तौ तदर्थस्यांतर्भावात् परार्थाभिधानस्यैव वृत्तिपदार्थत्वात् समासस्य

सि॰ चं॰ टी॰ ११ 61

चतुर्थ्यं नभावादिति किमनेनेति चेत् सत्यं राजाश्वहस्त्यादौ प्रत्ययलक्षणेन पदकार्यार्थं हलाभाविक्यापि नित्ये नैः
सूत्रेण विधानात् । सनपुंसकमिति । तद्धि पूर्वस्य पूर्वविपरामर्शात्वादव्ययीभावो गृह्यतेन स्त्रीन पुमानिति नपुंसके
स्त्रीपुंस्याहूस्यनपुंसकभावोपि निपातनात्स्यादित्याह । अव्याहुः सन्निधानादेवानुवृत्तिलाभे सिद्धे सपुंसार्थं स
ग्रहणमिति ध्येयमिति यद्वेदमवधेयम् कार्यिणः पूर्वकथनमस्यैव कार्यविधानार्थमन्यथाव्ययीभावसंज्ञ
स्यादिति तन्निराकरणाय तद्ग्रहणस्यावश्यकत्वात् ॥ अव्ययीभावादिति विवज्यते विविच्य वोध्यते कतरकामी
त्यर्थो नयेति विभक्तिः योगरूढित्वात्सारिभ्रुनानि व्याभिः स्यादेः सिप इति वा वक्तव्यश्चितं कुंभकारश्चेदो
रैत्यधातोरेव प्रत्ययविधानात्पादलुक् । अधिस्त्रि इति । स्त्रियामितीति विग्रहे नित्यसमासोयमस्वपदवि
ग्रहत्वात् तथा चोक्तम् अविग्रहो नित्यसमासोस्वपदविग्रहो वेति विग्रहश्चेह द्विविधो लौकिकोलौकिकश्चापरिनि
ष्ठितत्वात् साधुर्लौकिकः प्रयोगानर्हो साधुरलौकिकः । अतोमप्त्वत इति । अतस्त्यस्य विशेषणत्वात्तदन्तलाभ इत्या
शयेनाहादन्तादित्युक्तम् अमादेशस्यैव अलुक् क्वाचिदित्यतोनुवृत्तिरनुवर्तते तथा च वाक्यभेदेन व्याख्यानं न
तु किं वाक्यभेदेनोभयविधान समादेशस्यैव लुग्बाधकतास्त्विति चेन्न टादावमादेशाभावे लुक्प्रवृत्तेरनुवा
र्येत्वापत्तेः अभिधानं तु समादेशार्थं अनन्तरस्यैव वचनेन नन्तरस्याकपलक्षणं यचनत्वयस्यापि । वा टा द्युरिति
अव्ययीभावादितिकिम् हालस्थितेन अरत्नादिकिम् कर्णिस्थिवेत्यस्य व्यावर्तितत्वाश्रयणात् सप्तम्यन्तमङ्गे
गामित्याद्यमसम्भ्यानितिसंभावः ॥ उपकुंभमिति ॥ कुंभस्य समीपे नेत्यर्थः व्यृद्धिरिति विगताऋद्धिर्व्यृद्धिः आप

श्री॰ ११

यदृति। अत्ययोध्वंसः। निद्रेत्यादि अत्र संप्रत्यर्थेनातिप्रसङ्गेनाव्ययीभावस्तत्र संप्रतीत्यस्य संप्रतिभावइत्यर्थमुख्य
वतोपभोग्यवस्तुनो योवर्तमानः कालस्तस्यैव निषेधः क्रियते इत्यत्र केनचिन्न त्वनहि भूतले घटो नास्तीत्यनेन
भूतलनिषेधः क्रियते इत्यत्र केनचिन्न त्वनहि भूतले घटो नास्तीत्यनेन भूतलनिषेधः केनचित् क्रियते। यथा
सादृश्ये इति असादृश्ये इति स्फुटः यथाशक्ति अव्ययत्वादेव सिद्धेः सूत्रारंभसामर्थ्यात् योग्यतावीप्सापदार्थानतिवृ
त्तिसादृश्यानि यथार्थाः योग्यतानुरूपतावीप्सापदार्थानतिवृत्तिसादृश्यानि यथार्थाः योग्यतानुरूपतावीप्सापदार्थ
नांव्याप्तुमिच्छापदार्थानतिवृत्तिः पदार्थानतिक्रमः उदाहरणानि तु सर्वमेवोक्तानि। अवधारणे यावदिति चेति निश्चया
र्थे यावदमत्रेत्यर्थः यावच्छ्लोकमिति तद्धितांतेनेन विग्रहः समासस्त्वव्ययेनेत्यस्य पदविग्रहोऽयं तथा च यावच्छ्लोकाव
त्वादेव सिद्धे नियमार्थमिदं अवधारणे एव यावदव्ययं समस्यते तेन नान्यस्मिन्निति यावदिति यावच्च साकल्येवधोमानेव
धारणे इत्यनेकार्थत्वान्नियमउपपद्यते अवधारणेकिं यावद्दत्तं तावद्भुक्तं नावधारयामि कियन्मया भुक्तमिति॥
इत्यादयो निपात्याइति॥ सहादित्व इतिभावः टापकाइति टपकाशब्दकस्थतेटापकाः समासप्रान्त्यये इत्यतोनुवृ
त्तं समासे इति समस्यापविप्रतिपन्नमित्याह समासमेतीति समासेचिकीर्षितेनात्र शास्त्रे भवतीति बोध्यम् ततोवि
भक्तिं विधायद्वाचे तेन समासे तेन समासस्यांतावयवत्वादव्ययत्वस्योपपादमित्याहुः व्ययीभावसादृत्वाद्विभ
क्तेरम् सिद्धत्वव्ययाव्ययीभावात्पत्वेनाकारस्यादप्रवृत्ताभावान्नाम् सिद्धोदिति टप्रीव्यर्थो राजगवीत्यादा
वित्यव्ययीभा॥ अमादान्तःइति॥ अनश्चादियं समासो मादिः प्रत्ययः सवर्ण्यर्थतः पूर्वैव्ययेइत्यतः पूर्वेइत्यनुवर्त्त

सि॰ चं॰ टी॰ ९२ 62

ते अम् द्वितीयैकवचनमेव गृह्यते न त्वसौ गत्यादिकर्तृवाची व्याख्यानात् तस्य च प्रत्ययत्वात् प्रत्ययग्रहणे चवनर्दं तेन ला
भ इत्याशयेनाह ॥ द्वितीयायां तेइति । यद्वा वाहदेवेन अम् आदिर्यस्यास्ते अमादयस्तस्मात् द्वितीयाद्याः सप्तम्यंता
विभक्तयः यत्ता सां चेत्याकमंतरविचारतः पुंलिंगस्य समासार्थत्वेन स्त्रीलिंगस्य विशेष्यत्वानुचितत्वाद्बहुवचनात्
विग्रहस्याफलत्वाच्च अविरमायतस्य मरत्वमित्यंतस्य स्वरादिशिष्टेति ज्ञापकादिति ॥ प्राप्तजीविक इति ॥ त
त्पुरुषस्येत्यस्य संज्ञाविधानसामर्थ्यात्तथा व्यवहारोनुमातव्यः तत्पुरुषस्येति विधानं सच द्वंद्वतत्पुरुषयोः परपद
स्येव लिंगमित्यादि तस्य च ज्ञापकासिद्धेन सर्वत्रेति वचनादत्र न परस्य लिंगं ॥ पात्रे समितेइति ॥ भोजनसमयप
र्यंत एव न तु कार्ये इत्यर्थः अत्र सप्तम्या अलुक् नञो निपर्यंतस्य प्रसज्यार्थत्वेन नञो द्विविधत्वात् पर्युदासार्थस्यो
त्तरपदत्वेनान्वयात्समासः अपेक्षायां वाक्यमपि प्रसज्यार्थस्य तु क्रियये वान्वयादुत्तरपदेनान्वयाभावान्न समा
सः नन्वेवमसूर्यंपश्यानि श्राद्धानीत्यादौ कथं समास इति चेत्सत्यं सूत्र उन्यकर्तरीत्यत्र हि न कर्तरीत्यर्थोत्यसा
ज्यार्थस्य समासदर्शनादन्यत्रापि क्वचित्समास इति न अशक्तिस्त्रोदः अत्र नञीत्यनुवर्तते इत्याह नञ इति अकार
स्यानुबंधत्वाद्रकारस्याकारस्य प्रयोजनाभावात्सर्वादेशः नञ्समासस्य प्रतिपदोक्तत्वेपि नानुवर्तते अविच्च मि
त्याद्यव्ययीभावे विग्रह इत्यादिवद्व्रीहौ चाभ्यामेः परिभाषाया अनित्यत्वात् । अनु व्यइति । अनुपीत्यादिलिंगाद्रु
ह्रस्वादितिद्वित्वेन । निरनुबंधकस्येति । निर्गतोनुबंधो यस्मादिति निरनुबंधकः स चासौ नञ् च इति तस्येत्यर्थः अ गो॰
लत्वान्नसमासस्यव्यवस्था तस्य समासोपि नित्य इति तत्पुरुषः । चार्थे द्वंद्व इति । चस्यार्थे अर्थः तस्मिन् जातावेक ९२

वचनं व्याख्यानमाह । समुच्चयेत्यादि । यत्र परस्परनिरपेक्षाः पदार्था एकस्मिन्नंशेधिनि समुच्चीयन्ते तेन स समुच्चय
स्तत्त्वरूपेण निरूपणत्वात्तद्योगेन भावान्नसमासभाव इत्याह । तवैवेति । तेष्वर्थेष्वित्यर्थः । ईश्वरं भज गुरुं च भज
स्वेति एकस्यैव भजनक्रियाया ईश्वरे गुरौ चान्वयात्प्रत्येकं संबन्धात्समुच्चयः यत्र त्वेकस्य प्राधान्यादन्यो
ऽधेन चेतर स्त्वाचीयते तत्रान्वाचयस्तथा । वटो भिक्षामटेति । अत्र प्रधानं भिक्षाटनं गवानयनं त्वप्रधानमदृष्टेना
त् गामानयेत्यत्र अटन्नेव भिक्षां भिक्षामटनटनक्षणे गामानयति परस्परसापेक्षयोरवयवप्राधान्येनैकक्रियाया
मन्वय इत्यर्थः ॥ सहोक्तिरिति ॥ परस्परसापेक्षाणामेवावयवभेदानां प्राधान्येन संहतिरूपेणान्वय इत्यर्थः । तत्राद्य
योरिति । समुच्चयान्वाचययोरित्यर्थः । अनन्वयादिति । अन्वयः परस्परापेक्षत्वं तदभावादित्यर्थः एवं निपात
नियममाह । द्वन्द्व इति । अल्पस्वरत्वं समस्यमानपदापेक्षया पदस्येति समासेनोक्तार्थत्वाच्चशब्दाप्रयोगः अने
कस्यापि चैकस्य नियमः हरिहरगुरवः हरिगुरुहराः । स्वराद्यदन्तमिति । स्वराद्यादिर्यस्य स स्वराद्यादिः अदन्ते यस्य सोऽद
न्तः स चासौ स चेति तस्येत्यर्थः क्वचिन्नेति ज्ञापकमिदं न सर्वत्रेति अतः ज्ञापितं चैतत् द्वन्द्वसंज्ञासामर्थ्यादन्य
थाचार्यत्वेनैव व्यवहारः स्यात् ॥ पूर्वपदस्याकार इति ॥ यत्र प्राचा देवताद्वन्द्वे सर्वपदस्य दीर्घो वेदमन्त्रे यत्तत्तु
वामदेवेन व्याख्यातं देवतावाचकानामन्योन्यं द्वन्द्वसमासे पूर्वपदान्त्यस्वरस्य दीर्घो वक्तव्य इत्यर्थ इति तत्सर्वमना
कर्ण्य इत्युपेक्षितम् तथा च पाणिनिः देवताद्वन्द्वे च इन्द्रोऽग्निपरे सानङ् अग्नाविष्णू इत्यादावात्वमेवोक्तवानिति
द्वन्द्वः ॥ संख्यापूर्वो द्विगुरिति ॥ संख्या पूर्वो यस्य संख्यापूर्वः संख्याशब्देन च तद्वाचकं पदमुच्यते तथा च संख्या

सि॰ चं॰
टी॰
६३
63

वाचकपदयोर्योऽन्वयः स समाससंज्ञो द्विगुसंज्ञश्चेत्यर्थः समाहारेऽनेन ईप् विधास्यमानत्वात् समाहार एवायमिष्य
ते तद्धितार्थे चायं तत्पुरुषादेवेत्युक्त्वा पंचगावो धनमस्येति विगृह्य पंचगवधन इति सिद्ध्ये वामदेवादिभिः पाणिनी
यानुसारेणोत्तरपदविषयत्वमप्यस्योक्तं तदिहानुपयोगीत्युपेक्षितं तत्र तस्य स्वरार्थत्वात् स्वरस्यात्रानुपादानात्
पंचानां गवां समाहारः पंचगवमित्यः तदुक्तमस्येति सा द्विगुगर्भबहुव्रीहिणा गतार्थत्वाच्च अत्राहुः द्वौ पुत्रौ
द्विपुत्रः द्वौ च तौ दश च द्वादश द्वौ पुत्रौ यस्य स द्विपुत्र इत्यादौ परत्वाद्गुणसंख्येद्वबहुव्रीहिसंज्ञा भवंतीति अत्रेदम
वधेयं द्विगुसमासस्य समाहारतद्धितार्थयोरेव विधानात् अत एवावादेवाधीनाः किं परत्वानुधावनक्लेशेनेति ॥
पंचकपाल इति ॥ पंचसु कपालेषु संस्कृतः पंचकपालः पुरोडाशः एवं च तत्तद्देवतानधीते च तत्रैवैदः अत्र सं
स्कृतार्थे अणादिस्तस्य लुग्बहुत्वे कार्यचिदितिलव् यद्वा तद्धितार्थस्य द्विगुनैवोक्तत्वान्नाद्धिततद्धितार्थयोरप्रयोगः
समाहारेऽनेन ईप् । द्विगुरिति । गोतरार्थे राशीकरणं समाहारः अत्र चेद्गुणादित्वे तो चेत्यस्यानुकृतेस्तस्यव्यवस्थितत्वा
त्क्वचिन्नेति । दशग्रामीति । तत्र विप्रकीर्णानामेकत्र राशीकरणं समाहारार्थः स च ग्रामाणां न संभवतीति चे
न्न एकक्रियासमन्वयाद्बुद्ध्या राशीकरणसंभवात् एकाधूपीत्यत्र तत्र टाप् इदं सैकस्मिन्नेनकत्वारोपेणारोपि
तबहुत्वाश्रये समाहारो द्विगुः त्रिलोकनाथ इत्यादौ तु अवयवो वलोकास्त्रिलोकस्तस्य नाथ इत्येवं प्रकार ॥
इति द्विगुः ॥ बहुव्रीहिरन्यार्थे इति अन्यस्य समस्यमानपदाद्भिन्नस्य पदार्थस्यार्थो नाथ स्तस्मिन् यद्वात्र
न्यस्याः प्रथमाभिन्नया विभक्तेरर्थो न्यार्थस्तस्मिन् यद्वा नेत्रादिनो भयमपि तथा चाप्रथमार्थे बहुव्रीहिः सं

गे॰
६३

त्वं प्रयोजनं पूर्वनिपातनियममाह ॥ बहुव्रीहाविति ॥ सर्वादिः संख्येयोऽत्र संख्यायाः द्वन्द्वः संख्याया बहु
त्वीयस्याः द्वित्राः । बहुधन इत्यतद्गुणसंविज्ञानो यत्रान्यपदार्थस्य गुणविशेषणानि समस्यमानपदार्थाः
कार्यभाक्त्वेन संविज्ञायन्ते यस्मिन्निति तद्गुणसंविज्ञानस्तद्भिन्नोऽतद्गुणसंविज्ञानः । अस्तिधन इति । अस्तीति
तिङन्तप्रतिरूपकमव्ययम् समासे भिन्नार्थकं मन्वानानां वैयाकरणानां मते इष्यते वाक्यसमासयोः पृथ
ग्बोधः प्रदर्श्यते तथाहि प्राप्तमुदकं यमिति अस्य यत्कर्मकप्राप्तिकर्तृ उदकमिति बोधः प्राप्तोदकमित्यस्यो
दककर्तृकप्राप्तिकर्मीभूतो ग्राम इति बोधः एवं प्राप्तानन्तरः ऊढो रथो येनेत्यस्य यदाश्रयवहनसाध्यदेशान्तरप्रा
प्त्याश्रयो रथ इति बोधः ऊढरथ इत्यस्य यदाश्रयवहनसाध्यदेशान्तरप्राप्त्याश्रयो रथ इति बोधः ऊढरथ इत्यस्य
तरथकर्मवाहनाश्रयोऽनड्वः छिन्नो वृक्षो येनेत्यस्य यत्करणकद्वैधीभावाश्रयको वृक्षः छिन्नवृक्ष इत्यस्य वृक्षाश्र
यद्वैधीभावानुकूलव्यापाराश्रयः कुठारः उपाहृतः पशुर्यस्मै इत्यस्य तत्पशुकर्मकोपहारोद्देश्यो रुद्रः एवं द
त्तार्थः स्पष्टः उद्धृत ओदनो यस्याः इत्यस्य तदोदनकर्मकउद्धरणावधिः कटाहः पीतमम्बरं यस्येत्यस्य यत्सम्बन्धि
पीताभिन्नमम्बरमित्यर्थः पीताम्बर इत्यस्य वीराः पुरुषा यस्मिन्नित्यस्य यदाधारः सत्ताश्रयवीराभिन्नाः पुरुषा
इति बोधः वीरपुरुषक इत्यस्य तद्वीराभिन्नपुरुषसत्ताश्रयो ग्राम इति । क्वचिन्नेति । ज्ञापकसिद्धस्यासार्वत्रिकत्वा
दिति भावः नञ्सुः स्वभः परयोः प्रजामेधाप्रकृत्योरसिजागमो बहुव्रीहावित्यर्थः । अप्रजा इति । न प्रजा यस्येति
विग्रहे असिचि यस्येत्यालोपे अत्वसोः साविति दीर्घसिद्धिः एतच्च प्राचामनुरोधेन वस्तुतस्तु प्रजामेधाभ्यामसिचो

सि॰ चं॰
टी॰
१४
64

ववक्तुमुचितंतथाचाप्रत्ययपदवनत्वागागमः एतेनयद्यप्यहकस्यागमस्येकारानुबंधित्वान्नुतोनुमितित्वम् प्राप्नोति
तथापिवासीयोः शान्तिरित्यतोवानुकर्षेणान्वेतिवा स्हदेवोक्तिः प्रत्यक्षा । धर्मादिति । केवलात्किर्मणानेतिवासुदेवो
क्तिः प्रत्यक्षोक्तः सर्वपदान्यत्वे योयो धर्मपाहूत्तदंतात् बहुव्रीहेरन्यायर्थस्त्यर्थः केवलात्किंपरमः स्वोधर्मोयस्येतित्रिपदेब
हुव्रीहौमाभूत् यत्त्ववासुदेवोनोक्तं वक्तव्यत्वात् केवलात्परत्यः केवलोधर्मशाहूत्तस्मादन्यपरोवक्तव्यस्त्यर्थः
तेनेहनपरमस्योधर्मः परमः स्वधर्मोयस्यस्वपरस्वधर्मेत्यत्रतन्नस्याद्येपरमः स्वधर्मोरित्यस्यकर्मधारयेणेकप॰
द्यात्केवलमस्त्येव अन्यधर्मपाहूस्यकेवलविशेषणत्वव्यर्थं धर्मशाहूस्यबहुव्रीह्यवयवीभूतसर्वपदान्यत्वाभावा॰
त् उक्तंचदीक्षितैरपिमन्त्रिस्यसाध्यधर्मेत्यपिसाधुरेवेति । अन्यार्थे इति । अन्यस्यार्थोन्यार्थस्तस्मिन्वर्तमानस्येत्यध्या
हार्यम् कारकविभक्तेः क्रियान्वयस्यानियमात् ऊहेवेत्यतोहस्वान्नहूंते स्वरूपस्येतिलभ्यतेचिचतनवोः स्त्रियामित्य॰
नेहूतं तच्चविहितविशेषणमित्याशयेनाह । स्त्रीप्रत्ययांतस्येत्यादि । अन्यार्थेकिं राजकुमारी स्त्रीप्रत्ययानंतस्ये॰
तिकिम् मुनिलक्ष्मीः स्त्री प्रत्ययांतस्येति समासविशेषणात् विद्याफलमित्यादौनहस्वः नन्वत्रान्यार्थत्वमेवक॰
थमितिचेत्तुणा अन्यार्थहूमित्वंहिगौणत्वं तच्चात्राप्यस्त्येव अवयवपदार्थस्येवप्राधान्यात् सर्वपदार्थस्यगौणत्व
स्वीकारात् वेत्यस्यानुहूतेस्तस्यव्यवस्थितत्वाश्रयणात् बहुश्रेयसीत्यादौनवत्प्राचोक्तं स्त्रीलिंगस्येति यत्त्ववासु
देवेनव्याख्यातंच चितवोः स्त्रियामित्यतोविभक्तिविपरिणामेनस्त्रियाइति षष्ठ्यंतमनुवर्ततेइति तत्र मुनिलक्ष्मी गं॰
रित्यादावतिव्याप्तिः । ऊंवद्वेति । वेत्यस्यव्यवस्थितत्वाश्रयणाद्दूस्वःप्रत्ययांतस्यनेत्यादिकेदर्शयति ॥ कल्याणीपं॰ १४

वमइति अष्टकाद्यर्थः। दर्शनीयतमेति अतिशयेन दर्शनीयेति विग्रहः गुणवचनेभ्य इति किं कच्छपभाकत्री
त्वे। समासान्ताविति। समासादिवृत्ताविद्यर्थः तथाचकृत्तद्धितसमासैकशेषधात्वन्तसंज्ञाप्रयोजकप्रत्ययेष्वि
त्यर्थः। चलायतेइति। ईपोनिवृत्तौ तन्निमित्तकस्यान्तत्वस्यापि निवृत्तिः। वृद्धिहेतोरिति यस्मिंस्तद्धिते आ-
दिस्वरस्य वृद्धिरिति भावः। गोरिति। अन्यार्थेऽयो गोशब्दस्तदन्तस्य नाम्नोऽदन्तत्वमित्यर्थः। यथा सुतेन गोर्लोशमित्यत्रा
पि गोशब्दस्यापरार्थे वर्तमानत्वेनान्यार्थत्वाद्ध्रस्वः प्रसज्येत गौरन्यार्थे इत्येकयोगाश्रयणेन तु नः स्त्रीप्रत्ययस्याग्र
हणप्रसंगात् गोस्त्रियोरपि गौरवाद्देवनोऽङ्क। मध्याङ्गइति। अङ्गो मध्यमिति विग्रहे ह्नाविदमाद्यन्तस्य परत्वमि-
त्यहन्याह्नस्य च निपातेनोवेत्यनेनोपधानोपेद्रूपसिद्धिः रात्राह्नाः पुंसीति नियमात्पुंस्त्वं। नोवेति। वोव्यस्ये-
त्यतो यवलयोरनुवृत्तिः शिलिरवित्यतहेरित्यस्य नामत्वाधिकाराद्वेत्याशयेनाह। नांतस्येति नान्तर-
निषेधः वेत्यस्य व्यवस्थितत्वादाह वाग्रहणादिति पूर्वेति सन्नः पूर्वमिति विग्रहः अर्धत्वागमिति त्वा
यामर्धमिति विग्रहः एवमर्धनावमित्यपीति बहुव्रीहिः॥ कर्मधारयस्तुल्यार्थे इति पदद्वयमिति पका-
र्थनिष्ठ इति भिन्नप्रवृत्तिनिमित्ते सति एकस्मिन्नर्थे निष्ठा वृत्तिर्यस्येत्यर्थः भिन्नार्थानामेकरूपेणैकत्वान्व-
यविवक्षायां द्वंद्वे विशेष्यविशेषणभावेन कर्मधारय इति विवेकः सर्वं निपातेनत्वनियमो ह्रस्वादिरिति लि-
गात् तथाहि आदिस्वासो ह्रस्वश्चेति आदिह्रस्वइति स्यात् तस्यान्तरासाधुत्वव्यवस्था विशेष्यतेनेनेति विशे
षणं विस्तृविशेषणे इत्यतः कर्मणिघञ् यत्सामान्यकारेण प्रतिपन्नं बहुप्रकारं वस्तु प्रकारान्तरेभ्यो व्यच्छि

सि॰ कौ॰
टी॰
६५
65

स्यैकस्मिन्प्रकारे व्यवस्थापयन्नित्तद्विशेषणं ॥ नीलमुत्पलमिति ॥ अत्र हि नीलार्थोऽभ्रमरादिसाधारणरू-
पेण प्रतिपन्नोऽप्युत्पलार्थो नीलोत्पले व्यवस्थाप्यते उत्पलार्थोऽपि रक्तादिसाधारणरूपेण प्रतिपन्नो नीलार्थेन
नीले व्यवस्थाप्यत इति यत्तु वामदेवेनोक्तं तुल्यार्थत्वं नाम समानाधिकरणत्वं तच्च प्रायशः पदयोर्द्वयोरि-
ति पदद्वय इत्युक्तं तेन नीलोज्ज्वलघट इत्यादौ बहुपदेऽप्येष दोष इति तन्न बहुपदानां कर्मधारयत्वासंभवादनेकप-
दत्वे द्वंद्वबहुव्रीह्योरेवेति दीक्षितोक्तनियमोऽप्यत्रानुकूलः कर्मधारयसंज्ञाविधानादमितफलं न सर्वपदस्यो-
क्तपुंवत्कस्य पुंवद्भाव इत्याशयेनाह । रक्तलतेति । रक्ता चासौ लता चेति विग्रहः अत्र रक्तशब्दस्य गुणवच-
नत्वेन विशेषणत्वात्पूर्वनिपातः तथा च गुणद्रव्ययोर्गुणस्य जातिद्रव्ययोश्च जातेः क्रियायाश्च क्रिया-
शब्दस्य त्वनियमः सर्वनिपात इति बोध्यम् अत्र लौकिकविग्रहे भेदद्योतकस्य शाब्दधर्मभेदद्योतनाय प्रयु-
ज्यते सर्वादिश्च धर्मभेदबोधनाय अत्रैवार्थेऽस्यल चासौ पृथगेतीति विशेषो रक्तलतेत्यभावेऽप्येकोऽसहायो वृष-
काच इति तत्र एकैवेति द्वयमपि सम्यगेवेति । नाम्नेति । प्रादिरुपसर्ग इत्यतो विभक्तिविपरिणामेन प्र-
प्रादिरित्यनुवर्तते प्रादेरपि नामत्वेन ग्रहणेऽपि नामाख्यातनिपातोपसर्गैस्तत्र भिन्नत्वेन निर्देशात्पृथग्-
क्तिः । पाकपार्थिवादीनामिति मध्यपदलोप इति पाठे तु सर्वपदस्यैव द्विपदत्वापेक्षयान्यथा कर्मधारयः । देवब्रा-
ह्मण इति । वहीनत्वगर्भः उत्तरपदलोप इति पाठे तु सर्वपदान्तरीत उत्तरपदं ग्राह्यं न तु कर्मधारयस्य पार्थिवादे-
र्लोपप्रसंगात् ॥ सहादेः सादिरिति । आदिशब्दस्य अयं च प्रकारे प्रकारश्च सादृश्यं सह आदिः सदृशो यस्य सहशब्दं

श्री॰
६५

चाविहितादेशाश्रयत्वेन ग्राह्यम्‌ सन्नादिः सन्‌ इत्यो गस्य विहितादिश्यमानत्वेन रूपेण ग्राह्यमनः सहृदयः सा-
हृदयश्चाऽनेनाः प्रयोगवशाज्ज्ञातव्याः । सध्र्यङिति सहस्य सध्रिरादेशः सम्नः सभ्रिमिल्लितमक्षिरितीत्यादिस-
र्वमस्त्यम्‌ । अलुक्चावरिति । समासश्चान्वयोरित्यस्यापवादः हृद्युभ्यां ङेरित्यस्य पदे सिद्धं त्वेपि हाग्र-
सुक्षेत्यनिष्ठापन्निगारणाये रमावपणकम्‌ । हृदिस्पृगिति हृदयं स्पृशतीति विग्रहः कर्मण्यधिकरणे
त्वविवक्षया सप्तमी । अशुष्कलिकेति । अशुष्कलस्य भावः एवमपुष्कलस्य भाव इत्यपि । देवानांप्रि-
य इति मूर्खो हि देवानां प्रीतिं जनयतीति देवपशुत्वात्‌ । शुनःशेप इति । शुन इव शेपमस्येति विग्रहः एवंपु-
च्छलांगूलाभ्यामपि बहुव्रीहिः ऋषिविशेषाणामेताः संज्ञाः । दिवःपरस्येति । उच्चावचैरोतादिवितो यस्य स
तथाविधस्तस्मात्‌ । मालभारीति । मालां बिभर्तीति विग्रहः ताच्छील्ये णिनिः । सत्यंकार इति । सत्य-
करणं कृतार्थं कारो वेद्यः अस्तुकारोऽभ्युपगमः अस्त्विति निर्वृत्तप्रतिरूपकमव्ययम्‌ । धेनुंभव्येति । धेनुश्चासौ-
भव्या चेति विग्रहः भविष्यन्ती धेनुरित्यर्थः । अन्नंभस्मामित्यपि इति । दूरतःपरिहरेण व्याघ्र इत्यर्थः । तिमिंगिल इ-
ति । मत्स्यविशेषः । गिलगिलेऽचेति । गिलं गिलतीति गिलगिलः तिमीनां गिलः गिलस्तिमिंगिल इति । नहि
वृतीति । उपनह्यतेऽनुपानत्‌ निवर्तते इति वृतिनी हृत्‌ प्रवर्षतीति प्रावृट्‌ मर्माणि विध्यतीति मर्मावि-
त्‌ निरोचन इति नीरुक्‌ अतिसहन इति अतीषट्‌ परितनोतीति परीतात्‌ । आदेश्च द्वंद्व इति । द्वंद्वसमासे-
क्वचिदादिभूतस्य पदस्य लोपः अचपरस्य लोप इत्यतो लोपग्रहणमनुवर्तते व्याख्यातं तदुदाहरणं पितरा-

सि॰ चं॰ टी॰ ६६

वित्यादिरुद्धाः नवाश्वेवमाजः अत्रनाम्नामित्यनुवृत्तं सहविभक्तिपदं बोध्यं। ननुपदार्थकं द्वंद्व इत्यपक्षे पदं आहि-
त्यैकवचनमविवक्षितं नपुंसकलिंगवचनमविवक्षितमित्यसंगात् तल्पार्थ इत्यनुवर्त्यविभक्तेर्व्यत्ययेनवा
कथमेतेन व्याख्येयं यथा च समानसर्वकानां भिन्नार्थानां भिन्नानुसर्वकानां च नाम्नां मध्ये आदेशाद्यानां
वांत्यआदेशाः स्यात् रामश्च रामश्च रामौ घटश्च कुंभश्च कुंभौ घटश्च कुंभश्च कलशश्च ते कलशाः सर्वपदाना
मंत्यपदादेशाद्वनत्वात् सविभक्तिकस्यादेशात् तस्यैव श्रवणप्रसंगात् द्वंद्वार्थस्य सहविवक्षा सहविवक्ष
चेयं अत्रस्तु ते च भेदानामेकाप्रतीतोपजायते यदा सहविवक्षा नाम्नां द्वंद्वैकशेषयोरिति। अत्र तो द्वंद्व इति ॥
विग्रहेणानिसंबंधवाचिनामेव अरदन्तानामित्यर्थः। घोतो रवेति नित्यरादिषु परं विकल्पेनेत्यर्थः। दिक्च
संख्या च दिक्संख्ये दिग्वाचिसंख्यावाचिनावित्यर्थः कर्मधारयास्तत्पार्थे इत्यनेनैव सिद्धे नियमार्थमि
दं संज्ञायामेव नान्यत्रेत्यर्थः। दक्षिणाग्निरिति दक्षिणादिग्व्यवस्थिते वस्तुनि दक्षिणाशब्दो तोदानादेव्यावृत्तो
दिग्व्यवस्थिते व्यवस्थाप्यते अग्निशब्दोपि विज्ञकादेव्यावृत्तो ज्ञताशे व्यवस्थाप्यते नो विशेषणविशेष्यभावा
त्कर्मधारयः संज्ञायां किं पंचफलानि दिक्संख्ये किं सुपर्णादक्षिणाग्निरत्यादेशो वा कचे संज्ञा नवग्रामाश्रि
त्यसमासत्वस्य विग्रहस्य नित्यसमासत्वान्न विग्रहो यस्य लोके प्रयुज्यते इति शेषः अन्यपदार्थ दक्षिणाग्नि
रन्यग्रामं गायस्येत्यादि विग्रहस्य सर्वत्रदर्शनादविग्रहत्वासंभव एव स्यात् अन्यार्थसंक्षेपः हलदिति समासे
कशेषसंज्ञायां तद्धातुरूपः पंचव्यस्त्रयः परार्थाभिधानं वृत्तिः वृत्त्यर्थबोधकं वाक्यं विग्रहः स द्विधा लौकि

गो॰ ६६

कोसौ लौकिकश्चेतल्लक्षणं चोक्तमेव समासोपि द्विविधो नित्योनित्यश्च नित्योपि द्विधा विग्रहो स्वपदविग्रहः ।
अस्वपदसमासस्य पदैर्विग्रहो यत्र समासः षड्विध इति प्रायो वादोऽव्ययीभावतत्पुरुषद्वंद्वबहुव्रीहिक
र्मधारयभेदात्तस्यापि नाम तत्पुरुषे नेति विधानात् एतेन नामत्पुरुषकर्मधारयसमास इति पृथक् समासग्रहणं तत्पुरुषपर्यंसम
स्य पूर्वेणैव विधानात् अमाद्यो तत्पुरुष इत्यतो मण्डूकप्लुत्यानुवृत्तेर्वेनिवास्तद्वेगाश्रिः प्रायस्तु पूर्वपदार्थप्रधा
नोऽव्ययीभावः उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषोऽन्यपदार्थप्रधानो बहुव्रीहिः उभयपदार्थप्रधानो द्वंद्वः विशेषणपू
र्वः कर्मधारयः पूर्वपदार्थप्रधानइत्यपि प्राचां प्रवादः प्रायोऽभिप्रायः सूपप्रति उन्मत्तगंगमित्याद्यव्ययीभावे प्र
तिमालादौ तत्पुरुषे द्वित्र्याद्यत्र्यादौ बहुव्रीहौ द्वयोरेव ऐकपद्यमेकविभक्तिकत्वं समासप्रयोजनं पूर्वनिपातः समासांतप्र
त्ययादिश्च प्रयोजनम् । निष्कौशाम्बिरिति । कौशाम्ब्या निर्गत इति विग्रहः । पंचखट्वमिति । पंचानां खट्वानां
समाहार इति विग्रहः । स्थंडिलाहमिति स्थंडिलाहमिति । स्थंडिलशब्दः यज्ञस्थलपर्यायः स्थंडिलाशनविधाने कार्यं
मेन यद्दारिचिन्त्यीतविशेषणतः स्वपंचेत्यादिप्रयोगदर्शनात् । विपथं विपथ्यमिति । विधोरुत्थहोविपथः कदध्वा
कापथः समाहृत्यमरे विपथकापथावितिरभसकोशेच पथिनानाविध्यस्मात्पचावस्यबोध्यं वादपेयश्चमा
र्गः स्यादित्यादि कापथकोष्यत्रानुकूलः । स्टड्पचतीति क्रियाविशेषणत्वात् द्वितीयांते धातूपात्तभावनां प्रति हि फल
स्य कर्मीभूतस्य नेथा तेफलसामान्याधिकरण्ये द्वितीया सामान्येन पुंस्कमिति चानियतलिंगविषयं तेनाद्दिपचती
त्यादौ प्रातरादिरितिपुंस्त्वमेव । इतम्स्थायमिति । इतम्स्थायानिषादिव्यरत्यन्नत्वात् प्रश्लेषोबोध्यः । इतसभमिति

सि.चं. नृपतिसभामगमन्नवेत्यत्रराजविशेषवाचीन्द्रपतिशब्दो बोध्यः ॥ ❀ ॥ श्रीविद्यानगरस्यायिलोकेशाकरशर्मणा
टी. कृतायामिह टीकायां समासे विवृतिर्गता ॥ ❀ ॥ अपथ्येणइति। अत्रप्रकारगणत्वाज्ज्ञात्वादिनापत्यान्वयस्यासंभवा
९७ 67 त्पारिशेष्याद्दानामलाभःसंभवात् नाम्नोनदूयतः षष्ठ्यंतस्यैवापत्यापत्यवज्ज्ञावसंबंधे षष्ठ्याएकोचितत्वात् ॥ आ
दित्वस्यजिज्ञातिवृद्धिरिति। अत्रस्वराणामादिःवादिस्वरःस्वरेष्वग्रनिधारणार्थकयाषष्ठ्यासमस्यावासमासः क्वचि
दूमाद्यंतस्यपरत्वस्यपरत्वस्येदमपिज्ञापनिर्धारणंचसजातीयापेक्षातेनस्वरपवदृश्यते नहूसदूनिलघुभाष्ये अत्रे
दमवधेयम् निर्धारणषष्ठ्यासमासइतितावद्याहृतंतथाहिक्वचित्षष्ठीनसमस्यतेदूत्यत्राक्वचित्पदेनग्रन्थांतरोक्त
निर्धारणादिलाभइति ननिर्धारणेऽपिप्राणिनिमूत्रमेवाचार्थेनजुक्तलामिति तस्मात्समस्यतेतेन समासःकर्मधार
योवा कर्मधारयेचयस्वरेइत्यतः स्वरेइत्यनुवर्त्यजातावेकवचनंबोध्यं तथाचस्वरेष्वग्रयआदिस्वरस्तस्यवृद्धि
रितिव्याख्येयंचर्वस्तोमतादिनैगमसज्जिणत्वात्तस्मिन् प्रकरणग्रहितस्यैवविशेषणं प्राणिनीति ञ्णितीतिवैक
मेवकर्तव्यं सर्वत्रणकारएवानुबंधनत्वेनकार्यइत्यर्थे स्वनेकस्थलेनुबंधस्यचव्यत्यासकारणक्लेशादूयेति
ता नन्वाराजण्णितिवृद्धिरितिवा स्त्रकिंवगृहणेनेतिचेन्नसत्यम् हृसस्यवृद्धिवारणासंभवेपियत्रादावेव हृदः स्यान्
नैववृद्धिर्नत्वादिहृसात्पस्यैतिशंकानिरासायहृदग्रहणस्यावश्यकत्वात् आदित्वंतत्रयस्मात्तद्विनास्तित्वं एव
मेतत्त्वमपियस्मात्तेनास्तित्वमेवैतच्चव्यपदेशिवद्भावेपिनापेत्यः यदितुसत्यन्यस्मिन्नित्यपिविशेषणमुपादेयंतत्र गे.
दाव्यपदेशिवद्भावेपिनापेत्यः यदितुसत्यन्यस्मिन्नित्यपिविशेषणमुपादेयंतदाव्यपदेशिवद्भावेनैकस्वरस्यवृद्धिः ९७

वोऽत्रहरे ॥ वावृग्रहलोरुतिश्छेदः उभयर्थश्चेतयोः समाहारः वोपकारेऽपि द्विगुद्वंद्वाविति नित्यत्वान्त्वनुसंस्क
त्वाभावेनपुंसकत्वेवाङ्गत्वस्येवानित्यत्वे यच्छस्वश्चयत्वं तस्मिन् यत्वे अथौकारस्यस्वरेऽत्रवृ।
विधानस्यासिद्धत्वेऽपिपुकारादेशोग्रहणस्यावपणकत्वात् तन्महणवर्कितस्यकाविधकारेऽपिस्वकार्यो।
निर्देशादेवासिद्धिरित्योकारग्रहणंनकर्तव्यं यस्वरयोश्चप्रकरणात्रिडितयोरेवग्रहणं। उपगोरपत्यमिति ॥
गाम्रुपगतउपगुर्नाम्नश्चेतिसमासे गवादिति ङत्व उपगुर्यादेवविशेषणत्वेस्वपूर्वेजेभुकारश्चन अणः प्रयोगेउ
अपत्यानामप्रयोगइतिव्याप्यादृपत्यश्चाहस्याप्रयोगः मृगापत्येमृगत्वसत्वात्तहारिचिस्पत्तिडितः उपगवे
त्वौपगवेनास्तीतिभवत्यपत्यप्रत्ययः अरउणोतिमातृपाहस्येति जननीवाचकस्येवग्रहणंव्याख्यानात् ष
ण्णां मातृणामपत्यमिति संख्यापूर्वोद्विगुरितितद्धितार्थेद्विगुः अमेअमावेत्यत्रव्यवस्थितत्वाच्चयणा
त्वाविजवस्यापिइकारस्यअमानोमध्येसवर्णत्वेनणकारः पिवादेश्चेति अतइतियोगविभागाच्चि
वादेरकारांतादण्णए ॥ अतइअत्टचेरिति अद्यातइतियोगविभागादैलेनाकारांतात्पिवाचकादण्णए।
भेससेनइत्यादौवत्क्वादेशेनौइअ इतिद्वितीययोगविभागादनकारांतादपीअसिद्धमितिभावस्तेनलावणि
त्यादिसिद्धिः अद्वितीडित्वादन्यस्यायमादेशः ॥ सेपातकिरिति शुपान्तरपत्यमितिविग्रहः ॥ एपायनणेप
स्सीयादिति एपश्चाऽयनएच पयएच णीयश्चेते गर्गाश्चनडश्चादिश्चस्त्रीचपित्रश्चसाचैतेषांसमाहारस्तस्मा
दिर्थस्यसतथ्यात्तस्मात् द्वंद्वः त्परश्चादिपाढ़ः प्रत्येकमभिसंबध्यतेसगीपाठेनस्त्रीप्रत्ययस्यग्रहणान्नादिस्फूर्षप्रयो

सि॰ चं॰ टी॰ ६८ गः अत्रनद्याः आदिपाहोत्रप्रकारवाचीनतद्व्यवस्थार्थं पनदादिगणस्याद्यादृष्टीनादित्याकृत्स्नन्मतेगर्गादृगेसा
दृगणपइतिवा हृदेवोक्तिः मन्येसा गर्गादिपाहाच्चनत्पथ्येला दिगणकालेनगार्ग्यस्यापत्यं गार्ग्यपदृष्यत्र गार्ग्यैरुप॰
त्यमित्यर्थो बोधः साक्षादपत्येन गार्ग्यैरित्येवेति ॥ दृनज्ञेति ॥ दित्वादत्यादेशः ॥ कल्याण्यादेरिति कल्याण्या
अपत्यमिति विग्रहः पाण्डोरवइति पाण्डोरपत्यमिति विग्रहः। पैतृष्वसेयइति पितृष्वसुरपत्यमिति विग्रहः पि
तृष्वसुर्दितित्यत्र कृतषत्वनिर्देशात्समासे क्वाचित्पूर्वपदाद्वनपरस्य सस्य षत्वेन ज्योतिष्टोमइत्यादौ षत्वं ॥
चाटकेरइति ॥ चटकस्य चटकाया वा अपत्यं स्त्रीति विग्रहः ॥ लगवऋत्येकाचिरिति ॥ अचिवृद्धिग्रहणाद्भ्रन्त्यांतरो॰
क्तलत्वात्तस्यावृत्तावृत्तिर्भवतीति बोध्यम् ग्रन्थगौरवभयात्त्वतन्नार्थमुदाहृतम् । अवंतीति कुः शूरसेनस्याप॰
त्यं शूरसेनो पुमांस्तपौरसेनः ॥ देवतेदमर्थेइति ॥ देवतावेदं चानयोः समाहारोदेवतेदं तस्मिंश्चार्थे अस्त्रदेवतेद
मर्त्तस्मिन् हृद्गतेश्रूयमाणत्वादर्थपदस्य प्रत्येकं योगइत्यापाद्येनाहृतरत्यादि । इंद्रोदेवतेस्येति त्वज्ज्पमा॰
नइव्युद्धेद्धपविशेषो देवतासंज्ञकस्तस्याश्च नन्वदेवतार्थस्यापीदमर्थत्वाद्देवताग्रहणं व्यर्थमिति चेत् सत्यम् इदम
र्थेइदंसंबंधिहविरिति बोधः देवतार्थे तु इंद्रदेवताहेतुकं हविरिति विशेषबोधार्थं पृथक् अयोगपादर्पानुपा
लोविति ॥ अचादेशोयथासंख्यं नतत्प्रत्ययेव्याख्यानात् ॥ कार्यमिति ॥ अचादिस्वरभेदेनिसंपूर्णस्त्रमनुवर्तते ।
द्वयोरितिषष्ठ्यंतंपदविशेषणं यथाकथमासेनैकपद्यंतथापितदेतिविभक्तयापद्वयत्वं बोध्यं पदेतइतिद्वा॰ गं॰ ६८
पिते अन्त्रस्यपदत्वंतज्ज्ञापकमितिइंनसर्वत्रेतिवचनान्नेहाश्रयणीयम् अग्निमारुतमिति अग्निमरुतोदेवते

यस्येतिविग्रहः ॥ अग्रेरिति । वृद्धिमन्यमपदेनेतिशेषः स्यादित्यर्थः ॥ सौहृदमिति सुहृदोभावः ॥ सौभागिनी-
यइति ॥ सुभगायामपत्यमित्यर्थः ॥ साङ्कसैन्धवइति सङ्काप्रधानाः सिन्धवः सङ्कासिन्धवस्तेषुभवः अनेनक्री-
तः पूर्वानिकालमनुगतोनुपूर्वानिकस्तस्येदमानुपूर्वानिकम् ॥ णितोवेति । अत्रवेत्यस्यव्यवस्थितत्वात्कचिद्णितो
पिणित्वं क्वचिद्णितोपि णित्वाभावइतिविकल्पइत्यादिबोध्यम् णितोवइत्यस्मिन्नूहसूत्रेक्रियाब्राह्मणग्रामइतिवत् तेन
ञितोपिञित्वविकल्पोबोध्यः ॥ पित्र्यमिति ॥ पितृदिष्टमितिविग्रहे दाचित्वं स्वत्वादवगते ॥ पवंगव्यमित्यपि ॥
मातृपितृभ्यामिति पित्र्यादीन् । कारकात्क्रियाफलेइति कारकशब्दोत्रयपिद्धार्थः कर्तृपरः सर्वकारकपरश्च
तथाद्यश्चसर्वकारकार्थपवगृह्यतेन्यथाकर्त्रेरितिरेवावक्ष्यत् क्रियाचधात्वर्थः सचफलव्यापारात्मकः क्रियाफले
कर्तरीत्यादि ॥ कंजमेनरञ्जमिति रंजनक्रियायाः करणकारकात्कुंकुमादत्र तथकाममत्रवर्हकर्मेति ॥ मार
फरइत्यत्रागमनंक्रियायाश्चपादानकारकान्मथुरायाद्दाहरणम् तथाक्रोधचापैत्यादिकमूह्यम् कारकादितिकिम्
फलानांसमाहृतः क्रियाफलेकिम् काष्ठैः पाकः नात्रपाकादिः क्रियाफलम् किन्तुक्रियैव क्रियेतिकिम्
गृहेघटः अत्रघटत्वेफलेत्वेदेनक्रियाफलम् क्रियायामिमेतः प्राहंकरोतिनिपातिकइत्यादौप्राधान्येनक्रियायापवभा
वेस्यान्नतुकर्तुः यदिकर्तृकार्यग्रहणंगणइकस्त्यान्नवर्तते तदाकारकादित्येवास्तु ॥ फगेइतिसंज्ञापूर्वकविधेरनि
त्यत्वान्नदीर्घः पकधरीणाइति णित्वविकल्पान्नवृद्धिः ॥ मुद्गपाम्येति दृष्टांतेश्रूयमाणत्वान्नमः प्रत्येकंयोगः
सावतीयमिति षष्ठीनिर्देशस्येतिसकारलोपेयस्येतिलोपेचरूपसिद्धिः देवकीयमिति अत्रनलोपेयत्नेनात्वा

सिं· चं· टी· ६८ नोपोधित्यस्यनात्वदिति व्याख्यानात् प्रकृतेहकोराज्ञोन्त्यावयवत्वान्नांतत्वाभावात् अतोनोपेत्यत्रवेत्यस्यव्यवस्थित
त्वाश्रयणाद्वलोपः। हैमनेमिति। हेमंतेभवमितिविग्रहः हिलोपस्तुफलेद्रेवनपश्चिममिति॥ पश्चिममिति॥
पश्चाद्भवंइत्याद्यादित्यस्यलोपः। हैतमन्त्रयणइति हेतमन्त्रयणवाचिन्यइत्यर्थः॥ व्यागलेयिनइति। णित्वाद्वृद्धिः
पारायणीयेति पिलस्तद्वेवाच्येपारायणीयपाठान्तरेस्येपालालिपाठ्हादिनित्यर्थः पवाश्चवलइति कन्यादित्वाद्य
लोपः अक्षविषयेइति मिहनदस्तत्त्वेपारित्यर्थः प्राणोल्लीति प्राणस्यविकारइतिविग्रहः बिल्वादीप् प्राणो
वइति प्राक्षिः प्रहरणमस्येतिविग्रहः कनेयेकाइति कन्ध्येनखेयस्थेकन्यते देवतेदमथे इत्यत्रदेवतेदमोरिति
वक्ष्येपश्चग्रहणंसस्यार्थंमिहानुवर्तनेनतन्नखोकान्तकार्थेलाभोइत्याशयेनाह अकेत्यादि॥ समीचीनइति। सध्र्यंगेवे
तिविग्रहेस्वार्थेइनःणित्वाभावान्नवृद्धिः एवंसम्यगेवेतिसमीचीनइति अवेलोपोदीर्घेश्चेत्यकारलोपेपूर्वस्येकारस्य
दीर्घेइत्तस्यापितद्धितविधानात् कानीनइतिणित्वाद्वृद्धिः व्यासः कणेश्च पाकानिकइत्यादीनां शाकनीहेतीत्यादि
केवाकयम् पेनिह्रासिकइति इतिहासमधीते। पाकस्थलपोषिति। यथाक्रममन्वयइत्याहपील्वनांपाकइत्यादि॥
अस्यपङ्कवमिति। षडस्यादिरित्यर्थः। इतापिटकाइति यथाक्रममप्रत्ययश्चेयश्चादेशाइत्यर्थंबोध्यं। त्यनतौ पोवास्तिकवि
ति। अश्वोभवमितिविग्रहेद्रावादित्वाद्धकारात्ताबेस्याद्दिकृतेपश्चाद्वृद्धिः [illegible] प्रालेतनइति। इहेतनश्चेनिपा गो· ६८
तनात्॥ स्वार्थेपीत्यादि। वयएववायमिति स्वार्थिकाः प्रकृतितोलिंगवचनानिनव्यभिचरंतीत्यसोन्तमीकात्व
लिंगविपर्ययः अणोनयोगारोपोयथासंख्येनतत्प्रत्यये। वसंत्योइति। ग्रथक्रियायग्रहणमत्रवर्तते नस्थानत्वेनसं

69

बध्यते येनतल्यायांक्रियायामित्यर्थोलभ्यतेतोल्लुनंतला तलायामसितंतलमितिविग्रहे कारकादितिण
प्रत्यये णितोवेनिणित्वाभावान्नवृद्ध्यभावः चत्वेरितिनिर्देशात्क्रियासाहप्याभावेविवक्ष्यंतेनान्तसम्बन्धेनाक्रम
वतीत्याशयेनाह मथुरावदिति। योगविभागान्महानसवदित्यादावक्रियासाम्येपिभवति भावेनज्ञयण
इति। तच्चत्वच्चयणवते भावप्रवृत्तिमिप्रायायनेकार्थेष्वत्रप्रवृत्तिनिमित्तवचनगृह्यतेनतुत्वमिप्रायायेनकार्थे
ष्वत्रप्रवृत्तिनिमित्तवचनगृह्यतेनतुत्वमिप्रायायेर्थाभिधानादित्याशयेनाह॥ शब्दस्येत्यादिप्रवृत्तिनिमित्तं प्रवृत्ति
निमित्तेवचनगृह्यतेनत्वभिप्रायाद्यर्थाभिधानादित्याशयेनाह। शब्दस्येत्यादिप्रवृत्तिनिमित्तेनतस्मिन् प्रत्ययेइत्यर्थः
यमतंतच्चभयं मैत्र्यंमैत्री कर्मणएपीति अत्रक्रियावृत्तेःक्रियायामित्यर्थः लोहितमेतिमेति लोहितत्वभावइत्य
र्थः। लाघवमि। लघोभावइतिविग्रहः। कस्तरमनीति प्रयोगात्स्तारणमेवहसादेलंशोविति व्याख्यानेशारणम्
बहोरिति। बहोरितिपंचम्यंतेनतच्चपंचम्यंतनिर्देशात्वाल्लोपरवर्णस्येवेत्याशयेनेः वर्णस्येत्यर्थः पुनर्ग्रहणात्
बहोर्भूयान्नित्यं पार्थेति पार्श्वानांसमूहइतिविग्रहः स्त्रीत्वंलोकात्। पार्श्वमिति। डित्वाट्टिलोपः। खलगो
रथेभ्यइति यथासंख्यंप्रत्ययाः। खलिनीति खलानांसमूहइतिविग्रहः एवमन्यत्रापि। स्तुतीर्थमिति। स्तुत्यागल्य
योरितियलोपः। कुधन्यइति। कुपतेहितः अजथ्यइति। अजायहितः। अन्त्यंथेमत्रइति अत्तीत्यत्रपुरुषवचने
विवक्षितेकालक्षविवक्षितः तथाचात्रैः कर्तृभूताऽऽत्मनात्मार्थेभूमादौमत्रप्रत्ययः अत्तीत्यनेनत्वात्माधा
रयोरादेशः एवंचप्रथमांतान्नात्मनात्वाक्लिवर्तनीरस्यामिन्त्वनेत्यर्थेमत्रविनियर्थेवसितोर्थः उक्तंच भूमनिन्दाप्रसं।

सि॰ चं॰ टी॰ ३९

स्यादनित्ययोगेतिप्रायोयिनि संसर्गास्तिविवक्षायांयेमत्वाद्योविधीयंतेतेभूमादिविषयेषुभवंतीतिवार्तिकार्थः भू
मावकात्वेनत्वापेक्षयाघस्ययावतातस्ययावताबोध्यम् भूम्निगोमान् निंदायां ककुदावर्तिनीकन्याप्रशंसायांरूप
वान् नित्ययोगेक्षीरिणोवृक्षाः अतिशायिनि उदरिणीकन्या संसर्गेदण्डी संसर्गः संयोगस्तेनसंस्पष्टमपवनत्वगृह्य
वास्थितोपिदण्डः पतेनेतदुक्तंभवतिनिप्रत्ययोदाहरणंचोक्तमित्यनवंतोवाहोदण्डाद्योनिरस्ताः यद्यपिपद्यस्यतत्रास्ति
त्वापि यद्यस्मिन्नस्तिवस्यापिभवत्येवस्मयनिर्देशोद्यर्थेत्वस्यापिहृदवान्यवेतः पुत्रवांश्चैत्र इत्यत्रपर्वतेवृक्षसंबंधस्यैवचैत्रपु
त्राधारत्वस्यसमासत्वादुभयनिर्देशोमत्वन्निहितपुत्रस्यापिपुत्रवानितिप्रतीतेः सामीपिकाधारत्वस्याविवक्षणादिति
अर्थकादिति अर्थैः कस्त्रोमसंध्यभावोमत्वेदार्थः। मांतोपधादिति। म्वाश्चमोश्चन्तस्योपधाचांतोपधेभ्योवतो॑ पेय
स्यतन्मांतोपधंतस्मात् यथासंख्यंनाशंकनीयलाघवमत्वज्यगोरवस्याप्राहतत्वात् नचप्राहिमांतोपधादित्येवो
च्यतस्तु अतेयस्यतन्मांतं अउपधायस्यतदोपधं मंतंचोपधंचसमाहारेतस्मात् उदेदीतोलीढवगौरवयोर्विशेषाभा
वादित्याश्रयेनाह। मकारांतादिति यथास्वामिनि तोतस्यांतयोर्हंसादाव इत्यर्थेपदांततावाच्यांतेनविसर्गः यव
इयोदन्तसर्वेषां भवदीयइत्यत्रान्तकत्यादिद्विरुक्तंबोध्यम्। यवादेनेति। ऊर्मिकोर्मेयस्यवस्थितनस्यमणडुकप्लुत्या
नुवर्ततेनान्वेत्यर्थः। नादिभ्यानिति अपदांतत्वान्नरुत्वे। षानेलादिति यथासंख्यंबोध्यं। लक्ष्मणइति। लक्ष्मीर
स्यास्तीतिविग्रहः। विषुणइति विषमानांचेनीतिविषुचि नान्यस्यसंतीतिविषुणाः विषुवद्यातःकालस्तस्यहि
नानागतानिदिनानिसंतिदिनांतराणांन्यूनाधिकभावस्यअनुतलत्वात् परिष्कृतसंधेःसांतदाघलोपेविकःस्यादि

गे॰ ३९

+ यत्तदेतद्भ्यो वतु प्रत्यये परे आकारान्तादेश इत्यर्थः। यावानिति +

त्यतश्चाह। प्रकृतसंदेहेति। ज्योत्स्नेति ष्णुरूपायत्तः तामिस्रः कृत्यपत्नेन रक्तविशेषस्य। कुशश्रुविरिति॥
कुशाः इति पणेश्वरः समिधश्चेह मधुलाघः मधुमाधुर्यमस्यास्तीति सर्वत्र विग्रहः ऊर्जस्वानित्यर्थः। खिर इति। मह
त्काण्डविवर्द्धवांस्त हानित्यर्थः गर्दभे तृष्णेयं। नगर इति। नगा वृक्षाः पर्वताश्च जातिपरत्वान्नगरीत्यपि। पा
ण्ड इति। पाण्डुः शुक्लो वर्णस्तद्वान्। कच्छुर इति कच्छूरोगविशेषस्तद्वान्। यव्रुष्मोस इति चौरस्यास्तीति।
कुरसेर्ष्म्यत्वम् अथवात्मनोपि यथाशोर्हि न वाच्यास्त्रुहृः सोस्यास्तीति जनकन्येति हुमोपि हलन्त एव॥
केशव इति॥ प्रशस्ताः केशाः सन्त्यस्येति विग्रहः। अर्णव इति अर्णांसि जलानि सन्त्यस्येति। परिषद्बल इति। परितः
सीदतीति परिषत् एतत्किं यत्तद्भ्यः परिमाणे वतुरिति मात्रोपधादित्यनेनैव सिद्धे परिमाणार्थं वचने॥ यत्तदेतद्भ्य
श्चावतौ विति + यत्परिमाणमस्येति विग्र। इदम इश् इति। शकारः प्रकारः सर्वादेशार्थः अस्मादेति अस्मात्प्रत्यय
ग्रहणेन तदन्तस्य ग्रहणमित्यस्य प्रत्ययान्तानां प्रायादेस्वादिविधिरित्यर्थः। वाचो ग्मिनिरिति। गकारो जश्मादिश्चागाहृत्यर्थे
स्तेन गत्वमेव ग्मिनिरिति छेदः गान्तादेशो मिन्प्रत्ययः। कुत्सितेति। कुत्सितमनुचितं भाषितं शीलमस्य स तथा
तस्मिन्नित्यर्थः प्रत्ययान्तार्थे वाच्ये इत्यर्थः। ईषदिति। ईषदपरिसमाप्तिः किंचिन्न्यूनत्वं। बहुवोक्तेर्थे सच प्रागेव
ति। उक्तेर्थे किंचिन्न्यूनत्वार्थे बहुप्रत्ययो भवति विकल्पेन स च बहुप्रत्ययः प्रकृतेः प्रागेव न तु परतः लिंगसंख्ये
अपि प्रकृतेरेव न तु तद्विपर्ययः बहुशब्दो ज्ञाता लघुर्बहुत्वेन रूढत्वादीनविशेष्यनिघ्नता। बहुपट इति। बहुः कृतेः।
स्तिहृपादं कृत्स्नाद्बहुतत्वपः पुमान्। काहतरीति। आकथविशेषः कात्तः कृत्स्नेत्यर्थः। वत्सतर इति। द्वितीयं व

सि॰ चं॰ टी॰ ७०

70

यः ग्रामः उद्गतरः। नत्वीनमिति नत्वशब्दस्येन प्रत्ययः उकारस्य वो व्यस्वरेरुत्व वादेशः। भूतपूर्वे इति पूर्वंभूतः प्रा॰

प्रोद्यानइतियावत्। प्राचुर्यति यथा प्राचुर्यं बाहुल्यं प्राचुर्यं च विकारस्य प्राधान्यादिस्थानेतेषु जलेमात्समीत्यका

रौ अम्नतमयदूति अादिपदेनातादृष्णेपि। नसंधिर्युपूर्वे संधाने पूर्वपरयोर्व्यवधानेनो ह्या वर्णसंधिः नद्वी

तिकिः संधोजातौ संधिजो चनौ धौ स किद्धानिदृइति जनेर्डः संधियौसंधिजौ चनौ धौ संधिधौतयोः पाकपा

र्थिवादिः इञ्च्यनुयोः समाहारोयस्तेन सहितः इयकट् द्वंद्वांते श्रूयमाणत्वात्प्रत्येकं संबंधः इद् उद् इति सो

त्क्षिति इत्यादिसिद्धये ईद्वतोरेवनवृद्धिरितिनापिकनीयं कट्ग्रहणसामर्थ्यादिन्यथा सवर्णेदीर्घेणनाद्विधानेव्यर्थं

स्यात् नचयदृद्धिविधिसामर्थ्यात्सवर्णदीर्घं एवन भविष्यतीति वाच्यं नजौ वैयर्थ्यप्रसंगात् यदः षष्ठ्यभावा॰

न्नवृद्धिनिषेध अन्तर्गतसमानादेशा अपवादाः प्रभवतीतिन्यायात् इत्थम्वरस्यादौ नद्वधिप्रयोगसंधिः इत्थम्वस्त्यथा॰

र्थमितिचकारात्तपूर्वव्याग व्युत्थव्यवहारव्यायाम प्रभृतीनांनानिषेध यदौ द्वारादीनां संधिजत्वाभावेपितौव स्वन॰

स्वैतत्तौ त्वित्येव सवचम अतश्चापशब्दांतपवर्तयाव्याख्याने तत्र इत्याद्दैनत्येव व्याख्यानात् नहादिवयदे

वत्ननागमः व्याख्यानतोविशेषप्रतिपत्तिः। वैयाकरणा इति। कारकादित्वाण्यकारान्तपूर्वमिदन्तस्यपञ्चाद्वृ

द्धिः। सौवश्मिति। स्वरस्येदम् पौवमिति म्नुनदृहम्। सौवग्रामिकइति सग्रामेभवः। सौवाद्रुम्रदर्वमिति॥

स्वादुचतम्मृदुचतन्मृदुचतस्येदं। पौवस्तिकमिति इतज्ञानार्थेइति अस्यज्ञातमित्यर्थे इतप्रत्ययइत्यर्थः। नवत॰ कौं॰ ७०

मेधाविष्णइति इतवस्नतमश्रयस्यश्रेष्ठस्यते प्रकर्षेणप्रकर्षस्य ज्ञानाधिक्यं किंत्वभिभवो मतः यद्यपिकेव॰

लः कृषिर्विलेखनार्थस्तस्याप्युपसर्गवशादभिमतार्थेपि प्रकर्षस्य सजातीयप्रतियोगित्वात् संज्ञाजाति-
गुणवचनयोस्तदभावान्नेतरादयस्तथा संख्यापरिमाणप्रमाणोन्मानवाचिभ्यन। उक्तंच। ऊर्ध्वमानं किलोन्मा-
नं परिमाणन्तु सर्वतः आयामस्तु प्रमाणं स्यात्संख्या बाह्या तु सर्वतः ऊर्ध्वमानं तुलापरिमाणं द्रोणादिः प्रमा-
णं हस्तवितस्त्यादिः संख्यैकादिः यद्यपि सामान्येन तरादिविधानं तथाप्येकस्य द्वयोश्च प्रकर्षे तरेयसू बहू-
नां तमेष्ठनाविति विवेकः पाचकादिभ्यस्त्वीयसिष्ठेनाविधानात्। तुरुलोपश्चेति टेर्लोपस्य लोपः
ईयसि इष्ठे डित्वाट्टिलोपे प्राप्ते निषेधः कत्र्यादिप्रपंचप्रपंचैतानीति बोध्यम्। ईलोपेद्यापाद्यादिति। आदेशादि-
त्यर्थः प्रकारागमात् बहोरिति इष्ठस्य यिडित्यस्य बहीकमित्याशयेनाह बह्वोः कृत्वसोरुपस्येकारस्येति किमो-
व्ययाद्धनात्तरप्तमपोः आमद्रव्यप्रकर्षे इति आमेतस्य च ह्यादेतत्वादव्ययत्वं बोध्यं नेनपचतितरामित्यादौ वि-
भक्तेर्लुक् प्रमाणे इति मात्रप्रमाणेषु बहुलेन परिच्छेदकमात्रं तत्र मात्रच् द्वयसच् दघ्नच् ऊर्ध्वमाने एव नतु तिर्यङ्मा-
नादाविति विवेकः हास्तिनमिति हस्ती प्रमाणमस्येति विग्रहः नोवेत्यत्र वेत्यस्य व्यवस्थितत्वाट्टिलोपादिनावहु-
यस्मित्यादि तावदेवेत्यर्थः। द्वयोरित्यादि द्वयोर्मध्ये एकस्य निर्धारणे डतरः बहूनां मध्ये एकस्य निर्धारणे डतमजित्य-
र्थः कतर इति डित्वाट्टिलोपः। संख्येय इति। संख्यात्मने हि संख्येयं तस्य विशेषणत्वात्तस्यैकस्यावधारणे इत्यर्थः। ते-
स्त्रेचेति। संप्रसारणममिति विहायत्यचेत्स्त्रमितिस्तुलाद्युवायवस्तत्वलत्वेचेत्सद्भौ तद्दृत्यस्य यत्यर्थानां त्यपक्षकानिसाकार-
णायतदुक्तिः। षष्ठ इति। कत्यादिस्थाङुत्वाभावः एवं चतुर्थ इत्यत्रापि विसर्गप्रसंगः। तुर्य इति। चतुर्णां पूरण इति-

सि॰ चं॰ टी॰ ७२

विग्रहः । एकारश्चेति एकारश्चादेरितिनिर्देशादेकशब्दस्याप्येवं कारकादिति तेनबहूनांस्वामीत्यत्र न ॥ संख्ये
वचनाभ्यामिति संख्यादेकवचनं च संख्यैकवचने ताभ्यां । प्रस्थस्थ इति । प्रस्थंप्रस्थमित्यर्थः । एकवचनग्रह
णेन बहूनामेकार्थतानियतत्वात् परिमाणशब्दा एवगृह्यंते तेनेह न घटंघटमिति घटादयो हि जातिशब्दानैकार्थ
र्थाभवंति जातियोगस्यैकानेकसाधारणत्वात् केचित्तु आणश्चोदनानीतिप्रयुक्तं नानाजातिशब्देभ्योपिमन्यंते ।
एकैकशब्दत्वादिप्रयोगस्तु प्रामादिक एव शास्त्रान्तरे नैव वीप्सावगतेः स्वार्थे कशः स्यान्नतुनिः श्रवृत्तानामे
वाणां जातिमात्रोपजीविनाम् सहस्रशः समेतानां परिवृत्तेनविचनत इत्यत्र तु सहस्रं सहस्रं ये समेतास्तेषामपि
परिवृत्तेनेत्यर्थः ॥ इति समवायक्रियांप्रति सहस्रस्य कर्तृत्वे वीप्सा च समेवेति ॥ तयद्वयपाविति ॥ तयद्वाय
द्वौ तयदद्वयटौ द्विस्त्रिभ्यां वर्थे यत्तु प्राचा तयायचावितिपठितं यच्च तद्व्याख्यातृभिर्वीप्सादेवादिभिरुक्तं हि तयोरत्र च
नदादित्वाद्दीप् हृषीत्यत्र तदितावादिति तत्तेपोह्यंते तत्कात्वे चौरवाद्युपेक्षितं ॥ चतष्टयमिति ॥ चत्वारो वयवास्य
ति विग्रहः रेफस्य विसर्गेण सस्तत्वे षत्वे कृत्वाद्युपसिद्धिः षोडश इति संयोगांतस्येति सलोपः । वीप्सायामिति
व्याप्तुमिच्छा वीप्सा व्याप्ति प्रतिपिपादयिषेति यावत् व्याप्तिश्च कार्त्स्न्यं ॥ वृक्षं वृक्षं सिंचतीति ॥ सेचनक्रिया
याः सकलवृक्षेष्वन्वयः बहुवचनप्रसंगस्तु बहूनां भाने पि बहुत्वसंख्याया अभानादेव न प्रत्येकनिष्ठमेकत्व
मेव हि तत्र प्रतिभासते । परेर्वर्जन इति । अत्र वाशब्दस्य व्यवस्थितत्वात्समासेन तेन परिच्छिगतं वृष्टो देव इत्यादौ न
उपरीति । उपरि शिरसो गटं धारयतीत्यत्र तु तद्गताधर्यमात्रविवक्षणेन सामीप्याभावान्न द्वित्वं ॥ वाक्यादेरिति ॥

गं॰ ७२

वाक्यादेः संबोधनस्य स्तूयमानार्थेषु द्विरित्यर्थः । गतगतेनेति इहलुवद्भावः सूर्धपदस्य बहुव्रीहिवद्भावान्नोत्तरपदस्येति
भावः । पटपटेति । बहुव्रीहिवद्भावात्पूर्वभागे सुलोप इवद्भावो नवंनवप्रीतिरहो करोतीति अत्र वीप्सायां द्वि
त्वेनेन द्वित्वे मिलवस्मात् कथं भीतभीत भीत इव सीतम् अप्रकारे इति भावः । इवार्थे न साहृष्यस्य गताया स्त्रायपूर्व
द्वित्वायोगात् सत्यं भीतभीतो भीत इति व्याख्येयं तेनातिभीत इति फलितम् । खिन्नः खिन्नः शिविरिशुपदस्य संग
तासिधत्व द्वीणः द्वीणः पविलुप्तयः स्तोत संज्ञोपजायते मिति हृते एकस्यापि विद्वावस्यावत्सयाघस्य स्वभे
दं प्रकल्प्यते पाबोध्या मन्दं मन्दं नु इति पवन इत्यत्र मन्दं हतो मन्दगामिनं मन्दं नुदतीत्यन्वयो बोध्यः ॥ क्रियासम
भिहारे । पौनःपुन्ये भृशार्थे वेत्यर्थः । इलहयइत्यादि इलहये अत्रभाव अत्रापो भावो नात्यं परस्य स्वमित्यत्र इलहयेप्याप्
प्राप्तः सनेत्यर्थः अन्येन्यास्य परस्परस्य समासे लिङ्गनेत्यर्थः तद्धितप्रत्ययांततात्वात्तेषु नामिधानात् समपकयत्वात् अत्रना
सिद्ध्यर्थमाह । येषाइति । अन्योन्येपरोषः निपातनात्साधवो निपात्याः किमः संख्यापरिप्रश्ने इति । द्वाविक
इति द्वे विकार्यं भवतीति विग्रहः कारकादिच्छम् एकारस्यात्वं निपात्यते ॥ पांयायइति ॥ पांपायायां विकारः अत्रा
प्यादेः स्वरस्यात्वं निपात्यते ॥ द्वात्योहइति ॥ द्वित्योहायमिति विग्रहः इत्यर्थेण अत्राप्याद्देरात्वं निपात्यते मध्यगतिर
दिद्यवाहमिति नत्रवाहोवावितिवेत्यस्योत्वं दीर्घस्त्वे भवेद्वाप्यत्र अत्रापि कारकादित्येण आदिस्वरस्यात्वं निपा
त्यते । आपमइति । आपयसभवइतिविग्रहः अत्राप्यादिस्वरस्यात्वं निपात्यते ॥ ८ ॥ सिद्धान्तचन्द्रिकाव्याख्यायां विवि
यं तत्त्वदीपिका तत्त्वबोधमभून्नाम्नि येनेन तत्त्वपार्वती श्रीरामकरयोः रामकृष्णलौगाक्षिभास्करशर्मणा कृतायामिदती

सि॰ चं॰ टी॰ ७२
73

कार्यांताइतव्याकृतिरिगतो ॥ ❀ ॥ ओं प्रणम्य चितेरं पांतं नारायणमनामयम् सिद्धांतचंद्रिकाव्या
तव्याकृतीरच्यतेधुना धातोरिति ॥ ॥ अधिकारोयमित्याह इदमिति विशेष्यपदंवा नाम्नोयइत्य
त्यतः प्रागधिकारो बोध्यः अधिकारफलंतु हरीकरोतिम्र इत्यादौ भवतीत्यादौ च तूर्यादेर्धातोः प्राक्प्रयोगनिय
मेनतत्सहितान्नानाः प्रतियोत्वनिर्देश्यानस्यादन्यथा हितत्वयोर्द्वयोरुद्वौरः स्यात् नचनाम्नि निवृत्तिरेव
फलमितिवाच्यं ततः स्यादिविधानेनैवतद्बाधानात् सिद्धेतव्याकृत्तिरपिनफलं प्रकृतान्यथैव स्यादिव्यका
रकादेशव्याख्यानार्थं कर्तृकर्मणोरनन्वयात् कारकाणां क्रिययैवान्वयनियमात् तत एवनिबंतव्याकृतिर
पिनफलंपचतीत्यत्रैकेनतिपा एका अधिकायां क्रियायां बोधितायामपरेणान्याश्रयायाः क्रियाया बो
धकोनायांपचतेरित्यादेरेवन्याय्यत्वात् । त्वादिरिति । भवनंभूः क्रियाआदीयतेयेनेनेत्यादिः पाठः आदृःपू
र्वोह्रस्वः किं तथाचभूवः क्रियायाआदिर्वाचकः पाठ इत्यर्थः एवंसतिहि कृत्वावर्जनेइत्यव्ययेनिव्याप्ति
स्तस्यापिवर्जनरूपक्रियावाचकत्वात् नोह्नादिरित्यावर्तनीयं सत्यादिपाठोव्यवस्थार्थस्तथाचभूवाद्रूमारः
भ्ययेपठितानांतेषांनसंज्ञाः एवंच क्रियावाचकत्वेसतित्वादिगणपठितत्वंधातुत्वमितिलक्षणंवाच्यमव्यये
तिप्रसंगवारणायसत्यंततत् एतावन्मात्रोपादानेचाहि भगादावतिव्याप्तिः अत आह क्रियावाचित्वलाभायइ
मिनेकर्तव्या नचयावेत्यादावतिव्याप्ति ॥ यौ इत्यस्यलाक्षणिकत्वेनैवाग्रहात् यद्यस्यपदायत्वेऽपियेनिरूपसि रा॰
द्वैवत्यव्ययस्यचधातुत्वेप्यनिष्टासत्वात् अथधातुत्वेविकल्पेदावपिसंधानादाविववानीतिरूपमापद्येतेइ। ७२

तिवेद्युणः तस्यापृत्वेनाव्ययादिभक्तेरितितिवादेर्लकोनिर्वार्येत्वात् एवंच ह्रस्वेविभक्तिग्रहणमस्मा।
र्थक्येन स्यादेरितितिमेद्धं सर्वादियादरस्योक्तत्वनधात्वत्वबाधनात् धात्वत्वेहिसार्थंतन्मत्रेहमकाविन्य।
स्यासंभवात् अप्यभ्योरिवाविन्यत्रस्वगोवावकस्यधात्वत्वेस्यादिगच्चंनत्वोदितः पारेनत्रदितोग्रहणात्सा
नवेधकस्यग्रहणेनानन्त्रवेधकस्येर्यक्तोरिति कापुनः क्रियाभावेनतयाभवस्यचदारेः क्रियमाणतयाभ
याभवत्यर्थकालैः करोतिकात्वं तथ्याचकरोत्यर्थकालैर्भवितृप्रयोजकतयाभवतेहेत्वर्थाख्यातप्रयोजकत्वा
पारेसिहत्यद्यमाणः करोत्यर्थमवलंभते ॥ श्रादन्तदानडिःतइति श्रव्रदात्तस्यनन्तदानजोतताविनीयस्यसनत्थात्।
स्मात् हेहांतेस्रूयमाणरस्त्वहः प्रत्येकमभिसंबध्यतइत्याह ॥ अनुदात्तेतोङितश्चेत्यादि श्रवु इयस्यास्वरता
दल्पस्वरस्येत्यस्याप्रवृत्तेः परनिपातोद्वयोः स्वरान्तयोर्मध्येल्पस्वरस्यग्रहणात् देवनेदमर्थे इत्यादिनातस्मा
नित्यत्वाच्च श्रात्मयोरेवसर्वेवसर्वेत्रसंज्ञात्वेनदर्शनान्नामैकदेशेनसर्वनामवलत्यतेइतिव्याख्येयं अन्यपरा
र्थत्वेनधातोराश्रयणात् ।अगमत् अशिश्रियदित्यत्रङाङोर्डिःस्वेपिङत्वाभावादन्न अत्रविधेयस्यपक्षाद्र।
हणस्यफलत्वेपिविपरीतकरणमानविरन्यत्राख्यात् तेनकोजानीतेइत्यादिसिद्धम् ॥ जित्स्वरितेतउभेइति
जदन्तस्यसमजित् स्वरितेत्यस्यस्वरितेत् जिच्चस्वरितेच्चानयोःसमाहारोजित्स्वरितेत् तस्मात् उभेआत्मेइत्यर्थः
यथासंख्यमत्रनशंकनीयंतस्यलापकासिद्धत्वेनासार्वधातुकत्वात् अथात्राजवेधद्वयंनकर्तव्यं जितःस्वरितेतश्च
हवितेनोक्तजितएवविधेयात्तथाचजितउभेस्वरितेतउभेइतिवाच्यानिपामितिचेन्न इदमत्रप्रदन्यस्य इदमज्जस्य।

सि.चं.
टी.
७३

तिकरणेगोरवात् क्षधिर् इत्यत्र क्षधिर् इत्यत्र क्षधिर् जुड्इतिकरणेच स्वात्पशब्दाभ्यामवयवाभ्यामात्मनेपदेपरस्मै
पदेसंज्ञेगृह्येते तेचान्वर्थे तथाहि आत्मनेकर्तृफलबोधकंपदंपरस्मैपदं तेनकर्तृगामिनिफले आत्मनेपदंप
रगामिनिफलेपरस्मैपदमित्याहुस्तन्न उभयग्रहणस्यैववैयर्थ्यापत्तेस्तथाहि ञित्स्वरितेतस्त्यैतावतस्तत्रमस्तु आ
दितिचानुवर्तनेनकर्तृगामिनिफलेऽप्राप्त अन्यत्रपरतोन्यादिपम् किंच करोतिकुरुतेवाघटमित्यत्रघटनि
र्माणफलस्यकुलालादन्यगामित्वस्यासम्भवात् हर्षंचकारचक्रीवेश्वरइत्यत्रजगन्निर्माणफलस्येश्वरेसम्भ
वाच्च यजधातोश्च स्वर्गकामोयजेतहोतायजेतिश्रुतिभ्यांयजमानर्त्विजोरात्मप्रयोगनियमोन्यत्रतयथेष्टंप्रयो
क्तव्यम् । परतेन्यादिति । परस्मादितिपञ्चम्यास्त आदिविभक्त्यर्थे इतिपञ्चम्यन्तात्तस् परत्वस्यावधिकत्वादिवि
भक्त्यर्थेइति द्ववधिपेक्षायामनुदात्तङि.ताद्रूपादयः संबध्यंते अन्येत्वस्यापिसापेक्षत्वादुभेचेतिसंबध्यतेइत्या
प्येनाह । उक्तानिमित्तेत्यादि । उक्तानिनिमित्तानितैर्हीनादुहितादित्यर्थः तथाचानुदात्तेत्वोङि.तोनिविशादेर्जि
तः स्वरितेतश्चधातोरन्यस्मात्पंभवतीत्यर्थः अनुदात्तेनइत्यादिकिं पधते भवतेनवपमिति अत्रापरस्मैपादित्य
त्रपराहेनाग्यालीतिलभ्यते अत्रपाल्लुह्योरेवसंज्ञात्वेनकृतनाभ्यामवयवाभ्यामाहिस्रयोःपरस्मैपदात्मनेपदसा
ह्योरवयविनोःशदेःपदे आड्वीत्यादौपाल्लुह्योरेवाहूनिर्देशोनाहुश्चवाच्च नचपरगामिक्रियाफलान्तगा
मिक्रियाफलहमान्वर्थलाभोनपाल्लुह्भ्यामितिवाच्यं विवक्षयैवतल्लाभात् कमलावनोद्घाटनंकुर्वतेयेत्य गो.
त्रात्मगामिफलाभावेप्यात्मनेपदर्शनात् याजकोयजतियजमानोयजतेइत्यत्रपरगामित्वलाभस्तुशिष्टाचारेण ७३

73

स्मान्न समुदायाद्देषः । नाम्नि चेति । गुर्वाङ्गुवीत्यादेः कार्मणीति कर्तरीति चानुवर्तते पाङ्कु हावत्र हृतौ समम्या
विपरिणामस्येति । निबाध्ये कार्येष्विति । निबाद्येरेकार्थ्यास्तिबाध्येकार्थास्त्वेष्वपि यथासंख्यं दर्शी इति ॥ नाम्नि प्र
युज्यमाने इत्यादिना ॥ ननु भागे रिक्तो कथं त्रयाणामेव भागानां लभ्यते न चत्वारः पंच वेति चेन्मैवम् कपिञ्जलाल
भनन्यायेनेति गृहाण तथाहि कपिञ्जलानालभेतेति वाक्ये कपिञ्जलानिति बहुवचनेऽप्यकस्मिन्नुपयोगेऽस्य बहु
त्वाभावात्प्रथमे बहुत्वस्य त्रिषु लाभात्त्रयाणामेव ग्रहणं तेन च तत्पक्षे चाद्यमिति एवमिहापि बोध्यम् भवान्पचतीत्यत्र
ते भवदर्थयुष्मदर्थयोः सम्भवेऽस्मानमध्यमः तथाहि युष्मल्लिंगः संबोधनैकविषयः त्वं तरः पचसि मन्तरः पचा
मीत्यादौ तेन वादे विशेषणत्वादप्रधानत्वादकर्तृत्वा युष्मदस्मदर्थयोरेव प्रधानत्वात्कर्तृत्वे मध्यमोत्तमावेव श्रुतित्वं
पचतीत्यादौ तु तथात्वाभावान्नाथा श्रुत्वं तत्वे संपद्यते पचन्तीत्यादौ चूर्णेन तु संबोधी भवति ब्राह्मणादृत्यनुरोधेन
प्रकृतेरेव कर्तृत्वे न तु निकृतेर्युष्मदर्थस्य ३ अपि च यदा युष्मदर्थो विनिर्दिष्टो भवतोर्युष्मदस्मदोः द्वयोरपि तयोर्यो
गेन धातोर्मध्यमोत्तमौ प्रकृतेर्विकृतेर्वापि द्वयोः कारकप्रतिपादने वाचकः प्रकृतेः संख्यां गृह्णाति विकृतेर्न तु ष्ठ
क्तो भवति पटहेनं तण्डुला भवंतीत्येव । वर्तमाने इति व्यापारे इति शेषः व्यापारश्च क्रिया सा च त्रिविधातीता
नागत वर्तमानभेदात् सा च धातुवाच्येत्याशयेनाह वर्तमानार्थेत्यादि वर्तमानोऽर्थो यस्याः सा वर्तमानार्था
सा चासौ क्रिया चेति सा तत्र वृत्तिर्यस्य स तथा तस्मादित्यर्थः तिबित्यादेः समाहारे एकपद्यमन्यथा त्वष्टादशापद
त्वं तिबादयश्च वर्तमानक्रियायायोग काप चनं तु वाचकाभ्यस्य धातोरेव लाभात् वर्तमानाप्रारब्धापरिसमाप्त

त्वे विंशत्यादिवर्षपर्यंतं वेदाध्ययने ऽध्यैतेति प्रयोगदर्शनात् भूतभविष्यद्भिन्नत्वमिति लक्षणत्वेन भविष्यद्वर्त-
मानभिन्नत्वे भूतत्वं वर्तमानभूतभिन्नत्वं भविष्यत्वमित्यादि स्यात् तथा चान्योन्याश्रयदोषः स्यात् पर्वता-
स्ति ध्वंसीत्यत्र स्वतो भूतत्वाद्यभावे ऽपि कालत्रयवर्तिनं राज्ञं भूतादिभेद भिन्न पालनादि क्रियाभेदाद् भूतादिव्य-
वहारः तथा हि नलादिकालेन स्थुः कल्यादिकाले स्थास्यंती ध्नंतीतन राजकाले निघ्नंति आत्मास्तीत्यत्रा-
पि शरीराद्युपाधीतत्वादिना भूतत्वादिव्यवहारस्तोतिदिक् ॥ अप्रकृतेरीति ॥ वर्तेरविहितेषु चतुर्षु नि-
त्यादिषु । गुणइति । अरे दीर्घ्वाभिनदृति नियमान्नाभिग्रहणेनस्य च विशेषणत्वात् तदंतलाभ इत्याशयेनाह नाम्य-
न्तस्येति । अपिज्ञादिरिति बहुव्रीहिसमासमाश्रित् नाम्न्यादिर्यस्य स तदादिः पिच्छतादेरपिज्ञादीनाभ्यां मन्यो ऽपिज्ञादिः नञी
ति समासः ङिद्भिन्नादित्यर्थः पर्युदासात्प्रसज्यपक्षाश्रयणेन तद्धातुः नत्वेदैविभिन्नस्य धातो ङित्वे सति ङित्वेप्रा-
प्त्यापत्तेः ङिदिति पदार्थे किं इति तत्रोक्तं वक्तामित्यादौ यजादित्वात् किति संप्रसारणप्रसंगात् ऊर्णतेश्च ङित्वगुणि-
त्वस्याप्रसंगात् नादीत्यादिग्रहणं तत्र दाधे सितस्तासीत्यत्रे ग्रहणार्थमापन्नतः वाहेनाविग्रहत्वव्याख्याना-
त्ताण्नं नादेः कृतांचाङित्वेन ननानिति सेरूति सत्त्वारंभात् यद्यदोङित्व गुणाज्ञापकादतत्तिवादीनां त-
द्धिकरणानां चानेन ङित्वं नान्येषां तेन विभ्राच्चकास्त्यादौ ङित्वम् यज्ञादिशाद्वादायादयो ऽपि गृह्यन्ते तेन ।
गोपायतोत्यादिसिद्धिरिति वासुदेवेनोक्तं तदुभसात् संज्ञाफलमाह ॥ क्रित्यर्थमीति च ङ्डु वाजो ।
ताविनोयस्य स तथा तस्मिन् अपृक्तमिति विशेषणं द्विककधातोर्निमित्तभूतानुस्तदूषस तस्मादन्याक्रियेत्य

त्यर्थः अतोऽनुक्तवुरित्यस्मैतान्हरणास्तोसोभागावान्तगुणः यत्रनोक्तमानित्यमित्यादौन गुणाइतिवाच्यं देवोनो
क्तंतन्नछेदः त्वयैपिनोक्तमनित्यास्त्रयणस्य व्यर्थत्वात् । अदेइति अस्यपश्चादेल्लसप्तमीकं अतइत्यनुवर्तते
स्यादवर्तिव्याभित्याख्यानप्रकरणान्त श्लोपइति अत्रादिनि स्यादावनुतिप्रसंगाउक्तं पुमेस्त्वेनधनवाति
त्यादौनातौसमानाधिकरणानामादिसन्निपातेव्यवस्थार्थमाह । पुरुषइति । एकशेषोपरः प्रथमः प्र
थमापेक्षयामध्यमः मध्यमापेक्षयोत्तमः उत्तमोभवतीतियावत् विधिसंभावनयोरिति विधानंविधिः विधू
कोऽज्ञातोर्थःकिमितिकिंः संभाव्यमित्यत्रसंभावनाभावेयत् संभवोद्भवनेइत्यादिकाः तयोरर्थमाह विधि
रित्यादिना कर्तव्यःकरणीयोर्थस्तस्योपदेशः कल्पनस्तर्कः तत्रेति तयोरर्थयोर्वाच्ययोर्द्योत्ययोर्वायादादयोभ
वंतीत्यर्थः तस्यद्वयस्यापिभाष्येस्वीकृतत्वात् तत्राद्यपक्षेलिङादिपदार्थविध्यादिनार्थेनकर्त्राद्यर्थबाधोनजा
यतेविरोधाभावात् वर्तमानत्वादेरपितिबादिवाच्यत्वाविशेष्यत्वं... द्वितीयपक्षेत्वेतेषामर्थाः विधि
संभावनयोर्वर्तमानाद्धातोर्यादादयःप्रत्ययाःस्युः विध्याद्यर्थस्यविशेष्यस्यप्रकृत्यर्थविशेषणत्वेद्योतकत्वा
पत्तेश्चायमाति पचेद्वविध्यादेः प्रत्ययार्थत्वेनोचिते प्रत्ययार्थत्वेकर्त्रादेरन्यत्रसावकाशत्वेनविध्यादिनाबा
धःस्यात् नतुतस्ययादादिभिरभिधानंकर्त्रादिर्भज्येत नचात्रतत्यफलेकर्वादिष्यकप्रश्यवस्थाप्रथमानस्थि
तिमहन्तनिष्टस्यात् यद्यपितिमत्वणादयोध्यर्थाः पाणिनीयेमहर्षीणास्तथापितेषुप्रवर्तनत्वस्यैकत्वाद्वा
त्रभेदविवक्षा अतंववाक्यपदीयेन्यायकृन्माहलार्थंवाप्रपंचार्थमथापिवा विध्यादीनामुपादानंचकारस्तिं ।

सि॰ कौ॰
टी॰
७५
75

णीमादितः कृतम् । प्रवृत्तिप्रवर्तनारूपमनुस्मृतं च तन्त्रद्वयेपि तेनैव लिङ्धातव्यः किंभेदस्य विवक्षयेति प्रवर्तनात्वमु
क्त्वादिवाक्ये कर्त्रीश्वरानिनिष्ठा लौकिकवाक्ये तु पित्रादिवक्तृनिष्ठा वेदाध्ययनादौ बालानां पित्रादिप्रयुक्तप्र
वृत्तिदर्शनादिष्टसाधनत्वं विध्यर्थः इति निमित्तेनादृश्यं स्वप्रवृत्तेरिष्टसाधनत्वस्यानुमीयमानत्वात् उदा
हरणमाह ॥ शिष्येण गुरुस्तु सुखको भवतीति एवं शिष्याश्रयाग्रहनिष्ठप्रीतिजननानुकूलायाः क्रियाया तद्विष
याप्रेरणेति विशेष्यतापत्तः प्रेरणाविषये कार्यं शिष्याश्रयाग्रवीश्रय प्रीतिजननानुकूला क्रियेति विशेषणपक्षः
भवेदसाविति । अनेककोटिकः संशयः स्थाणुर्वा पुरुषो वेत्यादौ तु सर्वाः कोटयः समत्वेन भासन्ते अत्र तु वेदवि
त्त्वावेदविद्वद्वयोः वेदवित्त्वकोटिरेवाधिका संशयादयमेव विशेषः संभावनायां ब्राह्मणत्वादिति हेतोर्व्यभिचा
रित्वान्न निश्चयः अवेदविदोपि ब्राह्मणस्य दर्शनेन वेदविदः त्वाद्यास्य वेदाभ्यासानुकूलभावनाश्रयपर्यकोप
रोलोर्थस्तदाश्रया वेदाभ्यासानुकूलभावनाश्रयापरो तैकार्थनिष्ठात्मधारणानुकूलाभावनेति भेदः एवं भवेदयं
बलवान् विप्रत्वादित्यादि बोध्यम् । यादृति । अत्र कार्यानुकरणयोरभेदविवक्षया विभक्तिकोनिर्देशः आद
यदरित्यनुवर्तते अयं यादेशः अस्यभागान्न । प्रश्नः इति । ङित्वादागमोन्त्यस्येति यस्यान्न वृद्धाविडितिग्रहणेन ग
यात् ॥ अपृष्टिः प्रेरणायोरिति ॥ आशामनमाशीश्राड्. प्राग्ध्रुवस्थायामित्यस्मात् संज्ञायामकर्तरीत्यनुवर्तमाने
ह्रियां क्तिन्नित्यधिकारे संपदादेः क्विः वेति क्विप् अस्मादेव निपातनात् क्विपि आतः इदासेरित्यनेनेत्वं तत्परत्वेनु
परिलोपग्रहणात् नाशिषीति निर्देशात् क्विलात्यवस्य धातोः समयः प्रेर्यते इति प्रेरणा प्रपूर्वो ईरगतावित्यस्माद

कौ॰
७५

तर्भाविन्यर्थाद्भावेफत् प्रेरणाविधिरेव आशीश्च प्रेरणा वाशीः प्रेरणेन योः तयोरर्थमाह ॥ आशास्ते इत्यादि
ना । तस्यैवेत्यादि । तस्य हि स्वतलीनयोः अत्र तानङोङि त्वं गुणप्रतिषेधसंप्रसारणार्थं तथा संभवान्त्यङि ।
त्वे गुणप्रतिषेधसंप्रसारणे योजनेमनोनांत्यादेशं प्रयोजयति अनन्यप्रयोजनमेव ङित्वमन्त्यादेशं प्रयोजयति
अनत इति प्रयोगो हि त्यनोवेन्यस्यान्त्यन्नेलस्य व्यवस्थितत्वाश्रयणात्स्थानिवद्भावेनानङोङित्वेपि न लो
पः ॥ अपक्ष्मानिति ॥ अनिष्पादितार्थः प्राप्यत्काले कभवत्यर्थो आश्रयायाम् धारणा क्रियानन्दिशया अभाशेसा
विषयभूतस्तदीयफः प्राप्यस्तत्काले कभवत्यर्थो आश्रयायाम् धारणार्थः क्रियेति वायायाद्वादित्वादीनां कालविशेषा
कथनेपि भविष्यत्काले बोध्याः प्राहूं क्रियाणां नेति गामापां कायां प्राहूं क्रियेत्यज्ञावपि भाविप्राहूविषयत्वादि
धेनं वर्तमानप्राहूविषयता ॥ अनद्यतन इति ॥ अस्मिन्नहनीत्यस्य सद्य आदित्वादिदमोद्यप्रत्ययश्चाह
नीत्यर्थे निपात्यते तद्भिन्नोज्ञात्वात्तस्य मानस्य प्राहूवाच्यः कियान्काल इत्याह । अतीताया इत्यादि । अतीता
या गताया रात्रिश्चतुर्थो यामस्तिकानस्यायथामद्वयं तनोर्थागामिन्या रात्रेः प्रथमं यामद्वयं यावद्भवतितना
वानद्यमात्मकः कालोद्यप्राहूवाच्यः कोचित्तु क्षणोद्यादारभ्याक्षणोद्ययपर्यंतः कालः अन्योत्तस्तूर्यो
द्यादारभ्यस्तूर्योद्ययपर्यंत इत्याहुः लौकिकानां तथोद्यस्वइतिन्नेवदर्शनात् अद्यभवोद्यतनस्तनताविततनः
अद्यतनश्च कालाति विधोतीतवर्तमानानागतभेदात् अतीते सिर्वर्तमानेति बादिरनागते स्यन्नाद्यतन
भोयस्मिन्निति बहुव्रीहिस्तस्मिन्नतने काले दिबादिर्थादपरोक्षपरोक्षणादिविधानात् यदावद्यतनाद्यन्यो

सि॰ चं॰ टी॰ ७९ नद्यतनइति नञ्तत्पुरुषः नन्वद्यस्तनेऽद्यतनेति वक्तुमुचितं लाघवात् अतवार्थेता ह्यस्तनाक्लित्यस्तनइत्यासेवा
न्वयसंबंधवारितिचेत्सत्यम् नञोऽन्ताननित्यमित्यद्यतनेऽपिपरोक्षे च लानि विध्यर्थमिदं तेन बभूव जगद्गुरुः स्तान्त
स्यमन्नाकिलाह्ममित्यादिप्रयोगाः सिद्धाः बहुव्रीहिपक्षे त्वद्यतनस्य ह्यस्तनाद्यभावात्वेप्रहरवत् । दिवादाव
इति । यद्यप्यप्रत्ययाधिकारस्तथापि टिल्लादागमत्वमस्य प्रत्ययत्वे धातोपरत्वं स्यात्परत्वे च प्रयोजनाभा
वाद्दृत्त्वं वर्थं स्यात् धातोरिति षष्ठ्यंतानुवृत्तेरागममितं नसैव दिवादावितिसप्तमीनिर्देशात् अवादिव्यव
धानेऽप्यादेशादावन्नेवपश्चाद्वारिरितिबोध्यं नचववसामर्थ्याद्व्यवहितेऽपि भविष्यतीति वाच्यम् लमवि
करणोचरितार्थत्वात् नचनित्यत्वादट्वादिनैवाडभाव्यमिति वाच्यं अंतरंगत्वादट् अंतरंगत्वं चास्य प्राक्
मात्रापेक्षत्वात् अडादेशस्तु कर्त्राद्यपेक्षत्वाद्बहिरंगत्वं त्यादावितिवत् त्यादावडितिस्ववं । अयोऽभवदिति ॥
वसाधारिकाकर्माद्यजन्यप्रत्यक्षाध्ययनमात्रनुकूलातीताक्रिया । परोक्षइति । अक्ष्णः परं परोक्षं तदकार
न्तः अक्षादिन्द्रियात्परइतिवा क्वचिद्वाऽर्थे तस्य पक्षत्वमिति पंचसंतस्य परत्वं अक्ष्मादेव निपातनात्परस्या
हस्वोकारः अनद्यतनातीतपरोक्षार्थवृत्तेर्धातोर्लिट्स्यात् ननु पच्यर्थी विक्लित्यनुकूलो व्यापारः संता
नोपः स्थूयणंतः क्रियापूर्वकवाचास्तस्य समुदायस्य ककरणप्रत्युत्पन्नभावादाग्रुविनाशितत्वात्परोक्षत्वमप्ये
व अतोऽपवादिरस्तितिवाच्यं प्रत्येकव्यापारस्य प्रत्यक्षत्वेन तत्समुदायस्यापि लौकिकानां प्रत्यक्षत्वाभिमा ग्रं॰
नात् यत्रत्वेकोऽप्यवयवो न प्रत्यक्षस्तत्र क्रियापरोक्षा अनद्यतने किम् ग्रामांतरे चरो भूत् अत्र यद्भवत ७९

76

परोक्षमतीतमपि न विज्ञातमिति । अतीते किम् अयं कटं करोति । अत्र करणस्य भविष्यदद्यतनत्वेऽप्यतीताभावः । परो
क्षे किं रामो राज्यमकरोदिति हन्त मद्गतिः । द्विश्चेति । द्वे वचने भवतो द्विश्च तयोर्भ्यः स्थानिनि क्रियावृत्तेरेकाचः । कि
यावृत्तिश्च क्रियावाचकं विना न संभवतीति वचनमुपदेशोऽयोगः । अत्र द्विवचनं द्विः प्रयोगः एवं न त्वादेशः तेन ततोऽसद्
त्यादौ कृतस्य सस्याभावात्त्वेन । अनेनतस्येति तिन्द्वावुक्तणादिवे वगृह्यते नचाविदेन वानामित्यादि विहितोऽपि तेन
वेदेत्यादौ द्वित्वं न । णादिः किदिति । णलादिप्रत्ययस्य णादेः अपित्वादिङ् इति सूत्रादपीत्यनुवर्तते न त्वभ्यकादि
ति किमर्थं भूवं हुञ्जाङ् इति सानुबन्धे एव सञ्ज्ञादिति चेत् सत्यम् ईजतुरित्यादौ संप्रसारणं नास्ति येन चकारतुरित्यादौ ङित्वाद्
वित्यस्य प्रसंगापत्तेश्च अथ णादिरित्यत्र जलादेशो णादिरिति विहितो णलः कतो न गृह्यते इति चेत् सत्यं पञ्चात्कियः किङ्वे न तस्य
हणस्य सिद्धत्वात् यत्तु वासुदेवेन असंयोगान्तेऽपि तरं क्रासि किं ह्येतत्पत्तौ वा नु कार्येण त्वावित्संयोगाद्वा किरत्वं तेन
समर्थान् अमन्यत्वमिति रूपद्वयमपि स्वीकृतं तत्र पाणिनीयत्वानुपेहितं मम ज्ञातरित्यसैवोचितत्वात् ॥ आभ्योणि
दाविति ॥ आभ्योरिति सूत्रे भूधौत्वयोः सर्वेहालादिरिति सूत्रात्पूर्वस्येत्यनुवर्तते षष्ठीनिर्दिष्टत्वाद्भुवर्थः
कारस्य नानर्थके लोऽन्त्यविधिरनभ्यासविकारे इत्यत्राभ्यासविकारत्वान्नान्त्यनिषेधः यत्तु नो वेन्मनो वेत्यत्रहे व्यव
स्थाभावकर्मणोर्भवोनात्वं तेन बुभुवे स्वामवन्तु बुभूवे इत्यत्र क्रवासुदेवेन तत्र बभूवेत् बभूवे इति रूपस्यैव न्याय्यत्वात् ।
तस्मात् पञ्चविभरां बभूव विभावरीभिर्विभरां बभूव विरेदृत्यादौ चनस्थैव दर्शनात् यद्यपि भूकारस्य दीर्घोकारकारणे
निरर्थकं तथाप्यान चैत्यायर्थं भवइति वुको धातवप्रत्ययत्वाद्गुणवृद्धी न नव प्रथमं गुणवृद्धिप्रसंग इति वाच्यं स्

सि॰ चं॰ टी॰ ११ 77

ताक्रान्तप्रसंगित्वेननित्यत्वात्प्रथमंतस्यैवप्रवृत्तेः। क्रादेरिति। डुकृञ्करणे द्रुगतौ स्रुप्रस्रवणे श्रुश्रवणे ष्टुञ् स्तु
तौएतेक्रादयः। नियमादिति। विध्यभावादिडभावेसिद्धेसत्यारंभोनियमायभवतीतिनियमः आशिषीति। स्वस्य
परस्यचेष्टार्थसंपादनसामर्थ्यंतस्यांवाच्यायांधात्वादयः यत्नाप्राप्त्यगामिक्रियावृत्तेर्धातोर्धात्वादयः। सम्भ्रीमान्न
याहिति एकदेवदत्ताभिन्नाश्रयायांक्रियायानदन्तूलाभावनाशंसनाशंसाविषयाभवनक्रियावेतिबोधः। श्वस्तने
इति। अद्यतनदिनातिरिक्तागामिदिनेश्वस्तत्राद्योऽतीतेतत्रभवः श्वस्तनकालस्तस्मिन्वाच्येध्यास्मिवाधातोस्तादयः
श्वोभवितेति। चिरागामिदिनाधारएकराज्यभावाभिन्नाश्रयागामिकालभाविनोआत्माधारणानुकूलाक्रिये
त्यर्थः। त्वादेशोभविष्यतीति। निराट्दिय्यसमयादित्वात्‌तस्मिन्‌ सत्विभिरिष्यत्यादिवाच्यंभविष्यत्त्वमितियोतयन्नाह। धा
तोरित्यादि। प्रान्तश्चानयोरपिनिर्णीतेवदानिदेशानयन्‌ तेनपचन्‌पक्ष्यमाणमित्यादिसिद्धं। स्यचक्रियातिक्रमेइति
क्रियायाअतिक्रमोनिष्पत्तिरसिद्धिरितियावत्‌ भूतत्वंभविष्यत्त्वंवानत्रामापिपरिग्रहोबाहुल्यभाव्ये। यदिसद्वृष्टिरिति।
सद्वृष्ट्याश्रयात्सधारणानुकूलाभूताभविष्यन्तीवायाक्रियानदभावप्रयुक्तासुभिक्षाश्रयात्मधारणानुकूलायाः
क्रियायाअसिद्धिः क्रियातिक्रमेकिम्‌ सद्वृष्टिरभूत्‌ सुभिक्षमभूत्‌ सद्वृष्टिर्भविष्यति सुभिक्षंभविष्यति इ
त्यादौकिम्‌ कृत्संज्ञेनमेत्‌ सर्वधातुयात्‌ कर्त्रादिकमाख्यावाच्यं कालस्तुधातोराख्यातस्यवाच्यः पञ्चविकरणात्वादन
येकालमेव एवंस्यादावपिसत्यपिच अत्रस्यादौभविष्यतीत्यमन्तः स्यचतुर्दृष्टिसभवेस्यप्रत्ययणेशोप्रोदावापिविधानात् गं॰
र्थं तेनकरिष्यन्‌ करिष्यमाणइत्यादिसिद्धम्‌। भूतेसिद्धिति। अभूदितिभूतः अकर्मकत्वात्कर्तरिक्तः भूतसामान्येसि ११

रित्याह भूतमात्रे इति तथाचासिविशिष्टद्विवादेर्भूतसामान्यमर्थः अद्विवादिविशिष्टस्य तु भूतविशेषो न यतनो
पतोक्तः भूतानद्यतनपरोक्षो वाद्विः द्वे पेदिति । द्वाश्वादिदं यस्य सत्वादिस्तस्मात् अयिदिति द्वापूलवाणे देपूर्वशोधने ।
प्तौ विहायेत यो सत्यागम्लल्यान् सावाद्देव उधाज्ञ ह्यागतिनिर्ह्रौ इणगतौ भूसत्तायां पाणाने प्रभवः संलोपः लो
पोत्त्वादित्यतो लोपोनुवर्तते नो चेत्यतोत्याःस्थितनवात्र हृने: पपदीनां वा पूर्णेत नुकवाणे ह्वाच्छेदने षो अंतकर्मणि
अगंधोपादाने धेट्पाने षष्ठां वा से लोपइत्यर्थः नानिटि सेरित्यतो तेस्य नुवृत्तेराह । भवइति अयदुत्कीति । यद्युक्ति
त्वबोभदित्यत्रासिलोपेपि गुणो भवत्येव । माङ्गीति । मेङ्इति अत्र मेति योगविभङ्गस्य सिरिति चानुवर्त्याह । माङ्गीति
सिरेवसि सहितो रिभावि रित्यर्थः सयक्रमे माङ्गविकल्पेन दिवादेः केवलसि सहितस्य पदेनाभूतिसिरित्यनेनेव
सिविहितः पुनः किमनेनेति चेत्सत्यम् कालांतरापविधानार्थमेतत् तेन माङ्योगे सर्वलेकारविषये लङेव भव ।
नि । मेटइति । मेअटइति छेदः लोपइत्यनुवर्तते मेकिम् नाभवत् अटः किमाप्रश्नत् प्रसलोपेन । भूयामावा
त्वानिति आदित्यनेयस्य च आत्वान् । आदाथ इति । आआदाथ इति छेदः आआ आदान् तस्य आते आतां आथे
आथां एषामातोन तः परस्यरूर्भवति आकिं अन्यस्य माभूत् नपवः किम् याते अंतरंगत्वात् पः सवर्णे दीर्घे कृते
पुनः सवर्णे दीर्घः । अनोनेटन इति । अनइत्यात्मनेपदस्य नत्वा अंतयाकान कइति प्रतिषेधात् नपवः किम् यातेया
अ अंइति स्थिते अंतरंगत्वात् पः सवर्णे दीर्घे पश्चात् टत् अत्र अत्र न इति पर्युदासो लाघवात् प्रसज्यप्रतिषेधे त्वनन्वितस
मासो वाक्यभेदश्चाश्रितः स्यात् ॥ उपदायालघोरिति । गुण इत्यनुवृत्तेर्नामिन इति लभ्यते उपधाया इति किम् ॥

भिनत्ति लङोः किं ग्रहणे सार्वधातुकसमासादिति हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घादिति निर्दिष्टः हल इति लुप्तप्रथमान्तं सेरिति अत्रापि लेरित्येतच्छे
दः हल इति हितिसिहस्तस्मात्परः ह्रस्वयमप्यनुवर्तते सार्वधातुके सेरित्येतदेवं तेन विद्यमानात्सेरिति लब्धमन्यथा हा
दित्यप्रत्ययलक्षणेन सेरीट्प्रसंगः स्यात् सो वि इति सिश्च अश्च वि इत्येषां समाहारः स्याविह्न स्यात् अत्र वा
क्यत्रयं बोध्यं न चाद्येन प्रत्ययाप्रत्ययन्यायेन प्रत्यय एव गृह्यते विकरणव्यवधानेन धातोः परस्य नोसंभवा
त् अत्राप्यस्ते इत्यनुवर्तते विद्यमानात्सेरिति व्याख्येयम् तेनाभूवन्नित्यत्र प्रत्ययलक्षणेन सेः परस्याप्यनो विद्य
मानत्वान्नोपलोद्दपाः आदिति द्वितीयं वाक्यं अत्रासिग्रहणं नानुवर्तते यद्यनुवर्तते तर्हि प्रत्ययलक्षणेनादे
तादेव सेरनन्तरस्यान्नान्यस्मादिति नियमः सा च स्याच्चानद्यतनेन स्यात् तेन विकल्पः फलितः अपः अपान्
वि इति तृतीयं तस्याप्यनद्यतने विकल्पो न स्मा चेत् सेरित्यनेनैव सिद्धं मध्याह्नः सिवि इति सूत्रे णीयं त
तश्चातः इति सूत्राणीयं ततो णओ इति इत्थं चाकारग्रहणं न कर्तव्यमिति लाघवमेवं कृतेन कृतमिति अत्रे
दमवधेयम् एकमात्रालाघवाय योगविभागस्यानिष्टमानत्वेनोपेक्षणीयत्वादतोऽनन्तर्या कृतमिति भाव्य
आसे चेरे इति आमेव समाङ्गीकरणम् आई घटर्थे भिव्यासे च। इति तेवेति। इद्द्रस्यमसइत्यत् तस्मात्। सेर
पवाद इति भूतमात्रार्थे द्विवासे परे इत्यपि बोध्यम् तेनावेवेक् भूतार्थत्वेऽपि न कृणङ्गीत्यत्र दिवादिपरत्वा
भावान्न न चात्र भूतार्थताभावादेवाप्राप्तिरिति वाच्यम् वर्तमानसमीपे इत्यनेन भजे पिति बादिविधानात्
अक्रुद्धेत्यत्र विवक्षाभावान्न। णमसादिति। णमसः प्रत्याहारः एषां नां शेषत्वात् णमसानां निषेधः इत्याह नश्च

त्वइति चकाररहितं मधुश्चुतं च्युतमिव एतमिति प्रयोगश्चात्र हलः । मन्थविलोडने हिंसासंक्लेशनयोरित्येके । टा
संयोगादि । टाश्च संयोगश्च टासंयोगौ तस्मात् एगोर्दिः किदिति पूर्वसूत्रमनुवर्तते अन्येतटा अन्तरितिस्थितेऽरइत्यवे
अरइतिच्छन्ते सर्ववक्तुग्रहणेनात्वोदितात्व अरत्तविति अत्रादिग्रहणमनुवर्त्यतेऽत्रणद्वितीयवाक्यार्थः अरदन्तात्संयो
गादेर्णोर्दित्किदित् तेन सस्मरतुरित्यादि अथकथंपप्रच्छतुरिति चेत् नओक्तानित्यत्वात् अत्र टाहसादिरित्येव।
स्वचे टाहसोचटाहसंतस्मात् एवंसंयोगांतस्यलोपइत्यस्यैवन्याय्यत्वम् हसावन्त्येयस्येतिविग्रहः । हसवर्गेच।
त्वर्थइति । अत्रस्थानेऽन्तरतमइत्यनेनचोषवत्त्वादिगुणवतो हसस्यनाहस्योवर्गेचत्रर्थएव एतश्चानधीतयन्थांतरैर्दे
यम् । इदितोन्लोपोनेति । इदंतोलोपइत्यत्रचनोवेत्यतोवेत्यस्यापकर्षाहसव्यवस्थितत्वाल्लभ्यते नचेदितोन्विधिसा
मर्थ्याद्वलोपोनेतिवाच्यंनंदतीत्यादावक्लितिनस्यचरितार्थत्वात् । विधगत्यामिति काप्यपादिभिरयमुदित्कृतो
माधवादिभिस्तुकृतिस्वरपाठदिदित्वीकृतः । आचोविति । छुएवतस्मात् स्वचहसः । षत्वणत्वनिमित्ते सतीति ।
षत्वनिमित्तंकिल णत्वनिमित्तंषकाररेफऋवर्णाः पारेरित्यत्र स्वात्तूयः समप्रत्ययस्यप्रत्ययात्वे कृत्स्नतोऽपूरमलं
भेवेअंनकर्मणिणुपेरणोणागतिनिवृत्तौ उच्यते सेनापाहः षञ्जसंगे षुञ्जपरिष्वंगेषिधगत्यां अप्रतिपूर्वः षङ्गविष
णगत्योः अयद्र्हं तषिज्वालमणो अवपूर्वः षंभविशेषेच्यवसर्वकोभोजनार्थः स्वनशब्देपरिणिविपूर्वः षेहषेवने ह
द्रूमत्ययः अह्रुजितः षिवुतंतुसंताने अट्टजितः षहमर्षणे । विधूणात्वेइति । णाहंणासनं मंगल्यंमंगलक्रिया
हरितोवेति इदयस्यमर्थादिति तस्मात् वाशाहसव्यवस्थावाचित्वादाह । हरतीत्याह । तचोर्धाइति तचाख्यश्च ता

सि॰ च॰ घोनयोः वेत्यनुवृत्तेरेधातेर्निषेधः यह्वान्तयोधइतिपाठः नश्चनश्चष्टु एतयोः समाहारस्तस्य नष्टुनयः अथ इमिट्धा-
टी॰ तेर्नेत्यर्थः आदिज्ञानानामित्यतो ञमान्तानुवृत्तिः। अनिटोनामिवत इति अनिटोनामिवत इतिच्छेदः नन्वनिटू-
७९ धातुमात्रस्यैव न हि कस्यापि धातोरिड्विधीयते किंतु प्रत्ययस्यैव तस्मादनित्यं व्यर्थमिति चेत्सत्यं नेटयस्मात्परस्य प्र-
79 त्ययस्येति व्याख्यानात् तथापीडाभावः यस्य प्रत्ययस्य यस्मात्सोनिडिति गृहाण एतादेशक्रियायस्येति विज्ञातपरस्य सेट्-
त्वात् अश्च नामी च नामिनौ सेतौ यस्य सोनामिवान् ञ्च ञ्चान्ते श्रूयमाणस्य वतोः प्रत्येकामन्वय इत्याशयेनाह ॥
अवतोनामिवत इति ॥ यद्यपि पूर्वेणाकारनामिनोः प्राप्तिस्तथाप्यनुपधाभूताकारस्योपधाभूताकारस्योपदा-
भूतनामिनश्च प्राप्तेरारंभः नन्वत्र मान्तोपधाभावात्कथं वृद्धिरिति चेत्सत्यम् अव्यवतोपि वद्भवतीत्यनेनैव वद्भा-
व्यते तेन हास्तिमती शालेत्यादिसिद्धम् अथ तथाप्यनामिन इत्येवास्तु किं वत इति चेन्न नञ्समासश्रमप्रसंगात् म-
त्वर्थीयाद्धि रूपो मत्वर्थीयो भवतीत्यनेन न लभ्यते तेन हास्तिमती शालेत्यादिसिद्धम् अथ निट इत्येवास्तु स्वरादेरित्यतः
स्वरस्यानुवृत्तेस्तस्य च मत्वर्थीयाकारान्तत्वेन ग्रहणात् स्वरवतोनिटोधातोः सिणिन्कार्यं कृतानामित्यर्थलाभात् य-
ह्वाणिन्कार्येहृडिरेव स्यात्स्वरस्यैवेति लाभात् पूर्वेण प्राप्तस्यैव स्वरस्य भविष्यतीत्यर्थो दृत्पधाभूताकारस्योपधाभूत-
नामिनश्च वृद्धिर्भविष्यतीत्यर्थोलभ्यतएवेत्यत्र चेत्सत्यं नामिवद्ग्रहणं स्पष्टार्थत्वादित्यलंपल्लवितेन रधमादिति ग्रं॰
सेरित्यतः सेरित्यस्यानुवृत्तिः लोपो ञस्यादित्यतो लोपस्य च ञस्मात् किं अनेष ञसेकिम् अशैत्स सेः किं अकु ७९
धतामित्यत्र ङस्मात् अत्र लोञ्जस्वाज्जसे इति पठितं यक्तम् । अत उपधाया इति आदिस्वरस्य ञिणिति वृद्धिरित्य

णो वृद्धेरन्तवृद्धिः अचो ञ्णितीति योगविभज्यादन्तस्य धातोर्वृद्धिस्तेनां कापयतीत्यादिसिद्धमिति पुनरुपधाया पुन
रुपधाया इत्यनेनास्त इति योजनीयं तेन नाम्नः इत्यनेन मीमु उपधाया वृद्धिरिति व्याख्येयं तेन त्वादयतीत्यादिसि
द्धिरिति पुनरुभयोर्मेलनात् धातोरुपधायाः अतो वृद्धिरिति। ञ्णितीति किं पक्ता उक्ता उपधायाः किं तत
धातोर्हि जगतोयं जागतः अचः परत्वादादिवृद्धिबाधित्वोपधावृद्धिः प्रसज्येत गार्ग्यो जगादेत्यादावादिवृद्धिरुप
वृद्धेरवकाशः। णित्येति एरहन्त्यस्य णिति अणितो णित्कारणादिवृद्धिरिति गम्यते अन्यथा ह्यो न्यायप्रत्ययमा
णो विनापि वर्तिं वृत्त्यर्थं गमयति प्राधान्यात्स्वकार्यमतिदेश्येयं तथा च णितोयं स्वकार्यमत उपधाया इत्यादिरतिदि
दिश्यते यद्यपि णितां णबादीनामातो णल् इत्यादिना विहितं ह्यधायपि णित्कार्यं तथापि तत्त्वातिदिश्यते का
र्यविशेषत्वात्सामान्यातिदेशोयं णाद्विणादयस्तु णिद्विशेषाः यथा ब्राह्मणवदस्मिन्क्षत्रिये वर्तितव्यमित्य
मित्यत्र यद्ब्रह्मसिद्धं गोतमेव तत्त्वातिदिश्यते किंतु ब्राह्मणसामान्यस्य तथात्रापि णितिय वृद्धिकार्यं तदति
दिश्यते अतो हलादेरिति अत इत्यस्यैव विशेषणद्वयं हलश्चादिर्यस्य स हलादिस्तस्य हलादेः किम् मा भवा
नतीत् लघोः किं अवधीत् पञ्चात उपधाया इत्यत्र नो वेत्यतो वान्तवृत्त्या लभ्यते एवमन्यत्रापि वृद्धिनिषेधवि
कल्पयोरिदमेवस्थलमवसेयम्। प्रादिस्थादिति। प्रादिष्विति सप्तमीति प्रादिस्थात्तस्मात् निमित्तात्तत्र निमित्तात्व
कारेफऋवर्णकृपान्नेरुपसर्गस्य णत्वमित्यर्थः गदादिषु धातुषु परेषु यद्यत्ने णत्वमित्येतावन्मात्रेणाप्यद्वैतोक्तं
तत्र निगदतीत्यादावतिव्याप्तिर्विनिगदतीत्यत्र। अन्यत्रेति। अन्यत्र गान्यास्मिन्धातोः परे प्रादिस्थनिमित्तस्यैकस्य

सि॰ चं॰ नेणत्वंवेत्यर्थः। आद्योऽभ्यासेप्रथमोऽभ्यासस्मये। अकारादावघोषेनेच कम्भ्यासस्य कार्येनावादौ यस्य सकारा
टी॰ दिः कारादेरन्योकारादिरस्मिन् अयफञ्चासस्यभयत्वेति तथाचायमर्थः आयफञ्चासे कारादिरादिः
६० घोन्तर्वर्जंगदनदादेरन्यस्मिन्धातौपरे प्राग्दिस्थात्रिमिन्नान्यस्यनैनेस्यणत्वंवाभवति प्रणिभवति अकारा
दौकिं प्रनिकरोति प्रनिवाददति अघोषेतेकिम् प्रनिभिनत्ति अफञ्चासेकिं प्रनिचकार। विलोपवनेनद
ति विलोपनंभेदनं। लोपः पचामिति बहुवचनेनवच प्रकारादधातोर्गृह्यते यथापचधातोरेकहसमध्य
स्याकारवान् लिटिअनादेशादिश्च तथान्योपिधातावितितथाचयमुश्चात्तरिस्मैकहसमध्यस्यत्वाभावात्रे
त्वलोपो अनादेशादेः किंचावतः लिटादेशाविधीयमानात् नेमिथसेह अतः किंदिदिवतः। पचामिति॥
अपचामितिबहुवचनेनैतत्सर्वंलब्धमित्याह। कारादेरित्यादि। स्वरादेरिति। अत्रादिंविनास्वरादित्वंबोध्यं
स्वरादेरितिविधानसामर्थ्यात् स्वयादिवादावरित्यस्याय अटचेतितद्वितेनद्वितीयादेः संभवात् यत्रवास्वे
वेनाघञ्चासेस्वरादेरन्यथासर्वेसैवप्रथमादौस्वरादित्वादभ्यावृत्तेरित्यर्थः तत्र गेहपेजपतेत्यादावप्रसंगात्
द्वितीयस्येतिविधानसामर्थ्यात्प्रथमाबाधेनभवतीत्याशयः कारणसामर्थ्यात् एकेनादाधातुकार्याभेनतर
द्वितीयेनकार्यमित्याह पपेपेइति कामादिइति अहतोनामीसम्प्रादेयस्यसगुरुनाम्नादिः प्रत्ययग्रहणमने
कस्वरोपलक्षकंतेन अरवावुचारवोइति। प्रत्ययान्तत्वेप्यनेकस्वरत्वाभावान्नाम् अर्शरितोवेत्यतेतावा गं॰
हृत्रवाह। विरदरिद्राजाग्रुवांक्षेति दरिद्राजागर्त्योरनेकस्वरत्वान्नित्यप्राप्तेवेयंवचनोभ्याम्प्रामौविकल्पः। ६०

रइति। अग्र इति किम्। पूर्वस्य हलादिः शेष इत्यतः पूर्वस्येत्यनुवर्तते यद्वा बाह्यत्वादेवेन णवादेः पूर्वस्योपाग्नेरु
त्रमित्युक्तं तन्न इह त्यदाद्याख्यानयोः स्ययेण बहुलादित्यस्माहुल्यत्यादस्याद्रस्त्र वृद्ध्यसंभवात्॥ धातोर्नामिन इति। अ
रित्यवस्थेयमतो वृद्धिरिति ञिणतीति चानुवर्तते धातोः किम् अग्नेयः नाचारि वृद्धिर्बाधिकानापि यस्य लोपः
उभयोरन्यत्रावकाशात् अत्र परत्वादन्त्यवृद्धिरेव स्यात् नत्थाहि श्रात्रिवृद्धेरवकाशः सावनद्दत्यत्र श्रेत्यवृ
द्धेरवकाशः चिकायेत्यत्र इहोभयप्रसंगे परत्वादन्त्यवृद्धिरेव स्यात् यस्य लोप इत्यस्यावकाशः धनीश्रेयवृद्धे।
नितायः इहोभयप्रसंगे परत्वादन्त्यवृद्धिः अतो धातोरित्युक्तम् अथैवमपि भुवो पत्यमाग्नि भुव नइत्यत्र वृद्धिः
प्राप्नोति भुवो धातुत्वादिति चेत् शृणु धातोरित्येवं शब्देन विहितत्वात् ञिणति वृद्धिरिति व्याख्येयं अकृतेनान्येन णेन तत्र
धातोः एवं चाग्निभुवमिच्छतीति वाक्ये परं चासेत्ययः ततः क्विपि ग्रारिभूय अल्लोपे यलोपे तस्यापत्यमाग्नि।
भवत्यत्रापि न वृत्तिर्नाम धातुनात्रान्यविधानादेत्थाद्यादिह्रस्वेत्यतः ह्रस्वेत्यनुवर्त्य स्वरान्तस्य धातोरिति व्याख्ये
यं मैवं सहचरित्यादिशब्दस्याप्यनुवृत्तिप्रसंगात् ददरिद्राविन्यादावतिव्याप्तेः स्वरमात्रानुवृत्तौ तु गणयतीत्यादा
वेत्यवृद्धेर्दुर्वारत्वात् नचाश्यन्तइति लोपो बाधकः तस्यानापि सामान्ये विहितत्वेनास्यानपि विशेषः ञिणतिवि
हितकृ भूपरइत्यत्र पृथग्ग्रहणात् अस्तेर्भूर्भवने अन्यथाहि कृ भूपर इत्येवोच्यते अमो मस्य ग्रंत्वात् कामोविधानाच्च अ
न्यथामित्वादन्त्यस्वरात्परत्वविधानादास्कसोः सकारान्मूर्वविधाने सवर्णे दीर्घत्वे चैव लक्षणाभावात्। घानद्देति॥
घातृगतावित्यस्यानालब्धान्तस्य ग्रहणमिति काश्चिद्द्दश्चामतङ्गाघविरोधाद्युपेक्ष्यं। गुणाभूतेति गणपाठेन भावि॥

सिं॰ चं॰ टी॰ ८२

81

तोयोकारस्तस्येत्यर्थः तथाच प्राप्राचनरज्ञापिगणोक्तं तेनद्व्यवस्यास्यनगुणभूतत्वंसमासान्यावस्वरासाधारणं ते
नोकारयोगद्वयनिर्वाहः एतस्यलोपः पचामितिसूत्रेचकारादधिकाराल्लभ्यते । वदव्रजयोरिति । अतोहलाः
देरितिविकल्पप्राप्तौनित्यं । नृधात्वोरिति धोर्विदितिच पूर्वस्तत्रद्वयमप्यनवर्तते अत्रचधातोर्विहितेस्वरादौपरेइः
निबोध्यं तेनसुधीश्रावत्रपदादिस्वरेनत्वित्यत्रश्रोतापिनग्रहणं निरंतरबंधकग्रहणेनसानुबंधकस्येतिपरि
भाषयाविकरणस्यैवेनाग्रहणात् एतत्ताविनिधातोर्वापिनग्रहणंनष्टिमत्वात् उक्तवर्णीतेऽन्योरेवापिइति
ऽइदानादानयोः नविकरणस्याप्यविधयेइत्यर्थः तेनजज्ञति चिन्वंतीत्यवैवनत्वोभवीत्यवापि एतच्चवाऽ
हृस्याल्लभ्यते । अत्वतइति । अहिघतेयस्य सप्तत्वात् तस्मादित्यर्थः कृत्वाकारवतइत्यर्थः नित्यानिटः किं अक्रा
क्षीजिता नैकस्वरादिति अस्मात्स्मारणोरसभयत्वात्त्वेति आघोस्मारणो अनुदात्तादेकस्वराश्चेत्यर्थः तेनबिभीतसती
त्यत्रसांततादस्माद्यामनेकस्वरेत्वपीः णिनषेधोभवत्येव अनुदात्तस्वरान्सगृहीतानि । अनिटस्वरांतइति नउदः य
स्मात्सोनिट् स्वरांतेयस्य सस्वरांतः धातुरनिट् भवतीतिहस्वतामित्यन्वयः । इमानिति । स्वरांतेष्वइमान्वस्य
माणान्सेटः प्रवदंति तान्नाह । अदंतमिति । अतीत्यादयोऽदंताः कृष्णभृतयः । उदंतमिति उदंतानांमध्ये
ह्रेरुः संभक्तो हुङ्वरणे टुणोस्विगतिवृद्ध्योः शीङ्विहायसागतौ षीङ्क्षमे स्निह्सेवायां । ऋदंता । भृप्रभृ
तयः । उनामिति । कृपाहे रुहङ्गतौरषणेच घणप्रसवणे टुक्षुप्रापे क्षमिवृणा मिश्रणयोः एउरुतौ रण
तेजने स्वरांतान्नकेराती हसोनांतक्रमेणाह षात्क्षप्रणौ एकपवकोतेषुनान्यइत्यर्थः स्वगवर्धांतानसंत्येव गं॰ ८

घट्ट चलने वस निवासे द्वावेव सांतेषु नान्यावित्यर्थः शस हिंसायां ग्रसेस्तस्यान्यनिवृत्त्यै वसितं भस भासे यभ
मैथुने डुलभष् प्राप्तौ भांतेषु त्रय एव नान्ये इत्यर्थः यम उपरमे रम क्रीडायां णम प्रह्वत्वे शब्दे च गम्लृ गतौ मां
तेषु चत्वार एव मन ज्ञाने दिवादिः हन हिंसागत्योः नांतेषु द्वावेव प्रतिषेधवाचिनामनिड्वाचिनामित्यर्थः दिह
उपचये दुह प्रपूरणे मिह सेचने रुह जन्मनि प्रादुर्भावे वह प्रापणे णह बन्धने दह भस्मीकरणे लिह आस्वा
दने हांतेषु अष्टावनिटः कीर्तिताः कथिता इत्यर्थः सृजः संप्रयोगेषु त्यागेन प्रविभज्य गणविभागेनेत्यर्थः
दिश अतिसर्जने दृशिर् प्रेक्षणे दंश दशने मृश आमर्शने स्पृश स्पर्शने रिश रुश हिंसायां क्रुश आह्वाने रोदने च
विश प्रवेशने लिश गतौ वालिश अल्पीभावे शांतेषु दशैव रुधिर् आवरणे अनुरुध कामे दिवादिस्तु सराधः रा
ध संसिद्धौ एतत्सहिताः युध संप्रहारे बंध बंधने च साध संसिद्धौ क्रुध कोपे क्षुध बुभुक्षायां शुध शौचे बुध अवग
मने दिवादिः व्यध ताडने षिध संराद्धौ धांतेषु एकादशैवेतरे नेत्यर्थः शिष्लृ विशेषणे पिष्लृ संचूर्णने शुष शोषणे
पुष पोषणे दिवादीति विवरीषु श्लिष आलिंगने त्विष दीप्तौ दुष वैकृत्ये दिवादौ द्विष अप्रीतौ कृष विलेखने हृषि
कभौवादिकौ षांतेष्वेकादश तस संतापे तप ऐश्वर्ये दिवादिः तप दाहे इत्यपि अभावपक्षे निःप्रत्यये अस
व्याप्तौ डुवप् बीजसंताने त्रिपु शप आक्रोशे लिप उपदेहे लुप्लृ छेदने तृप प्रीणने दृप हर्षगर्वयोः दिवादी तृग
तौ स्वरेणानीचेनानुदात्तेनेत्यर्थः पापनयालभे छुप स्पर्शे क्षिप प्रेरणे दिवादिस्तुदादिस्तु पांतान् त्रयोदशानिटो हि
जानीहि अद भक्षणे हद पुरीषोत्सर्गे स्कन्दिर् गतिशोषणयोः भिदिर् विदारणे छिदिर् द्वैधीकरणे क्षुदिर्

सि॰ कौ॰ टी॰ ८८ 82

संप्रेक्षणे प्राक्षणने घल्लविभाषणहिंसा जिघ्रणगात्रप्रक्षरणे परगतौ हिवारी खिदंदैन्ये खिघतिः खिन्द

तिः खिनत्तिर्व्वनदर्ययने विदसनाथो विद्यविचारणे दूंनेधुपंचदणा दुपचष् पाके वचव्यक्तोभावे वचपरि

भाषणे मृजोवचः विचिरपृथग्भावे विविवेके विचावियोजनसंपर्चनयोरितिच पिछ्नहरणे मल्लमोचने चा

नेछपद् प्रस्नुतौ पसायो छौनिधेकः लजहानौ गिणित् शौचस्ज्जनयोः भजसेवायां भन्तेश्रामहंने भुजपा

लनाभ्यवहारयो भुजकौटिल्येइतिच भ्रस्तपाके टुमस्जोशुद्धौ यजदेवसजातौ कजिर्योगे रुजोभंगे रंजरागे

विजिर् पृथग्भावे पंजपरिष्वंगे सृजविसर्गे जांतेधुपचदश श्वनिदृश्यानन्दतान्तानित्यर्थः योऽतीति दीर्घस्य

सोदीर्घइत्यनोनुवर्तते समप्रीनिर्देशात्पूर्वसेनिलभ्यते यकारस्तप्रत्ययस्यैवप्रकारणत्वात् तेनयथस्तेनयत्न

मित्यादौनातिप्रसंगः। जन्मनेति। वान्तहन्तेव्यवस्थायां। वानामधातुरिति एतच्चविदोनवा नामिनिस्त्रस्य

वान्तहन्तेव्यवस्थायांबोध्यम् चममाचष्टे चमयतीत्यादौ ज्ञान्तेति ह चव चपचक्तः नेश्रंनेयांनेज्ञान्ताः॥

हकारमकारयकारान्ता इत्यर्थः हणाहिंसादौ श्वसप्राणने जाशेनिशलये दृशोपष्ट्दृगतिवृद्ध्योः एन्‌ इन

येषांनेतथानेषां इत्यर्थः। आयइति। इहगवमइत्यनुवर्तते इत्याह गमस्येत्यादि स्वार्थइति अपरस्यानिर्दिष्टत्वा

त्स्वार्थएवलभ्यते। सधातुरिति उक्तहस्यत्यहादित्वेनेषांचप्रधानपरामर्शात्वे यजादित्वेहोतः केवलस्ययडा

देश्च संज्ञाप्रयोजनाभावान्नरत्रलाभः अनेनेतास्य अपिग्रहणं तद्ग्रहणेननिर्वायते अन्यथात्ववश्यंतन्त्रग्रह

णेसिद्धेसग्रहणंव्यर्थंस्यात् आर्द्धधातुकविधायकारणेविस्तृत्यवहितानिबादेशापिनग्रहणमतः परिशेषा

गं॰ ८८

यङ्न्तादिरेव ग्रहणस्थापायेनाह यङन्तादिप्रत्ययान्त इति । यन इति यश्च यश्च यनयोः सूत्राहारः यन् तस्य गमं
मिति बहुवचननिर्देशस्य फलमाह । गमयमेत्यादि गमां यद्ये इति बहुवचनस्य बहूपलक्षकत्वमभिप्रेत्याह । नते
डे इति । तेनागमहित्यत्र लोपो न हन्तेः स्यप इति हन्तेश्च स्मश्च हन्तेः स्यप इति हन्तेश्च स्मश्च हन्तेत् तस्मात् ।
ग्रहितो वेत्यतो वेत्यनुवृत्तेर्व्यवस्थया गमेः परस्मैपदे एवेत्याह गमेर्हिति तेन संगस्यते इत्यादौ न हन्तेः स्मरं हन्ता स्मो
भयपदेपि तेन इह निष्यते । लिङ्घादेरिति । ल्यर्त्तयस्य सलिन् पूर्वस्यादेरयस्य सत्प्रयादेः तस्य क्रमो नित्यात्
लीवत्वस्यैवप्राप्त्व नन्वजेरङ् द्विःप्रत्ययं ततो क्तस्तत्रादङ् अत्र सूत्रे किंड्यग्रहणेनेति चेत्सत्यम् इ यग्रहणे योगविभागो
नान्यो तव विधानार्थं तेन कृतादिभ्योपि असति वक्तिक्त्वादि भवस्य भवति अर्थैकयोग निर्दिष्टत्वायेनहित्वं भवेदि
ति वाच्यं न जेरितिग्रहणान् ज्यन्तादेवाङ्. द्विर्विधानान्तत्त्वन्यस्मात् अडिलेवोक्तस्तत्रयधायाद्यति कस्यस्य ।
लिङ्कत्यादेरङ्गीचोपदत्वाभावादेवन द्वित्वाभावेन पूर्वस्य वाप्रसंगाच्च लुग्भवतीति लुग्भवत्यर्किं अलपीत् अग्नी
त् अत्र लुस्मोपधाभावान्न अतो हलादेरिति प्राप्तविकल्पस्यापवादः कथ इति उत्कर्षप्राप्तिः । समवेतार्थत्वे इति ।
पदेत्यपाह नन्तरदर्थकज्ञवादियहः द्विर्निमित्तयोरिति व्याख्येयं यथाश्रुतव्याख्यानेतथ झ गत्वान्त सम्यादेशः स्या
त् घञ्ञोः कालइति । धातोरिति अत्र धातुग्रहणन्द्ययानु वर्तमानं विधयम् तेन धातोरेव धातोर्नेत्तरनामविधिप्रसङ्गस्याप्य
तो लिङ् हरत्यत्र नातिप्रसंगः न चात्रापि वेदस्य बाधकत्वेन तस्यापवादकत्वादस्य न चात्र नामत्वेनेन धातुत्वमितिवाच्यं
तेन तदत्रपायात् । हस्यधात्वात्सतीति हस्तमपञ्चस्य तेनैतेनेयस्य स्तस्मात्स्वचान्तितो नामिव न तत इति सर्वे स्वचान्ताः

सि. चं.
टी.
पत्र
83

स्नुपधत्वलाभ इत्यभिप्रेत्याह नाम्युपधादिति तेन स्तृहे स्तॄई. हीरिट्वेव रूपमिति बोध्य हृग्रहादित्येव पञ्चक्रो धा
तो विशेषणत्वेनांतलाभात्। ञिढोलोप इति वान्यतेत्यतो वा इत्येव व्यवस्थायां तेनः ऋवर्णस्येति बोध्यं ढ्रो ढ्रौ
लोपो दीर्घश्चेति स्वचं एवं च रिलोपो दीर्घश्चेति न स्तृणीयं प्रीणनेइति प्रीणनेत्यभिस्तर्पणे च। ओर्व्वा लोप इ
ति॥ ओर्व्वा होरित्येतावेत्यनुवर्त्य व्यवस्थावासंयोगपूर्व प्रत्ययोकारलाभः उकारस्य प्रत्ययस्त्व यवश्च। ओर्व्वा
हेरिति वापाहोत्र न विकल्पार्थः किंतु व्यवस्थार्थः तत्फलं तु क्रमेव आनोणप्राविति यातो विशेषणानंतरं त
लाभ इत्यभिप्रेत्याह। आदंतादिति। आदंतादाकाररूपाश्चेति बोध्यं णाविल्यनानुवेधद्वय ग्रहणं मध्यमपुरु
षबहुवचनेगानेइत्याद्यवति प्रसंगवारणाय द्वित्वकरणमातो ज्ञिति नियमवारणाय लिंत्वं वास्यस्यानिवृत्ता
त् हापवं चाद्वयग्रहणमेव नित्यत्वान्मध्यमप्राप्तोपि फलुः सावकाशान्यायेन वारितः। आतोनपीति। आ
तइति योगविभागात्तेटिथपिचेत्यस्य लाभः संयोगादेरिति द्रादेरित्यतो द्रादेरित्यस्यानुवृत्त्यैव सिद्धे अत्रद्रादेरिति
द्रादेरित्यतो द्रादेरित्यस्यानुवृत्त्यैव सिद्धे अत्रद्रादेरिति ग्रहसामर्थ्यादेतल्लाभः यात्वादेरिदं पि पत्तरशुक्रायकेले
भ्यते। श्येतेरिति। अत्र वा सहृदेवेन नामधातुष्क्वा श्येष्टिवामत्वंनेस्म्भेत ज्ञाप्यविरुद्धं पृथक्वाद इत्यनिष्ठाम
मति श्रुतिस्थापदित्यत्र षत्वार्थः। ह्यग्रहेप्यघादिति। यापानेइत्यस्यैव ग्रहणं नतु पाररक्षणेइत्यस्यापि लुग्वि
करणा लुग्विकरणयोरलुग्विकरणस्यैव ग्रहणमिति न्यायात् एवंभ नि सत्यारपि जहोत्यादिकार्थनेग्रहणं श्वा
दि साहचर्यात् अन्यगणस्यानानग्रहणं मितिकेचित्तन्न न्यायेन सिद्धौ साहचर्यस्यागतिकत्वात्। ग्रणोति

ग्रं.
पत्र

संयोगाद्योरिति । अविभ्रसंयोगादिश्चतोस्तयोः अरटं नस्यचेत्यंतिसाह चर्याद्दैवेन लभ्यते प्रीञ्च्ग नावेवेति
पन्नच्चविरोनवानामित्यनो वेत्यस्यान्नहृन्नेव्यवस्थायाबोध्यम् । हेत्वव्यवधानार्थमिति नत्वंत्याद्देशार्थः धा
तोरित्यधिकाराच्च षष्ठीनिर्दिष्टत्वेनैव तल्लाभात् व्यवधानफलमाह तेनेति सानेनेइति विप्रीणीनायामित्यः
नदिह्वंजोरिति परस्यमस्येतिविशेषः स्वजेयहणंतभाष्यान्नुगुणमपिहन्नादिसमनत्वात्यूतं । नतगणाहामित्या
दि छदितोवेत्यतोवानुवृत्तेर्व्यवस्थयालाभः । दृशानेइति । इहैवनिपातनान्नलोपः । गुभ्यइति बहुवचन
मात्यर्थमनोगणइति गुपतिजइति स्वार्थइति अर्थाउत्पोरितिभावः चिकित्सतीति । अगमजस्यानित्यत्वादि
दृभावस्तानितानिदिसेइतिगुणःभावः । भ्रमइति । इदित्वंस्याप्रत्ययेभ्रमित्वाभ्रमित्वेनीङ्विकल्पार्थं । अभ्र
मीरिति स्यंतेत्यादिनानहृडिः इवश्चउङ्कवाणेइति वमयकरत्यकप्रत्ययार्थेद्वित्वम् इहैवनिपातनात् ।
उङ्कवाणेइत्यत्रगुणाभावः । प्राप्तासन्निति प्रास्तदेरोतनिषेधः । निमिन्नेति । क्लिलात्मासेमर्थः ॥ विग्रा
नागवसेस्यनलोकेप्राकारप्राम्यप्रा कृतायेरीयिकाग्रेहिपरस्मैपदस्यम् ॥ पधहृडाविति अकारे
नदान्तः आत्मनेपदार्थः । नात्कुरीति । आतआत्मनेपदंकर्तरीमिकोर्भवाराद्वात्मनेपदमेवषष्ठकेइति
नामधात नामधातष्ठकाष्ठिवांसत्वनिषेधः । आन्दजेइति द्वित्वेहसभरिःशेषः ददत्यात्वम् अभ्रोतित्यादं
वगयाभिनिवकृ । पारिचस्वज्ञइति किन्त्वान्नलोपः सहिहवंजोरितिपरस्यषत्वनिषेधः । अपीहेति कृटि
तोवेतिवेट् । चत्ताम्नहेइति । इडभावपक्षेवमयोञ्चेतिनात्वम् । ह्रणीयापाहेउन्नेवेति ईदित्वं गउअपंतोरिड

भावार्थः। पिष्य इति। आदेशपरत्वात्त्वीभावे पुनः प्रसंगविज्ञानात् पीप्याह्रस्वत्वं ततोनेकहल्पूर्वकत्वाद्यत्व
म्। ततोनेकहल्पूर्वकत्वाद्यत्वम्। दीपजनेति अत्र पंडिताः दीपजनीबुधादिभिरात्मनेपदिभिः साहचर्यात्
बुध अवबोधने जन जनने इति परस्मैपदिनोर्न ग्रहणम्। तेनाभ्यां कर्मव्यतिहारे आत्मनेपदेन नियम न भव
ति। लोप इति। अत्राह। अचेतनान्यकर्तरीति पूर्वसूत्रात् स्वसूत्रेनुवर्तते इति तथाविपरिणमनीयमिति पंचम्या
अत्र षष्ठीनिर्देशात् तस्य लोपः अदेरित्यस्यान्तस्यादेरपि लोप इति ह्रस्वपाठे पदे क्वचिन्न लगिति पाठः तत्र त
वेस्य ततो लभवतीति अदेरनवधेयम्। अचतनीतिनानुवर्तनम्। इणपरस्य लवपारित्येवं व्याख्येयम्। तथा च
चेणः परस्यान्यस्यासंभवान्न पवलंभविष्यति नचाकारितराभिरत्यत्रातिप्रसंगः तत्रासिद्धत्वेन तस्य णपर
त्वाभावात्। निष्ठानइति। निष्ठानेनोत्तीकारणं। यःसेइति इअःसेइतिसूत्रेः। पनचेति। व्यवहारेस्तुतौ
चेत्यर्थः पणायतीति। व्यवहारे पणते इत्यचरितार्थत्वात् अनुबंधस्याय प्रत्ययान्तात्। जेराटाश्चेति
ति जेरित्यस्य प्रत्ययत्वात्तदन्तलाभः अक्ष्णेतीत्यतो मणकस्तुत्या कर्तरीत्यनुवर्तते। कर्तरीतिकिं। अ
कारयिषात्तां चटोइ लालेन अत्राह। इकारो इलधातुविति विशेषणार्थः चकारस्य वाक्यभेदेन व्या
ख्यानात् श्रिद्रुस्रुभ्योङ्। क्वचिदिविकल्पेनेत्यादि अदेवंवक्तव्यं अचिश्रियदित्यादेस्तु कारस्य ग्रणशमि
शेषार्थतायाहणेनोभार्थेतायां अन्यायत्वात् अदुद्रवदित्यादेस्तु कारविधिसामर्थ्याद्द्रवत्॥ श्री॰ ८८
जेरिति त्रिरिति त्रिभिर्द्विः सामान्येनग्रहणम्। नङुञिन्यादि इहकारयिता अम् कारयामास अन

मारयंतः गौणादिकोंतः आलुः स्पृहयालुः स्पृहीत्यादिनौणादिक आलुः आय्यः स्पृहयाय्यः गौणादिक आय्यः
इत्नुः स्पृहयित्नुः गौणादिक इत्नुः पारयिष्णवः एष्विजेः लोपो नेत्यर्थः । अङि लघो । ऋत्व उपधाय इति । धा-
त्वन्तस्य ककारेण व्यवधानेपि येन नाव्यवधानं संभवति तेन व्यवहितेपीति वचनसामर्थ्याद्भवति अजज्ञा
गरदित्यत्र त्वनेकवर्णव्यवधानत्वान्न भवति न चाविहृणादित्यत्राप्यनेकवर्णव्यवधानत्वान्न भविष्यतीति वाच्यं
अत्तरहृस्वरेतो त्वबाधनार्थं तेन संयोगव्यवधाने भवतीति ज्ञापितत्वात् तेन स्फरहस्तस्मृदायपवन भवि
ष्यतीति तिबोध्यम् ॥ लघोर्दीर्घ इति अत्राङि लघाविल्यतो लघाविल्यनुवर्तते इत्याह । लघुनीत्यादि अत्र प्रा
चः हसादेर्धातोः पूर्वस्य लघोर्दीर्घो भवति तेनादिटदित्याद्यप्रसंग इति वस्तुतस्तु अत्र दीर्घप्राप्तिरेव लघुधा
त्वरूपसूत्राभावात् । अयतावीति । रेफस्य विशेषणं न तु प्रादेरित्यभिप्रेत्याह प्रादेरेफस्येति तेन रेफ-
स्येति तेन रेफस्याव्यवधानेनायतो परे लत्वं नात्यत्र प्रत्ययइत्यादावतिप्राहेन व्यवधानात् न च ज्ञायते इत्य
त्राप्याकारेण व्यवधानमेवास्तीति वाच्यं येन नाव्यवधानमिति वचनादेकाव्यवधानेपि प्रवृत्तिसंभवात् अथ
निर्दुरोरव्यवधानेपि प्रवृत्तिसंभवात् संभवे न तदर्थं निर्दुरोरित्येव ब्रूयात् । अंतरंगत्वादिति गामश्नाते इति ।
स्थिते प्रकृत्याश्रयत्वेन तवर्णो दीर्घे आराद्य इति न भवतीति भावः । गौइति । पपेप इति हृङिरेव यत्र काश्चिदाता
लोपे गौरित्यंतं न इभसात् लोपोक्तस्य जसाज्जसेरित्येव सूत्रयितव्ये विनिग्रहकारणस्याभावार्थत्वात् । हीङ् विहा
यसाग्राविति विहायसा कशेनेत्यर्थः वानप्रस्थकापाविहायसीत्यमरोक्तेः विहायसाभिमिति त्वपपादः । वप

सि॰ चं॰ टी॰ ५५ 85

संचलने संचलनं प्रकृतिविपर्यासः मन्थनं च। कृपो रो ल इति कृपतः र् ल इति कृपेति लुप्तषष्ठीकं पदं आ
वृत्त्या वाक्यद्वयसिद्धिरित्याह। अकारस्येति। तत्फलं तु अल्कृपरित्यादिसिद्धिः यद्यपि क्लृप्तसामर्थ्ये इति पाठेन
वद्रूपसिद्धिः सूत्राकरणं लाघवं च कृपणादिसिद्धिश्च कृपकृपायामिति असंयोगाद्योबहुलमिति बहुलग्र
हणात्संप्रसारणेन तथाप्यचीक्लृपदित्यादिसिद्ध्यर्थमस्यारम्भः तथाहि ऋलृवर्णयोः सावर्ण्ये इति पक्षाभूतल्लकार
स्य ऋरादेशे अचीक्लृपदिति स्यात् लत्वविधौ तु असिद्धं कृप्तेत्यादौ कृपेः संप्रसारणं चेटि कृपे बोध्यम्। मदि
कल्याणे। हावभावात्मगुणाः मदि मोहोद्भवः मदो गर्वः स्वमश्रालस्यं। दृढे दृढ इति पासदृढेत्येत्वपूर्वलोपाभावः। षड्हमघ
णे मर्छणाम्नामा महिनेति दृशुसहेहानिवारहृ इहभावपक्षे सोढा। आतिसकदिति षष्ठीनिर्दिष्टत्वादंत्यस्य लो
के शकरसंज्ञेन विद्यानगरवासिना कृतायामिह टीकायां मगाधातोर्निरूपणम्॥ इत्यातः। राज्यवरति ब
मदि उक्तोपधाङ्कत्वादिनिवृत्त्यर्थं सूत्रं हरणे हरणं प्रापणं स्वीकारः लयं नाशनं भावं हरति अंशं हरति स्वर्णं ह
रति पापं हरति। उरिति। षष्ठ्येकवचनान्तं सिस्योरिति भूतेसिः सीष्टादिस्तयोः परतो न गुणस्तेन ह्रियादेः
र्गुणाप्रमानियमार्थमिदं ऋवर्णस्यैव तयोः परतो न गुणस्तेन चेषीष्ट अचेष्टेत्यादौ भवत्येव विशेषमति
पादकलिंगाभावात् ऋवर्णमात्रं गृह्यते न तु ऋगतावेति आरंभसामर्थ्यात् उपधायां न अन्यथा सिस्योरित्ये गो॰
व सिद्धेः किमनेन दृढ्वः। बीजसंतानेति सेविहरणं गर्भधानं च केशानामपनीतिप्रयोगात् ओहरेनेपि विम ५५
गर्वेदुत्वं तेनोऽग्रिममस्मिन्निसिध्यति पापग्राक्रियो विरुद्धत्वात् विधानम्। अवदीदिति परित्यान्त दृढ्डिः

प्रोष्ठ्यूरित्यादीनामृदित्त्वमतिदुक्तभावार्थम् । अबोधीदिति इति इणकननित्यात्मनेपदिभिः साहचर्यात् तस्या
भृतेरेवग्रहणात् । उभुरिदि उदित्वाद्वेट् बुदित्वाउक्ता निष्पन्ने चवत्प्रत्ययान्ते वेणव वाद्यभाण्डस्यवादना
यादानंवादित्वग्रहणात् तामाण्वमेणाविहितायाहिहिति डांतवंदिका गृहीकार्यमणारेतजञ्चांशुगिरिनिरू
पणम् ॥ इत्तभयपदप्रक्रिया । अदादेर्लुगिति अद आदिर्यस्यमोऽदादिस्तस्मात् कर्तरीत्यतोऽनुवृत्तमवि
तिषस्याविपरिणाम्यते चकारोइतिरनत्वनेनतद्याणेभावात् । जुसादिहोविति । जुसाङ्गुधेः होविनिष्ठुरः हस्य
होजभाइतिधत्वेजबेजभाइतिदत्वेह्यन्यरस्यजसस्पेतिलोपेनसिद्धः हुइतिलुगपेचसीकंइत्यभिप्रेत्याह ॥
हकारस्येति । अतोदिति । अत्रस्यानिवद्भावेन नातछोहित्वेपिसहकारान्नाविनिन्यायेन नधिदादेशः अदुदादेर
द्र करादिरेवसमस्तहदादि अदकरादिश्च तत्रत्यानस्मादत्र साहचर्यात् धात्वेरेवगृह्यतेनत्वकारः । हिस्येहसा
दिति हिश्चसिश्चहिसीतयोअर्थादिसाहचर्यात् लटपवतिगृह्यतेनत्वकः तेनात्सीत्याहेनातिप्रसंगः स्तयोगा
नलोपेनैवसिद्धेसभिन्नस्यरान्नेतिझापविध्विधस्याभः नत्वग्रोगेत्ति अरोदत् इत्यत्रातिप्रसंगः यदागमास्त
द्रुहणेन गृह्यंतेइतिन्यायात् इतिचेन्न तेनविभक्तित्वप्रयत्नयोरेवग्रहणात् नत्वदित्वियोः । लोपरत्वञ्जदा
त्तेनामिति यमिरमिनमिहृतिमभिमन्यनयोन्तेदाम्रः तत्रदाणदिलणचरणहृणवनुमनुतनोत्यादयः
अनदात्तेतिलसंषष्ठीवेदृथकारंतपातोपरलाभार्थइत्याह । जमंतानामिति । षष्ठीनिर्दिष्टन्यायेनांत्य
लोपइत्यापायेनाह । अमस्येति । अन्यथानत्यादिष्वनेतयास्यापिजभस्यसंभवात्लोपः स्यात् । हेतेरिति ॥

सि॰ चं॰
टी॰
८९
86

इत्साहचर्यात् अनपि विषय एव गृह्यते तेन विधौ नातिप्रसंगः यत्तु विधावतिप्रसंगवारणाय किदिति लिङ्गो विशेषणमु
पन्यस्तं तद्भसात् वृश्चिकभियेतिन्यायेन कर्मणि पक्षे वधिधीहेत्यत्रातिव्याप्तिर्निवारणात् । पचेरिति । विहोनवा
मित्यतो वेत्यनुवर्त्यव्यवस्थया अद्धिकृतस्येति बोध्यं तेन जहोतेर्नाहो नातिप्रसंगः । लक्ष्यस्यभ्यइति । यत्तु प्राचा
करणम्लभ्यइत्यत्र यच्च वासुदेवेन व्याख्यातं कमिश्रणेन स्तलतो सूत्रस्तलतो उभयः पिनितिमिर्ईकारो वक्षाव्याद्
ति सर्वं प्रसारिकम् कारणेतयोरत्राग्रहणस्य सर्वसंमतत्वात् पिनितिमित्येतिनिमित्तोपादानमप्ययुक्तम् लवीत इत्या
दावव्याप्तेः । वेदेति । अनेकस्येति न्यायाद्भूकार्थेण णादियोगे एव द्वित्वं नान्यत्र । ङित्यङ्गाविति । ङिति श्रुत्वङ्गविति स्तेषुः
कृज्ञोधेइत्यतः कृअइत्यनुवर्त्तते विङकृतनादित्यत्र उपवत्वान्तु प्रत्ययनिमित्तो गुणो न ॥ ऋवैत्वित्यत्र तत्सेत्या
सर्वकात्वेनानित्यत्वात् ह्योर्विहसे इतिदीर्घेन तपरः किं श्वकर्षाम् उपरकरणं स्वावोऽस्वारणार्थमिति वासुदेवः
तन्न ङित्यश्चितिपाठेपि स्वावोऽस्वारणस्याव्याहतत्वात् । इत्यत्र । रोरान्विष्यितोमात्रकात्स्यारइत्यनुवर्तते अं
गयोरित्यादिसिद्ध्यर्थं मइतित्वव्यवहितमपि न दोषादिकल्पनेन गौरवं यदि दोषादिकल्पनव्यवहितान्तवृत्त्या
गौरवं यदि दोषादिकल्पनव्यवहितान्तवृत्त्या गौरवं समानं तदा सान्तवृत्तिरप्यस्तु । नमसोस्येति । नमस् चास् चान
योः समाहारो नमस् तस्य नमस् धातो रादेः सः स्वरति सूत्रेण नत्वकरणं ह्रास्त्राणिकात्वेनाग्रहः अस्तेरीडित्य
तोऽस्तेरित्यनुवृत्तेरस्तेरित्यस्य प्रकृतिभूतो योऽस् तस्येति व्याख्येयम् तेनास्यत्यस्यास्तदीर्घो अत्रहेत्यणेऽस्य
दादीनां नग्रहणं यत्तु वासुदेवेन नन्वसाधातुनामसाहचर्यान्नमपि धातोरेव ग्रहणं तामित्युक्तं तन्न अप्रत्ययस्यापि

गं॰
८९

संभवेन धातोः ग्रहणमिति निर्णयाभावात् । सिसइत्यत्र नमः सकारासंभवाद्दसप्रवानुवृत्तिः । अलेरीडिति अ-
चाङ्कुहादेरिति सूत्राङ्कुदंदेरितिप्रकदेशोनुवर्तते नत्वीडिति क्वाचिदेकदेशोप्यनुवर्तते इतिस्वीकारादलेरित्यस्य-
तंत्रादिनाविदिमानादिति तेनदेशोभूदित्यादौ नातिप्रसंगः । अलामित्यत्रोवैषीर्वैत्यतोवात्रवृत्त्याव्यवस्थयालोपा-
भावेद्वितीयोदृउपदेशोत्वलादित्यादिनितनागादित्यत्रानित्यात्मेः । नह्विवविरंतिपरइति बहुवचनपरेइत्येकेअंत-
मात्रपरइत्यन्ये । हृहादेति । हृचवसभ्रक्रुसौत्तावादीयसततयातसरोरिति: स्वपितिश्वेववस्थासितिः प्राणि-
तिलषा जक्षतिश्वेवविज्ञेयोहदादिः पंचकोगणः । अरोदत् । अरोदीदिति अड्डहादेरडित्यट् अलेरीडितिप-
त्वेरीट् । अश्वसीदिति जक्षादेरित्यनउस् दरिद्रातेरिदालोपइत्यनेनप्रत्त्वाहारावालोपे आदंतत्वाभावाद्दूरंनहि-
घइत्यादिलक्षणविकल्पाप्रवृत्तिः सासेरितिति द्वेचेतिजात्रवृत्ते अंडःपासतइच्छायामित्यस्यनेत्वमतिसाह-
चर्यात् परस्मैपदिनपवश्यामेद्वे.विधानाड्वाण्यसंगतमाह । धैमलोपइति ॥ कृतायामिहटीकायांलोकेष्व-
करपामंगा अगाददादिमध्यस्यपरस्मैपदग्रहणं ॥ चद्विः अत्रह्यत्रैवलक्षणमात्मेनपदमनित्यमितिज्ञापना-
र्थेंऽउ.काव्यत्तेनानुक्रमणामहतिपाणिनोजनइत्यादिसिद्धम् इतिहतिनुमत्तनभवति अतेद्विनइतिव्याख्यानात् अ-
कारपवबक्तामवितोधैयातामितिपरत्वादिः यादेशोपुनरडागमद्वयेनसिद्धिः ॥ कृतायामित्यादिसर्ववत् अगाद-
दादिमध्यस्यमात्मनेपदग्रहणं अवाप्नवितिश्राप् आदिः स्थानीयस्मनतथाबन्नवः तेनलग्विषयेइत्यर्थः तस्मी-
निद्वितकारकोनिर्देशोहस्वावमेचणाइतिनः तेनाब्रवीदित्यादिसिध्यति पंचानामिति अदेशादेशिनांसंख्यासाम्या

सि· चं·
टी·
८७

दादेशाश्रयिवं चैव ग्राह्यादिस्त्रेत्यत्रपरो ह्लार्थंणादियोगे ह्रित्वविधानादेत्तयोगे ह्रित्वं न तथेति आह इत्यनुवर्त्यतस्याय
स्थापरिणस्य षष्ठीनिर्दिष्टत्वेनान्यस्येत्याह। हस्येति ङ्णोर्नोविति तिपानिर्देशेयं ङ्णाद्यर्थः। स्वरादेविति॥
स्त्रस्वरस्थाराविरित्यस्यापवादः अद्विरुक्तइति तेनेयायेत्यादौ नातिप्रसंगः। कृतायामित्यादि पूर्ववत्। गणोदादि
वगादेवशेषभाषितपदृणः इत्यादयः। ङ्दानादानयोः। दानमिह प्रदेयमात्रं अग्रौ हविषश्चतिस्वभावाल्लभ्यते
श्रस्य च नित्यपरस्मैपदित्वात्कचविद्योद्यतेइत्यादिप्रयोगाः प्रामादिकाएव स्मराश्रौजज्ञानइत्यत्र नपानः किंत
चानपुप्रत्ययांतः। ङ्कादेविति। ङ्कुप्रादिरयस्य तथा तस्य द्वौवाराविति द्विः योगपत्ये: होस्त्रारणक्रियालभ्यते तदा
हृतोहिं श्राद्धालहः लगित्यनुवृत्तं सम्प्यावि परिणम्यते तस्मिन्सतीत्यर्थः। द्वेरिति। द्विवचनमस्यास्तीति विग्रहे म
त्वर्थीयइप्रत्ययोऽमयस्य तद्धितयस्वरयो स्त्रिलोपश्चास्मादेव लिंगाद्दितस्मादेतोरिति इयमप्यनुवृत्तं अन्नतसिति।
द्वेरित्यनुवृत्तेवाह। द्विभक्तावित्विति। स्तोकारिति धात्ववयवात्यवर्णादिति बोध्यं तेनसमीर्णामित्यादौ नातिप्रसंगः॥
द्वेस्तावविति॥ द्वेरित्यस्य पूर्वेत्याक्रिया अत्रहृत्वेवई लोपयोल्लाभोपि अनंतरत्वाल्लोपस्यैव ग्रहणमाभूदित्येन इत्यं
तावित्युक्तं गेवमोवित्यवोल्लोपः ईहसेइत्यत ईकारवत्स्यहसेरित्यनेन योगाद्हसेरीकारः परिशेषात्त्ववेलो
पः। ईर्वाहाविति। इइरितिस्त्रेः तयोरभावपक्षे आकारः स्थितएव। कृतायामित्यादौ। अगामेदिमध्यस्यप
रस्मैपदस्थाप नमितिपम्। भृञ्जामिति। कपिंजलाधिकरणन्यायेनाधातुत्रयमेव लभ्यतेइत्याह। डुभृञ् हइङ्मा
जामिति आत्मनेपदपाधनं डुभृञ् ड्रित हिमगयोड्डु। हारेरिति। द्वेस्तावित्यस्यापवादोऽयं येनना प्राप्तिन्यायात्

ग्रं·
८७

दामिति। तयोर्धस्यत्रवावसानेऽस्यतोवाऽनुवृत्तेर्भवस्ययातस्यधात्वाभावः ॥ कृतायामित्यादि ॥ संदिग्धोबालबोधा
र्थोजुहोत्यादिगणेगमत्। दिवु। व्यवहारः क्रियादिउकारः क्त्वाप्रत्ययेइड्विकल्पार्थः। दिवादेर्थइति। दिवुश्चादि
यस्यसतया। तस्मात्स्योपवादइति स्पृषोगणविशेषाकांक्षाभावात्पातेः डीकन्निर्हृतिप्रत्ययस्यडिन्त्वाद्गुणेन। टत्र।
उन्मादेगार्हिंसानादरयोः उच्छिद्रिर्। डीमिर्देवनयोः। तस्येति श्वापोनिबाधकः पदेस्याप्। पुष्पविकसने। पोतः तथा
नभः पुष्पत्रकोरकोणेनिष्ठोहृदः। ब्रीड। ब्रीडादिवाभ्यापूगेतविलिल्पेदृत्यत्रवज् मन्दातेजोहृपाश्रीडेत्यत्र
गुरोश्चेत्यः। घह। अत्रेगुसहेड्विकल्पः कस्यचिन्मतेनभवति अर्थनतिर्देशाङ्गोवादिकस्यतत्रग्रहणात्। महांतल्
विकल्पंमन्यंते अकारस्योच्चारणार्थत्वात्। जृष्। घकारोजरेत्यत्राऽर्थः जरत् ऋवर्णोदृशोरितिगुणः। च्योरिति।
चिरोविदिश्चेदः विकरणत्वाद्दिवादेर्थइति विहितप्रत्ययग्रहतेनावन्यः तेनलव्यामित्यादौनातिप्रसंगः। घोः।
अंतकर्मनाशः। अनालिंगनेत्विति। आलिंगनंप्राणिकार्तकप्रमपद्रहत्वं। षिधु। उदितोवेतिवेड्वत्वार्थः। उः स
रादिर्निष्पत्तिः यथाहिंसायांचेति। चात्संराद्धावित्यर्थः। संधवेति। नित्वात्त्रुमिसंयोगात्वितावभावेनलोपो
न णश्चाग्रदर्शने। नंष्टेति। अत्रनयोः कोवेति पदेकैकारेरिहेति नश्रमितव्यंतस्यपदांतत्ववविधानात् साध
यिकाराच्चकृतायामित्यादिपूर्ववत् अ ˘ ˘ ˘ ˘ दिमध्यस्यपरस्मैपदसाधनं सविनेति स्वरतिस्तनीतिवेट्
कृतायामित्यादि। आत्मनेपदसाधनं। ननद्धेति। नहे ˘ ˘ ˘ ˘ ˘ ˘ डाइतिधात्वमित्यर्थः कृतायामि
त्यादिपूर्ववत्। अगात्समाप्तिसंदिग्धदिवादिगणसाधनमिति। दिवः सूयः पुञ्जस्राभिषवः स्नानंपीडनंस्वरासं

सि॰ चं॰ टी॰ ८८

धानेच तत्रस्थानेकर्मकः स्वोरिदेरितीति स्वरादिरिर्थस्य सन्नेन्यान्तःस्यात् तरपदृति उपात्ताहूतयोऽन्नुप्रत्ययएवश्रूयतेदृत्या
ह न्नुप्रत्ययस्येति। धृञ्। दीर्घान्तोऽयमिति तथाचकविरहस्ये। धूनोतिचम्पककलिकांनिधूनोत्यशोकंधूनोतंधु॰
नाति धुवतिस्फटिकानिमुक्तं वायुर्विधूनयतिकेसरभूषणेषु न्यत्कानने भवतिवल्लमञ्जरीश्रीरिति। हिगतौ। नत
डीति। अड्डीतिकिं अञ्जीहयत् ञ्यन्तस्यधात्वेनत्वेनहिनोति ग्रहणारग्रहणेपिजिघ्रायपिष्यतीत्यत्रस्यधिकस्या
पिर्थत्वज्ञापनार्थमितिबोध्यम्। कृतायामित्यादिपूर्ववत्। बाधनंजरः बुद्धीनामणमत्कादिसाधनम्। हधिर्
हृधादेनेमिति रुध आदिर्येस्य सहुधादिनत्थ्यान्तःस्यात् नचहृदादेरितिभविष्यति अतर्वेतिविभक्त्यापत्त्यादिति
वाच्यं अंशन्देहार्थमिदं अन्यथारुच् आदिरुदश्रादिरिति [illegible]। स्यात् यद्यपिव्याख्यानतोविशेषप्रतिप॰
त्तिरितिन्यायाद्धुधिरादिरेवगृह्यते तथाक्वचिदेवान्तरंकार्यपरकार्यंनेतिज्ञापनार्थमिदं नमः प्रत्ययत्वेपिञ्चसाम
र्थ्यादेत्यस्वरपरत्वमन्यथामित्वंव्यर्थंस्यात् नच नमइतिविशेषणार्थंतदितिवाच्यम् अनुबंधान्तरस्यैवसवचत्वात्
अश्नुनमिमथ्ययीति वादिपरत्वस्योर्हत्वादपाभाव्यमितिवाच्यं नपूर्वपरत्वाल्लोपोदीयतेनातःकाकोऽपिन्यायेतिन्यायेनत
कृतानेनस्यैवनमाप्नोबाधनान्नम् नित्यत्वाद्गुणंबाधते। उच्छृदिर्। उः च्छायामिदुकल्पार्थः छृणत्त्वाच्छर्दिता ॥
तर्हेनमिकृते इति। यद्येवंनस्यान्नर्हियेननाप्राप्तिन्यायेनइमानम् बाध्यते अबाधनेवा पूर्वविप्रमेवस्यादिति पंक
निपुण्येनमिकृते इतिनमः प्रकरणात्प्रत्ययग्रहणं। त्रिदृपीदीप्तौ। श्रीनातनगित्येनरश्चोऽसि: इउदुपचदृएनबंधार्थ गं॰
ईवंदृढोरितिनमइतिनलोपः। कृतायामित्यादिपूर्ववत्। महाभाष्यकृतोभव्यारुधादिर्यकियागता। इतिरुधाद ८८

यः तत्र उकारः क्त्वायामिड्विकल्पार्थः तनादेराविति तत्वम् आदितश्च सततथात्वं स्मात् नलोपाभावस्तु संदेहा
र्थः तेन सतनआदित्ये घान्ते सनादयइत्यादिसिद्धं उपधापित्वं कतहतइत्यादौ गुणार्थं यदीडित्युउरितिसमर्थ्या
र्गुणोन्यथाकारस्यासंभवइतिविभाषोयुमहा चार्णोतीत्यत्र गुणार्थमितिबोध्यम् तृणु क्षिणु ह्रणुपिदेव्यन्तो
णान्तोत्र सूत्रबलात् ह्रत्यथायशुकि चाहेति चेतिति इत्यत्रानुस्वारोनस्यात् । क्षणोनित्यमिति । क्षणोय
इत्यत्रयेत्वनहृतेव्याख्यायाबोध्यम् । संपर्चभ्यइति । इत्रिकारमेतन्नायेपाटः भाष्यवार्तिककारादिमते तु संप
दिभ्यामित्येव ह्ननाद्यामित्यादि । मतो भाष्यहुतोभव्यान्तनादिप्रक्रियागता इति तनादयः तदादेरितिकृत आदि
यस्य सततथात्वं स्मात् अथन्यस्यापिज्ञादपिज्ञादेरिडितिडित्वं तेन गुणोन अखोरत्यपपाटः लघोरितिरितिनत्वं
स्यात् । असोरिति । रश्च सतचवसौ तयोः रेफसकारयोर्वरादेशो भवतीत्यर्थः । अरच्छ । गरुनाम्यादित्वात्साम् ....
स्याहम् अरच्छेति क्रमत्वाच्छकारस्य द्वित्वे संयोगपरत्वात् लघूपधत्वाभावाद्गुणाप्राप्तौ । लिटिगुण इति रस्य लोवे
ति व्यवस्थितविकल्पोयं तेन गल्ह इतिकरोति नित्यं विधेतगवइति अत्र न प्रच्छ अथकथं वक्तारं पृच्छकश्चाहनिति
प्रच्छकामित्येव पाटइतिवहवः पृच्छकमितिपाठे तत्त्भिदादेरात्रतिगणत्वादङ् पृच्छा नत्कवोतीतिज्यन्तादुणिबौ
धं तदादिपाटसामर्थ्यादपि अपवनत्वम् तेन विज्ञायतीत्यत्र वाहीपोरितित्वम् विकल्पः केचित्तु तदादिपा
टादायमेव विकल्पं यन्ति तन्मते तदादिपाठस्य केवलस्य विच्छ्नीविच्छ्नीत्यत्र चरितार्थत्वात् आयप्रत्ययान्तादवे न तः
तेन विच्छायतीत्यत्र नित्यमेव तुम् । इष । अन्तरादित्यादस्तु भाष्यवार्तिकसंमतः । विषि । विषतीति विष्यति इतिस्थिते

सि॰चं॰ टी॰ ८९ 89

उपधायाल्लघोरिति गुणः प्राप्नोति बहिरंगत्वान्निवारितः बहुप्रेक्षितत्वात् । ञ्नितायामित्यादि ॥ मानाभावहतो
भव्यान्तरादिप्रक्रियागता ॥ इति तदादयः ॥ डुक्रीञ् विनिमयः परिवर्तः । नाव्ययादेरिति क्रीञादिर्यस्य सतथा
तस्मै । ईहसे इति । नात इत्यनुवर्तते नातइति नाम्नतइति सूत्रः नैत्यविभक्तिकंषष्ठीनिर्दिष्टत्वेनान्त्यस्यैवस्यात् ।
आतइत्यनन्तरायं सप्तम्यर्थमिहैवकृतं हसेहौविधानात् परस्मैपदत्वइतिलभ्यतेइत्याह स्वरेपरे स्नाञ् आश्रव ।
णाम्रुडूवणं । परंतइति । परस्मैपदमस्येषामितिपरंतः । हसादानहाविति हसादि धातोर्विशेषणान्तरस्यन्तलाभइ ।
त्याशयेनाह हसान्तादिति येननाप्राप्तिन्यायेननापवादस्यवायनत्वनोरपितेनपक्षोक्तसहहि इत्येव । भूतप्रादुर्भावोः
तिक्रान्तोत्पत्तिः । एवञ्चारतीति । स्तोःश्चुभिरितिनस्यञः ञ्नितायामित्यादिसूर्ववत् बाधनंदृष्टइहडीनामगमकत्वा
दिलाघवं । इतिक्र्यादयः ॥ चुरादेरिति । चुरादिरादिर्यस्य सतथातस्मान्नञर्थ्यन्तं सविज्ञानो बहुव्रीहिः अत्र इत्ताव
यवभेदस्समुदायस्यान्यपदार्थत्वेनाश्रयणादेकवचनं ननुधातोःप्रेरणइत्यनेनैवचुरादेरपिस्यात्किमनेनेत्यतआह ।
स्वार्थेइति निर्वेति अयंभाव चितेनिपातितत्वेइदित्करणंञेः पाक्षिकेत्वेलिंगंतेन चंतमादित्याहेनलोपेन । य
ति । यंत्रेतिपठितं यत्रमितिदित्वाभावेऽनुपधाभूतनकाराभावेनलोपाभावात् इररवणामितिदीर्घपधेउपधायाट
तइतिद्रुमाप्तः मजेर्मृजेर्मृड्डिरित्यान्याप्तः लघूपधत्वन्याप्तः मितांह्रस्वःमहइत् येषांतथातेषां यमयति परिवे
ष्टनइत्यर्थः । परिकल्कने परिकल्कनंदंभः पणाट्यच कथनमित्यन्ये । गतौचो । अचामुराणस्यरातः असइत्यने रा॰ ८९
नोभयोरपिग्रहणंतेन असंतंप्रियमाणंप्रेरयतीति विग्रहेअर्पयतीतिभवति । लाघवादिभ्यइति । सम्भवइतिमनोन

देवोधम् तेन पामांसीनाममेतत्वप्रयुक्तंमित्वेन पूर्णमयन्नहृत्याकुस्माहात् निष्पामयन्नत्युत्पत्तिमित्यत्रस्येव
कथ्य अनेन प्रयोजनमाहालोप इति प्रयोजनांतरमाह। अथ लोपिन इति अस्यस्य उक्ताचतेनतयातोहलोपो
यन्नीतिसतथातस्यांकार्यद्वितीकारश्चेत्यादिन गणसंख्यानेसंख्यानिमित्तोत्थानविशेष एकपदे संख्यान
मेकत्वादितेनचतन्निष्ठः क्रियाविशेषोलक्ष्यते लक्षणंविज्ञकरणं॥ कुर्णायामित्यादि पूर्ववत्। इत्यंहतयाणी
मूर्धामनमीयामनीषिभिः। इतिभुवादि रयणांलीनिष्पत्त्यस्वार्थत्रिप्रसंगात्प्रेरणार्थंजिप्रदर्शयति। धातोः प्रेरणे
इति। प्रेरणंचानेकविधंप्रेषणाध्येषणातत्समर्थाचरणभेदात्तत्र भृत्यादेर्निः कृष्टस्यप्रवर्तनंप्रेषणमितियावत्
गवादेः प्रवर्तनाध्येषणंप्रार्थनेयात् तत्समर्थाचरणं तदन्तकूलव्यापारकरणं तच्चान्नमन्नपरेषामनुग्रहान्तरा
नादिरूपंतत्रयस्मादुमतिंविनार्थोनवर्तते तस्यराजादेरनुमत्याः प्रयोजकत्वंवैयादेरस्यपदेन पलायमानं निरोध
नानुग्रहेणचोरस्यान्नदानेन सर्वस्थार्थप्रकारणादिलभ्यः सर्वत्रानुगतेप्रेरणमेवेत्यर्थः अथएकुन्मांभवानित्यत्रा
स्तिनिचेत् उच्यते प्रयोज्यप्रवृत्त्युपहितत्वार्थः केवलात्तुलोडर्थः स्तोचइच्छमात्रमनप्रेषएच्छादेलोट् धीय
ते सक्रियस्यपद्प्रेषणदासविषयोणिचइति अध्यभिलवासयति करीषोग्निरध्यापयतीत्यत्रत्रिः भिक्षादेवे
ततनयाप्रेरस्यचवेतनधर्मत्वादितिचहू एव अध्यापनकूलव्यापारमेवप्रयोजकव्यापारत्वेनाध्यारोप्यतेयतो।
भिक्षाः प्रचुराअन्नवत्यश्चलभ्यमानानगासप्रयुंजते तथाकारीषोग्निरेकांतेनिर्वातेप्रज्वलितः शीतकृतमुप।
द्रवमध्ययनविनोधिनविरोधिनमपनयन्नध्ययनेऽनुकूलोभवतीति त्रितातुभयमाह। भावयतीत्यादि। अथहुरा।

दिति। अत्र णेरिकारस्य लोपेपि अग्लोपिनां कार्यमिति निषेधेन शंक्यः अजादिष्टस्य ञेर्विभिन्नत्वेन अ-
ग्रहणात् तथाहि णिजातिरेकानिमित्तत्वमाश्रिता तथा च तस्याप्यकत्वाज्झो वलीवर्धन्यायेन उपाकृतेरन्यस्या-
लोपः प्रतिषेधविषयत्वेनाश्रीयत इत्यर्थः यद्वा केचिदुक्तं परत्वाद्गोसंवृद्धौ सत्यामेकारस्य लोपे अग्लोपित्वा-
भावादेवात्र कार्यमिति तन्न सर्वविधिभ्यो लोपविधिर्बलीयस्त्वस्य सर्वसंमतत्वात्। हनो घ इति। हनो घ्रो इत्यतो हः
न इत्यनुवर्तते हन्तेर्हस्य घः ञ्णिति न स्यात् न च भवति ञ्णिति न चेति निषेधाद्दीर्घवर्जनं एतेन हनो घ्रो इत्यतो हनो
न हन्तेर्घत्वसिद्धेः स्त्रोभयं व्यर्थमित्युक्तिरपास्ता। पातेर्लुक्। किमर्थं तत्र प्रकोपवादः। स्मयतेरात्वं। स्मिङ् एव
इस्तने एवं च विस्मापयन्ति विस्मितमात्मवृत्त्या विनिपातः मनुष्यवाचतिकरणादेव विस्मयादन्यथापा नेतोपिस्या-
त् ज्येतानुशानावा विस्मापयते मनुष्यवाक्रयासिंहो विस्मापयन्निति। रुहेः। रुहबीजजन्मनि प्रादुर्भावे वा रूपमो-
हनेइतिवैयाकरणिकसाध्वीरोपयन्तीति घातुना नेके कार्यत्वात् जन्मनि वृत्तिः रूढं च सस्यार्थे। दुङ् कौ। दुङ् अध्ययने दु-
क्रामन् इत्यविनिमये ञ्जिते क्रोपयतीति उपधाया इति योगविभागाज्ज्ञातोपधाया नामिनि गुणो भवति।
सिध्यतेरेव लौकिके इति इहलोके भवः पारलौकिके इत्यर्थः। सेधयतीति। तापसः दृष्टयश्रूपाये यं च तन्त्यते मङ्गात्-
कामः प्रवर्तते तपः प्राप्नुं केवलं न विशेषवत्कारोतीत्यर्थः प्रजनेवीयतेरिति। वीरातिप्रजनकांत्यसनखादनेने-
ष्विति अस्य यकारनिर्देशः अन्यथा हादिकान्वेन यकारासंभवः प्रजनो गर्भग्रहणं तस्मिन्नित्यर्थः। वापयती-
ति सिद्धे सूत्रेमनेन चित्रविरागे वाक्यभेदेन व्याख्याय। रञ्जेर्णौ ञो रञ्जयतीति उचितविरागे वा चित्तविर- ग्रं. ५०

रागौ वाक्यभेदेन व्याख्यायते प्रीतितिता। मितां। के पुनर्मित इत्याह। ह्लादादय इति। मारणं हिंसनं निशामनं
चाक्षुषज्ञानं तज्ज्ञापयत्या चार्थः विज्ञापना भवेत् ग्रसिद्धिमैतीत्यादौ ज्ञानसामान्ये मित्वाभावान्न ह्रस्व कंप
नेवलयतीति ग्लानायामिति पाठः अन्यत्र ग्लानयति स्पष्णाल्नम्ज्ञापयतीत्यर्थः। अमंतास्त्रेति अमंतेयेधातेअ
मादय इत्यर्थः। रंजेर्ज्ञाविन्यादि मृगरमनमाविटः मृगेति किम् रंजयति पक्षिणः रमणेति किम् रंजातिम
गान् ह्लास्तानेनसंक्रमतीतित्र वाचिनविरागेरूत्यतोवेत्यन्न रंजेर्व्यवस्थयावोध्यम्। अनुपसर्गाद्वेति। तेनो
पसर्गानित्यमेव प्रज्वलयति उज्वलयतीति तिद्यजंतात्तत्करोतीतिणौ। दर्पानेमित्वेति। निष्ठामयत्यवत्यज्ञामित्या
दिनपामलत्वस्रालोवनेरत्यस्य धातूनामनेकार्थत्वाः श्रवणार्थतापि, श्रायामयतीति। ज्ञापयति व्यापार
यति व्यापारयति वेत्यर्थः। दृष्ट्यतेरिति। तृतीयः कद्द्याकांतायां मतभेदेन व्याचष्टे। तृतीयो हृस्व इति हृस्वायेत्वया
तृतीयो वा द्विरिति द्वितीयव्याख्यायां ज्यंतात् ड द्वितीयस्य द्वित्वे हृस्वादिविधौ वेण पूर्वेत्रषस्य व श्रवणं तृतीः
याभावेनेनत् वार्तिकाभावे: वेष्ठिधदिति त्र द्वितीयपदेपतद्धीजं तत्क्रमेवग्रत्रपंडिताः क्वाविनयेविधिष्ठ
दितिषकारादेरपि द्वित्वमुदाक्रियते तद्वांतप्रतिमन्याइपेक्षितम् तस्मादेर्धिधदित्येकामेवाचत्रूपं साधीयो
नत्वैधिध्रदिति ज्यंतेत्तृतीयस्यैवाक्षरांसभावादित्याद्धः तत्त्वमतिभ्रमोज्ञावनगादृतिमन्यामहे तथाहि
ज्यंते द्वितीयव्याख्यायां तृतीयस्यैकाचोऽसंभवात् द्वितीयस्य द्वित्वं केनानिवार्यमितिविषयमेवोहनीयमितिदिक्तानिहु
त्रयेणाज्ञातोत्रौं कवलेन तत्त्वेऽर्थः तेन सामर्थ्ययतिप्रापयतो कितामित्यादिसिद्धम्॥ हृसनायामित्यादि॥ वायवेइड्

सि॰ चं॰ टी॰ ५२ 91

क्षुदीनां मगमङ्गं न साधनमिति । ओंत प्रक्रिया इच्छायामात्मनः सदिति धातोरित्यधिकारात् इषेरिच्छायामत एव
निपातनात् आत्मग्रहणेन स्त्रीवाचीन चेत् इच्छावाचीन आत्मन इत्यस्य व्यर्थत्वापातात् इच्छाया आत्मकर्तृकत्वाव्य
भिचारात् तद्धि इष्यमाणमिच्छाकर्तृसंबन्धि भवति आहुर्विकर्मणीत्यतः कर्मणीत्यनुवर्त्यं पंचम्या विपरिणम्य
कर्मणो धातोरिति सामान्याधिकरण्येन व्याख्येयम् इच्छायां किं कर्हयति आत्मनः किं शिष्याणां पठनमि
च्छति गुरुः स्वसंबन्धित्वविवक्षायां सत्त्वादेव तेन शिष्याणां स्वसंबन्धित्वेऽपि न धातोः किं प्रविशामीतेऽत्यत्र प्रमा
द्वितस्य धातोर्माभूत् तथा सति द्विहित्वयोर्वैषम्यं स्यात् कर्मणः किं गमनेनेच्छतीति कारणान्माभूत् यत्तु वा
मृदेवेन व्याख्याते इच्छा चेत्स्वसंबन्धिनीति तन्न शिष्याणां पठनमिच्छति गुरुरित्यत्राति व्याप्तेरनिवारणात्तथा हि ।
अत्र पठनस्य धात्वर्थत्वेन तत्संबन्धित्वादिच्छायाः सन्स्यात् भवितुमिच्छति साध्यावस्थायाः क्रियाया वाचकत्वात्
मः स्यादिति चेत् तेन लौकिकमपव्याक्यं प्रयोगः केवलस्य धातोः प्रयोगानर्हत्वान्न लौकिकेन तेमः कथं लोपः इति न्याय
शंकनीयं यदि इच्छैत्यतो द्विरित्यनेन हृतं भिन्नं वाक्यं तेन स त्ययप्रकृतिभूतस्य धातोर्न द्वित्वं किं तु सान्तस्य तथा
च पतीपिषतीत्यादि सिद्धं । वृधस्त इति । उआ चवृतस्मात्संस्त्वं पौत्रं । नानिटि सत्तिति । नद्दृ. यस्य सतस्थानस्मिन्स
इत्यस्य विशेषणतामापन्नात् इटिडि. इत्यनेन नडि. त्वे विडो नियमार्थमिदमनिटएव डि. त्वं यथा स्यात् चिकीर्षतीति आहो
दीर्घत्वं तत इट् पिपठिषतीति । पाक्रमिष्यतीतिवाक्ये लरस्य सादेशाद्धलोपस्तलोपषत्वानि । होतिज्यंत योरेव षट्
ति हानघत्वनिर्देशात्तेस्तौतिज्यं नातिरिक्तस्यापूर्वात्सत्वे । सिषासतीति । जनसनेत्यात्वविकल्पः घेरितिनिर्देशा गै॰ ५२

दृष्टत्वान्निषेधः अनिडिसेत्यादा उपधायाः नसेति एवादिः किदित्यनुवर्त्यते चानुवर्त्य वाक्यभेदेन व्याख्येयं तेन लत्वान्तमा
देशात्सकित्वाकित्वबोध्ये अतो नलोपाभावः संप्रसारणं नलोपः सिद्धाः विहृत्सति । हृम्मादिभ्यः स्यमयोर्लोपमिति
पंचेनिह्नुवेत्तीङ्भावः । ऋदूर्धवतिहृति । प्रथमेदीर्घत्वं ततः षोडशः तयोः स्वविहृसेहृति दीर्घः । स्निहू सूड । स्निह्ऌष इस
ने सूड् पवने अस गतौ असगतिप्रेरणयोश्च अंजन्व्यक्तिप्रवर्तनादौ अस्थूङ् व्याप्तौ रंज रागे वष्ट कान्तौ विनिनयोश्च मानका
र्थः स्निह्ष निष्टादप्राप्तौ असूऊ स्लुस्निह्निनिषेधे अज्यपुरोह्निदित्वाद्विकल्पप्राप्तेवचनं किरत्यादीनां ग्रहणं दृ
ष्टत्वकारनग्राह्याः तिस्सविषते हृति ज्योतिज्यन्तयोर्वेनिनियमान्तराः ज्ञापकंधग्रहणान्तः पृष्ठपतीत्येव । श्वरि
विषतीति । अस्मद्गतिस्थितेहृदित्यणौ अविसहृतिस्थितेस्वादेः पावहृतिविशाहुस्पृहित्वं । पिपासयिषतीत्यादौ । अन्तान्ते अदृ
मयो पूर्वं स्मृतिकारः नदीहृत्समहले पिपति पतीति हृत्पिवाजिगमिषतीत्याद्येषु चेत्सन्त्वादोपात्सः पादपादीनां संबोध
नवत्सां तांतिसानेनि अतिपायेहृसादेशित्येतत्त्वकारागहृन्नेत्येन दबोध्यं अगमत्सांतसाधनमितिसांतः । अतिशायेहसादेर्धङ्
अतिशायनमतिशयः अतिसूवीत पीड्ः स्वराद्हृत्यप्रत्ययः सचद्विविधः प्रौढः परिमितभाषार्थश्च सचार्थो यङो वा
पवहृत्स्मादिर्ये सतत्यानस्माद्वि हृत्यपदं वाक्य धातोः द्विवचनं च धातोश्च यङ्लुं तपवनान्तयङः प्रकृतिभूतः अटाट्यते हृत्या
यस्येदः । डित्वादादित्यत्र केचित्कथं यङ्लुकि नाहात डितो धातोरविधानात् अचयोडित्समनधातुसनडित् कित्वनस्स
गुणनिषेधादिप्रयोजकत्वेन चरितार्थं समुदायस्य भवतीत्याह्नेः अयोच्यते साधातोरित्यनेन यङन्तस्य धातुत्वेन धा
तोर्ङित्त्वमतत्वाद्गुणनिषेधाद्यर्थं चगकारस्त्रैषस्य कर्तव्यत्वात् । बोभूयते हृति । भवनान्तज्ञालपकाभिन्वा

अवकोवर्तमानोतिशयविशिष्टो व्यापारः। स्वचिमस्तविरित्यादि। स्वचैपेशन्तो स्वचश्रवमोचने स्वचश्रथः स्ववने श्र-
टगतौ श्रषाभोजने श्रसूङ्प्राप्तौ ऋणेञ् आच्छादने तनादीनां त्रयाणां चुरादिरूपं तत्त्वेनानेकस्वरदाद्यादीनां चा
ह सादित्वात्प्राप्ते वचनम् अर्थेनेति। अय इति स्थिते गुणो हलोदेवषाहूस्वद्विवे हसादिशेषे आत इति दीर्घः। ऋणो
नूयन इति। णत्वस्यासिद्धत्वान्नुमशाह्रस्वद्वित्वम्। अटाद्यतेरिति पकाभिन्नाश्रयको वक्रगत्यनुकूलोवर्तमानो
व्यापार इति··· कौटिल्यस्य फलविशेषणत्वे व्यापारविशेषणत्वेन वक्रो व्यापार इति विशेषः। धात्वर्थं गर्हयामेवेति
गर्हापि फलस्य व्यापारस्य वा विशेषणं लोलूयते वनेचैत्रः चैत्राभिन्नाश्रयो वनाभिन्नाश्रितकृत्तित्तछेदानुकूलोवर्तमा
नो व्यापारः वनाभिन्नाश्रयछेदानुकूलः कुत्सितो व्यापार इति, स च परं तदर्हति। तेन वेतियथा। जेगिल्यत इति गिल
नस्य च गर्हितत्वं विकृतास्य चेष्टादिकृतं वल्गुवनीवच्यत इति नीलोपः दीर्घोच्चारणसामर्थ्यात् कुत्सनेन। जेघ्नीयत इ
ति घ्नीभावेन न हि न बाधः विषयभेदात् कुत्स्वेन सिद्धेपि प्रक्रियालाघवाय घ्नी एवमन्यत्रापि। कृन्तायामित्यादि। मनामा
य कृतो लोमशाय इत्यन्त प्रकृत्यागता ॥ इति यङन्तप्रक्रिया ॥ चान्येत्रति लागितिस्त्रमात्रानुवर्तते तेनोक्तप्रत्यये यङ्
लुग्विधीयते ददस्त्रूकादित्यादौ अन्यत्रेति व्याचष्टे। कुक्प्रत्ययसंयोगं विनेति व्यवस्थयान्यत्र यङो लुगित्यर्थः। प्र
क्रियाक्रममाह। यङ्लुकि सतीति तस्मादित्यत्रापि द्विनकारवको निर्देशः पकोहकारजयङ्गन्तात्यमिति अत्रदीक्षिताः प्रत्य
यलक्षणेनेति ङित्त्वमाश्रित्यात्मनेपदं त्वत्रनङित्त्वस्य प्रत्ययाश्रयसाधारणत्वेन प्रत्ययलक्षणप्रवृत्तेः यत्र हि प्रत्ययसा
साधारणं रूपमाश्रयते तत्रैव तदित्यङ्कः तन्वेति पाणिनाः तथा हि ते नित्यकः इति किं निपात्यते निजेर्यङ्लुगन्तस्यात्मने-

परंनिपात्यते यङो ङित्त्वादात्मनेपदलक्षणेन यङ्लुगन्तस्यात्मनेपदं मा भूदिति। अन्यत्र नोत्येतदेव ज्ञापकमिति भाष्य
कारादिः स्ततो ज्ञापकेन न तदाकारविरुद्धमित्यन्नाचेतः। अणादिस्यादेरिति। अंचत्य जादित्वाद्धित्वमाजन्तस्या
णिनीयमित्युपेक्षितं। द्वेः स्वरेमीति। अपिपावृत्तत्वे पालोपे गुणवृद्धी न तेन बोभिदिता मरीमृजितेत्यादि।
सिद्धं अपां पाइति ट्टनिरवृत्वेरिलोपइति दीर्घः। ऋदन्तानामिति। कृगादीनां त्रयाणामपि कित्त्वात्त्रयोप्यागमाः
पर्यायेण भवति कृकारउकारअकाराणार्थः चः करीति ईकारेत्त्वपत्रयं तत्र भवेत्त्रयं इति पाडुपि। जंगमइति। लोपश्च
तुरत्वतनामितिमलोपः। जगन्मीति। वमयोश्चेति मस्यनः॥ जंचंनिइति। सर्वाङ्गतेरितिचत्वम् आशिषि वध्यादि
हिंस्यत्वस्य वधादेशात् हिंसनपक्षस्यांव्यक्तोपकेलत्वणांमत्कृदेव प्रवर्तत इत्यन्ये। चंचूर्तिइति चरगतिभक्षणयो
चरफलोश्चेति उदित्त्वेयोर्विहसे इति दीर्घः, चंचावान् इति जनसनेत्यात्वे। योयोतीति। अद्विरुक्तस्येत्यनुवृत्ते देवी इत्ये
त्वेन। दत्तइति। श्नाभ्यस्तयोरित्याकारलोपः। देहीति दांहाविति एत्वसूर्वलोपौ। चाकर्तीति ऋदन्तानामित्यत्र न परकरणं
न्तकृगादयः। अरार्तिइति गुणो द्वितीयस्या वियाति पत्तह्व्येपिस्याद्देवत्वं जागार्ष्टीति ईकाराभावे छत्वच्चत्वे
ष्ट्वदीर्घत्वानि केचित्त्वत्र संप्रसारणे जर्हृहीत्यादिरूपमत्रान्तत्सनाकरमित्युपेक्षितं। बहिरंगत्वेनेति। प्रत्ययाश्रि
तेबहिरंगमित्यर्थः। अजर्धा इति ट्टनिरवृत्वेरिलोप इति दीर्घः तमायोनसंप्रसारणमिति पत्ताहीजंत श्विपादिदेशः उत्रं
च श्विपाश्वपाच्चबंधेननिर्दिष्टंयङ्लक्षणेनच यत्रैकाच्त्वग्रहणं चैव पंचैतानि नयङ्लुकीति। दाहृतीति। यवयोरितियलोपः
उपधावकारयोरिति उपधा अवकार उपधावकारौ तयोः द्वयोः स्थाने इत्यर्थः। मामवतीत्यत्र जसादित्वाभावे

सि॰ चं॰
टी॰
६२
93

रोत्वाभावः। नोनूपः। फवयोरितिवलोपेदीर्घः कृतायामित्यादि ॥ बाधनंस्नुष्णुद्दीनामगामघदुःस्नाधनमि॰
तिफङ्गंतप्रक्रिया। नाम्नोयति। अङ्गवीत्यतः कर्मणीत्यनुवर्त्यकर्मणिवर्तमानान्नाम्नइतिबोध्यं तेनपुत्रेणोर॰
च्छतीत्यादौन आत्मनइत्यस्यानुवर्ततेसचनइव्यवाचीकिंतुपरव्यावृत्त्यर्थः स्वशब्दपर्यायः तेनघटादेश्चेतननत्वेपि
घटीयतीत्यादिभवत्येव इच्छायाचकर्तानिरूप्यते सचेष्यमाणंवस्तुस्वयंसंबंधित्वेनापेक्षतेतेनपरस्यपुत्रमि
च्छतीत्यत्रन स्वसंबंधित्वंचेष्यमाणंशासत्वंनन्नस्वसंबंधि नाम्नइतिनत्वर्थं धातुवारणायतदितिचेन्न धातोःस॰
विधानेनपरिशेषान्नाम्नोलाभात् अथप्रसिद्धेःप्रातिपदिकस्यादित्यापत्तिः नचवाच्यंनीत्याहौजादिप्रसंगःस्यादितिवाच्यं
अध्ययोरादित्यत्रजराकरणेनयोपदकार्यंभवत्यत्रापितत्वाद्ञ्जीयतीत्यादौतज्ज्ञापकासिद्धस्यासार्वत्रिकत्वान्न
स्यलोपः नचमहान्तंपुत्रमिच्छतीत्यत्रानेकसाम्नाम्नोयबाधानार्थंतदितिवाच्यं पदार्थःपदार्थेनान्वेतिनतुपद
र्थैकदेशेनेतिपुत्रस्यैकदेशेनान्वयाभावात् सविशेषणानांवृत्तिर्नवृत्तस्यवाविशेषणयोगोनेतिवचनाच्च एवंचकर्मत्व
द्योतकविभक्त्यभावेनकथंतद्बोधइतिदूषणपरिहारायबन्नानेककारकसंभवत्तत्रकारकविशेषबोधनार्थंविभ॰
क्त्यपेक्षायामितिसिद्धान्तानुसरणाच्छेषोपिनकरणीयः। आत्मनःपुत्रमिच्छतीति पुत्रोमेस्यादितीच्छतीत्यर्थः। ग
व्यतीति अवर्णाभावान्नेत्वं त्वम्यतीति त्वामिच्छतीतिवाक्यं। यष्मयतीति यवांयष्मान्वेच्छतीतिवाक्येत्वदादे॰
शेनएकार्थत्वाभावात्यवावोद्विवचनेइतिस्याप्यभावान्न गवेति गवाल्लोभातिप्रायः। धनायतीति सत्येवधनेभू
योधनमिच्छतीत्यर्थः धनीयतीति दरिद्रःसन् धनमिच्छतीत्यर्थः दिव्यतीतिधातुत्वाभावान्नदीर्घः। मांतावा

गं॰
६२

याभ्यामिति मांसमिहनामैवनतुममिवंतंपुत्रमिच्छतीत्यत्रापिमांसत्वान्नस्यादश्वावृषभयोरिति ॥ मैथुनेच्छायामित्यश्व-
वृषविषयेच्छायद्यमैथुनार्थाकृतामैथुनेच्छवार्थइत्याह । लालसायामिति । तृष्णातिरेकोलालसा क्षीरलवणवि-
षयेच्छातिरेकेयद्यभ्यवहारार्थानतुहोमार्थंसलदेत्यर्थः । दधिस्यतीति । सःस्यइतिविपरीतनिर्देशात्तत्वं दधिमधु-
ग्रहणादेवगमिनावित्येके नाम्नोविधानान्नेपीत्यन्ये । स्तुःकाम्यतीत्य । धिकरणशक्तिप्रधानस्याप्यस्यहृत्रिविधः
येशाक्तिमत्र्यधान्यादिविशेषणकर्मत्वेनयोगः । करणेचेति । करणंकृतिः नतुपारिभाषिके नमस्यतीति । दे-
वानमस्करोतीतिविग्रहः । कृष्णायतइति । कृष्णाणामुद्वमतीत्यर्थः । ञिड्डिंकरणेइति । दृषयस्यस्तडितिनिर्देशोयंन
तुसंज्ञातयात्वेनकितिटेरित्यस्यावसेयवग्रहणंस्यात् नतुडइत्यस्यमडिनस्यकृत्रिमाकृत्रिमयोःकृत्रिमस्यैवग्रहणमितिउ-
क्तत्वात् अथकथंवतिविनातिदेशबोधइतिचेच्छ एवडिनेडिदित्याह डिद्वदितिगम्यतेइतिभाष्योक्तेः । आविष्टव-
दिति । इहेयत्किंचिद्रूपंसंभावितंचतत्सर्वंतोआवतिदिश्यते इष्ठायथाविन्मतोर्लुगितिलोपादेशस्तथात्रापीतिबोध्यं ॥
दवयतीति । दूरंकरोतीतिवाक्यं संज्ञापूर्वकत्वेनानित्यत्वाद्वृद्ध्यभावः टिलोपस्याप्रसिद्धत्वाद्वा दूरयत्यवनतेविव-
स्वतीत्यत्रवेत्यनुवर्त्यव्यवस्थयादेशाभावः यद्वादूरमततिदूरात् तंकुर्वतीत्यर्थः । प्रापयतीति । प्रियस्थप्रादेशो-
वृद्धिपुकौआदेशाभावेप्रियतीत्यपि अश्वायतेइति अश्वइवाचरतीत्यर्थः । ओजायतेइति । ओजःप्रभृतयोऽह-
न्तविषयेतद्धितवर्तते । नान्तश्चाचारइति । अत्रासिद्धंवतेनामपदसूत्रेनतुसिद्धवतेनपदकार्येण । ओइति । सवर्णदीर्घेणैको-
अनेकस्वरत्वाभावात् आन्तअन्नमादिष्विदीर्घश्चातोनपीत्वालोपः । इनायतेइति । अल्लोपःगुणस्तुप्रत्ययावयवत्वा-

सि॰ चं॰ टी॰ ५४ 94

नहि निमित्तं कार्यत्वेनाश्रीयते । आमीति । यमरमेति सगिटौ । मालातीति । लिंगविशिष्टपरिभाषया । ब्रूभावेति ॥
आभ्रूर्णादौ भुवो वुगिति न धातुपाठस्थस्यैव ग्रहणाद्भवतीति कौ असादाविति वस्येत्वे गुणावादेशौ । चकाविति ।
आन्तस्त्यत्र आश्रइतिश्लिष्ट्या अद्वन्तात्सिद्धे । आचार उपमानादिति चरणमाचारः चौरैर्भविष्यज्ज व्यवहारो
ज्ञानं वा उपमीयतेनेनेति उपमानं । पुत्रीयति शिष्यमुपाध्याय इति पुत्रविषयकं यज्ज्ञानं व्यवहारो वा तत्स्वकाल
वर्तमानप्रकारं वै भिन्नाश्रयो कव्यापारः । प्रसादाभिन्नाश्रयकं यज्ज्ञानं व्यवहारो वा तत्स्वकालप्रकाभिन्नाश्रयो वर्त
मानो व्यापारः ॥ उपसर्गसमानाकारमित्याद्यवज्ञापकं तु चुरादिष्वसंग्रामयतेरिति विशिष्टपठनमन्यथा ग्राम
यतेरेवास्याप्रतिषेधात् भुवं वेदयते इत्यत्र स्वगतं सुखमनुभवतीत्यर्थः । पुच्छादुदसने इत्युदसनमुत्क्षेपणं विविधं वि
क्षेपणं व्यसनं परितः क्षेपणं पर्यसनं सामाचयने । तूस्तीकरणे संवीवरयने इति संवेयति परिधत्ते वेत्यर्थः स्वार्थे वे
देत्यादि स्वकारणे इत्यत्र इत्थं क्रियाविशेषोपलक्षणं तेनार्थमाचष्टे इत्यादि विग्रहः अत्वेनैव सिद्धे आपुकारणं पन्थो
तेविधानार्थं तेन लिलापयतीत्यादि सिद्धमपि प्रथयति हे ह्वे गैकारे कृतेन तो लोपः अस्य लोपित्वाभावादेकार्यं ॥
त्वारयतीति मारयतीति टिलोपे कृते आदेशोपधा हि लोपस्य स्थानिवत्त्वान्न स्यादिति विवादः । पावयती
ति । टिलोपे कृते संप्रसारणे वृद्ध्यावादेशौ । आनयतीति । नो वेत्यस्य वेत्यस्य व्यवस्थितत्वात्क्वचिन्न टिलोपः । विदुयतीत्या
दौ टिलोपः पुनरङ्गवृत्तपरिभाषया संप्रसारणं न विदुयतीति संप्रसारणे कृते टिलोपः इति विदावयतीति टिलोपे कृते
संप्रसारणे वृद्ध्यावादेशौ सकृत्प्रवृत्तत्वात्पुनष्टिलोपाप्रसंगः ॥ उदीचयतीति । टिलोपेन व्यवस्थितत्वान्नित्यायतीत्यादौ रा॰ ५४

टिलोपस्ततस्तस्येर्यादेशः ततोहृद्भायादेशो पुनष्टिलोपस्ततस्तस्येर्यादेशः ततोहृद्भायादेशो पुनष्टिलोपस्तस्य स्थानिवत्त्व
भूतत्वात् । अनितिनिरायदिति । अग्नुलोपित्वादुपधाह्रस्वात् ॥ कृतायामित्यादि ॥ समासतः समभवन्नामधातुस्व
मायुनमिति । नामधातुप्रक्रिया । कण्ड्वादिभ्योयगिति कण्ड्वादयोद्विविधाधातवोनामानि च तत्रधातुभ्योयक्
नित्यं नामभ्यस्तुकण्ड्वकेनीतिविग्रहरूपवाक्यमत्कण्ड्वादिसाधनं निविष्टादेः निष्टुर्वौनिष्टर नेःपदोविशइतिवा ।
विशोकादउच्चारणार्थः असंदेहार्थंचपदकार्यवारणाम् अन्यथानिर्दादेविक्रोविशोवाविदुमदनेरुत्तिचेतिसंदेहः
स्यान्निविशः अदिर्थस्यपशादिगणाभावात् व्यवस्थावाचिनआदिपान्नस्यग्रहणेन नयतीतिनिकले निवि
शतीत्यत्रनभवति एवंवेतीतिविक्रलेविजयतीत्यत्रनपराजयंति हूणान्तमोहमाः पदःआगमः हमायांगमेरिति
ज्येतस्यग्रहणंद्विमातितिना । आगमयस्वेति । मात्वरिष्टाइत्यर्थः धन्वाविशितातेइति धन्वविषयेष्वानेशाक्षोभ
विक्रमिद्धतीत्यर्थः । गततान्मील्योविति । गतंप्रकारः पेतकमम्बा अन्नहृवतेइति पितप्रकारंसततपरिपीलय
तीत्यर्थः गतेगानंतस्यताग्लील्यइतिव्याख्यानेत्वनर्थकः संवेधोयस्त्रहृवनेतस्यक्रमदमित्यादावव्याप्तिः ॥
स्पातिकरतेइति कृविक्षेपे हर्षादयोविषयत्वेनोपादीयते तत्रहर्षोविक्षेपस्यकारणमितरेफले अपस्किरतेवृ
षोहृष्टइति हर्षेणाम्भूमिंविलिखतीत्यर्थः । उपालमइति पापपइत्यर्थः सचवाचापारीवस्पर्शनत्रपः । विप्राय
पायतेत्वात्तस्यादेशस्यपशामितेनतम्यथाहातमित्येवपापयेनविप्रस्यस्वाभिप्रायंप्रकाशयतीत्यर्थः मात्वः पापामिय
दिकिंचिदिहस्मरामिइत्यत्रतस्वापायप्रकाशनमात्रंविवक्षितेनतपापथत्रूपमधीत्यदोषः । निर्णत्राख्यायमिति ।

सि॰च॰
टी॰
९९
95

निर्णेता विवादस्य निराकरणकर्ता लोकेत्र प्रसिद्धः कुत्सायामिति ह्नुते इति स्वस्थित्यानेत्रादिविकारद्वारा स्वाभि
प्रायविशेषं संज्ञापयतीत्यर्थः । संशय्य कर्णादिष्विति संशयं निर्णेतुं कर्णादिषु तिष्ठतीत्यर्थः अन्येतु संशय्येत्यस्य
कर्णादयस्तु एव निर्णेतार इत्येवार्थ इति । उदद्विति । कर्मेति क्रिया ईहा परिस्पन्दः । मुक्तावुत्तिष्ठत इति मुक्त्यर्थं यतते
इत्यर्थः ईहायां किं ग्रामाच्छतमुत्तिष्ठति उत्पद्यते इत्यर्थः अत्र निःक्रियात्मकपरिस्पन्दात्मिकेति भावः । उप । मंत्र
करणे कारकं देवानां पूजां संगतिं संश्लेषो मित्रस्य करणं पन्था मार्गः सर्वकर्तृत्वेन संबध्यते । आदित्यमुपतिष्ठ
ते इति । पूजयतीत्यर्थः । यमुनेत्युपश्लिष्यतीत्यर्थः । रथिकानिति । मित्रीकरोतीत्यर्थः । पन्था इति । प्राप्नोती-
त्यर्थः । वा लिप्सायामिति । लब्धुमिच्छा लिप्सा तस्यां गम्यमानायामित्यर्थः । अकर्मकेति । कर्मकारकेन तद्-
क्रियायामेवोपतिष्ठत इति सन्निधत्त इत्यर्थः । उत्पन्न इति । दीप्यत इत्यर्थः । आङ इति । अकर्मकस्वाङ्गकर्मक
योरन्तर्भूतानिच्चापि आयच्छत इति दीर्घीभवतीत्यर्थः आहत इति न लोपः आघ्नाते आघ्नत आजघ्ने विषमलोचन-
स्य वक्त्रं इत्यादौ तु प्राप्येत्यध्याहारो बोध्यः । स्वचन इति । पदेन प्रख्यायमानस्याविकरण इत्यर्थः । उदायतीति । पर-
वयं प्रकाशयतीत्यर्थः समो गम्यृच्छीति ऋच्छगत्यादावात्मनेपदमनेनैः पृच्छसुहृणादन्येरेवग्रहणमस्मादि-
परस्मैपदिगोहचर्यात्तं गास्तत इति याच्यत इत्यर्थः कर्मकारिष्वेव रहांसीति पुरापि संगृह्णे महे इति सर्वापि प्रयोग-
स्तु कथयेत्यध्याहारेण समाधेयः अर्थान्तरे वृत्तेन कर्मकत्वे सकर्मकाणामपि । स्पर्धायामिति पराभिभवेच्छा स्पर्धा
कृष्णं इति । स्पर्धायात् स्वाक्काने करोतीत्यर्थः । अविक्रमत इति । न प्रतिहन्यत इत्यर्थः अध्ययनाय क्रमते उत्सहत-

सि॰
टी॰
९९

इत्यर्थः । क्रमंते इति स्फीतानि भवंतीत्यर्थः ज्योतिरुद्गमन इति ज्योतिर्ग्रहणं तद्वारि आक्रमते सूर्य इति उदय
ते इत्यर्थः नभः समाक्रामति चंद्रमाः क्रामादित्यस्य प्राप्नोतीत्येवार्थः न तूद्गमनं [illegible] वेर्विहरणे विहेव
णे यद्यपि धातुरयमस्मिन्नेवार्थे प्रसिद्धस्तथापि धातूनामनेकार्थत्वाद्द्विपोवर्णनेह विक्रामति संधिः द्विधा
भवतीत्यर्थः पानमपजानीते इति निपलपतीत्यर्थः । सर्पिष इति सर्पिषा उपायेन प्रवर्तत इत्यर्थः हेद्वेवदते इति
तेत्र विषयकामस्तत्र इह मा विस्फोटेतीत्यर्थः । संप्रयोच्चारणे । सहोच्चारणे इत्यर्थः । व्यक्तेति । व्यक्ता परिस्फु
टवर्णा मनुष्याणां वागिति हेतुश्चवाग्येषां ते व्यक्तवाचस्तेच यद्यपि शुकादयोपि तथापि मनुष्या एवात्र बोध्याः प्रसि
द्धत्वादत एवैतद्रूपं तमन्यथा वदेः स्वभावादेव तदर्थकत्वात्तत्र अनेनानुवदते इत्यादि पाणस्य वचनावधिकटक
लापस्तूहीतरस्येत्यनिवर्तते कलापेन सहस्पर्शकटोधीयमानो वदतीत्यर्थः अकर्मकात्किं उक्तमनुवदति व्य
क्तवाचां किमनुवदति वीणा । विप्रवदंते इत्यादि । फलापत्यस्यां विरुद्धं वदंतीत्यर्थः । अवादिति । गिरतेरिति
निर्देशात्तौदादिकस्यैव ग्रहणं शृणाते स्त्वव सर्वस्य प्रयोगो नास्तीति भाष्यात् क्रैः क्रैयादिकस्याग्रहः अतोग्र इत्युक्ता
वप्यदेष्यदोषः । संगिरते इति प्रतिजानीते इत्यर्थः । धर्ममुच्चरते इति उल्लंघ्य गच्छतीत्यर्थः । दास्येति कामितया दा
स्यै च ददातीत्यर्थः । स्वीकार इति स्वीकारो विवाहो ङ्गीकारमात्रमिति भाष्यं स्वराद्यंतोपसर्गादिति स्वरग्रादि
ंतो वयवो यस्य सतथा तेन समासो व्याहृतः । संज्ञणे त्यापादस्व इति । समो गमृच्छिभ्यामित्यादेः कमनायदितोस्यात्र सकर्मकास
ग्रहणाद्भुज इति रुधादेव ग्रहणं न तु तौदादिकस्यानवन इति प्रतिषेधान्नेनाविभुजति पाणिमित्यादावदोषः बभंजे ए

सि० चं० टी० ९९ 98

थिवीपालइत्यादौभुजेरूपभोगार्थः अन्यथात्वभुजोभक्षणे इत्येवाकरिष्यत्कर्मव्यतिहारेयथातोरिति कर्मक्रिया
तस्याव्यतिहारोविनिमयोव्यत्यासस्तस्मिन्नर्थेवर्तमानाद्धातोरित्यर्थः । व्यतिभवतेइति । अन्यस्ययोग्यंभवन
मन्यः करोत्यर्थः परस्परकरणमपिकर्मव्यतिहारः सहवर्तनंभवति सहविवक्षाभावेत्वेकवचनमपितेनकर्म
व्यतिहारस्यानेककर्तृत्वादेकवचनेनसंभवतीतिनपूर्वकनीयं । कृत्वामित्यादि ॥ परस्मैपदस्येयमपवादस्त्र
मापि ॥ अभलक्षणाइतिपदव्यवस्था यक्षुचानयुअपादविकर्मणीति भवनंभूः तस्याभविसृइधात्वर्थे
साध्यरूपेभावइतिभेदः तत्रसिद्धरूपोभावोद्रव्यवत्प्रकाशते अतोद्विवचनादि साध्यरूपस्तुक्रियात्वरूपत्वा
न्नसंख्याभिन्वयः उक्तंच क्रियायासिद्धतावस्थासाध्यावस्थाचकीर्तिता सिद्धतांद्रव्यमिच्छन्तितत्रैवेच्छन्तिवद्दि
धिमिति कर्मतत्पारिभाषिकमेवपुनर्भविग्रहणात्फलाश्रयः कर्मफलस्यतद्धातुवाच्यत्वादाश्रयमात्यातार्थः
अथसकर्मकादपिभावेस्यादितिवाच्यंनहिश्लेत्यनुवर्तते सचवारणार्थः अथसकर्मकादपिभावे सक
र्मकात्कर्मण्येव नभावे कर्तर्यपिनस्यादितिचेन्नुणु मध्येपवादन्यायेनभावस्यैवबाधनादेकवचनमिति पकव
नप्रत्सर्गतः करिष्यते इतिवचनाद्धिभावः तत्किंमध्यमोत्तमयोरपिनवेत्याशंकायामाह । कर्मकेत्यादि अ
कर्मकोपीति योयत्सकर्मकाक्रियावाच्यप्यनेकार्थत्वात्सकर्मकक्रियामुक्तापयति तदानकर्मपरत्वेसकर्मको
भवति तत्परत्वेचतस्योपसर्गेणाद्योत्यतेइत्यपसर्गवशादिसक्तं नतत्रोपसर्गेणसकर्मकः उपसर्गग्रहणंद्योत ग्रं० ९९
कापेवानुभूयतेइति ॥ उपलभ्यते सकर्मकः सुत्रेकर्मणामफलव्यापारयोरि फलेविक्लित्यादि व्यापारः

फूत्कारादिलक्षणः एकनिष्ठतायामेकस्मिन्धर्मिणि स्थितेतयोः फलव्यापारयोः धर्मिभेदे एकस्मिन्धर्मिणि
फलमस्मिन्व्यापार इति भेदे यातः सकर्मको बोध्यः । धात्वोरर्थान्तरे वृत्तेरित्यादि अन्योर्थो ऽर्थान्तरं तस्मिन्वृत्तेर्वर्तमाने
वहाहरणानि यथा नदीं वहति संस्यन्दत इत्यर्थः । नृत्यति चैत्रः गात्रविक्षेपं करोतीत्यर्थः । मेघो वर्षति । जलमित्यर्थः
गच्छति ग्राममिति शेषः तपोनैः एककर्मकर्त्तरि अनुतापे चेति उपसन्तापे इत्यस्मादियं । पापेनेति सर्वं वृत्तं तपस्या
पं कर्म तेनाभ्याहतो देवदत्त इत्यर्थः पापेनेति कर्त्तरि तृतीया यदा कर्म न विवक्ष्यते प्रोक्तार्थे वा तपिस्तदाभावे लः पा
पेनेति कर्त्तरि तृतीया यदा कर्म न विवक्ष्यते प्रोक्तार्थे वा तपिस्तदाभावे लः पापेनेति कर्त्तरि तृतीया कारणे वा
पुरुषधर्मयोरनभिधानादभ्याहननार्थे सत्कर्मकत्वे विवक्षायां प्रोक्तौ तृतीये निबोध्यं वधवीक्षेति द्रुणवदिकभा
वेव धातोरेषो बाधः वधहिंसायामिति प्रकृत्यन्तरं । अवधि इति जनिवध्योरिति वृद्धिनिषेधः हननादेशस्य वद
न्तत्वाच्च वृद्धिः तथा च प्रयोगः भक्तकाश्मेन्द्रविपेत वधकोपि न विद्यते इति द्विकर्मकाणां तु गौणे कर्मणीत्यादि ।
गौर्दुह्यते गौरिति गौणं कर्म । अजेत्यादि अजां ग्रामं प्रधाने नित्ये ह्वयेति गौणप्रधानयोरन्यतरस्मिन्नित्यर्थः अन्येषा
मिति सर्वेषां कारकानामित्यर्थः यदा सौकार्याविशेषमित्यादि अयमर्थः सकलकारकानामवान्तरव्यापारोति
व्यापारहीनस्य कारकानामवान्तरव्यापारो व्यापारहीनस्य कारकत्वान्तत्व्यापारस्य कर्मणः सौकार्यातिश
यप्रतिपादनाय कर्तृव्यापारेण न विवक्ष्यते तदाभिधानादेः कर्मव्यापारमात्रं प्रति च कर्तृत्वमेव काष्ठादीनां न तदा
कर्मत्वे लेशोपि तदा सकर्मकाणामप्यकर्मकत्वमेव तत्र भावे कर्त्तरि च लकार लेनोक्ता इत्यादि कर्मग्रहणान्नं

शि. चं. टी. ५७ ध्वनितिरित्यादीन यद्यपि काष्ठादेरचेतनत्तयाऽऽदरोद्यमननिपातनादिकारणासंभेदनादिकर्तृत्वमनुपपन्नं त
थापि तत्वधर्मैः प्रशिथिलावयवसंयोगविस्तारणादिभिः कर्मैकर्तृत्वमिति ध्येयं । जीत्यादि । अक्रियन्वारभावे
97 ग्रहणं । मारिति । आत्मनेग्रहणं नात्वाहंतस्य । कृतार्थामित्यादि ॥ बाधं रुह बुद्धीनां अगाज्ञाबारिसाधनं ।
स्मृतिवाविनीत्भक्ते क्षुभ्यते चेतयसेदृत्यादियोगोपि भवति एषामपि प्रकारणादिना स्मृतिवाचित्वान्तमरसीत्या
यत्रपथपमृगोधावतीतिवद्वार्थ्यस्यकर्मतावोध्या अभीत्यादि । अत्रलङ्वनतल्लट् । उत्तमपुरुषइत्यादि अ
त्रयद्यपिबुद्धीन्द्रियशरीरादिसंघातात्मकस्यकर्तृरात्मनः प्रत्यक्षतैव तथापिमदत्वमादिभिश्चित्तो कश्चित्स्वगत
मेवनवेत्तिपश्चादन्येभ्यः श्रुत्वाप्रयंक्ते स्मृतोहमित्यादि किलेत्यज्ञाने स्वयाति । अत्यंतापद्भवहृति अपह्नवो
पलापः नाहमित्यादि । कलिंगस्यत्वंशपितत्वेनतत्रान्यथाविंरस्थितमित्युक्तः कश्चिद्गमनमेवनिषेधतीत्यत्रा
त्यंतापह्नवः यदात्तगमनमेवाभिषक्तोलट्वापलपतितदालवात्यंतापह्नवाभावादाहमत्रेत्यादि पंचवर्षाभ्यंत
रमासत्वकालपंचवर्षानीतेविग्रहाएककालंवर्णयति । नानाविति । पृष्टेतिकर्मणिक्तः पृष्टस्यप्रतिवचनं प्रष्ट
प्रतिवचनमितिषष्ठीसमासः भावेक्तपृष्टः प्रश्नेनतत्पूर्वंप्रति वचनमित्युत्तरपदलोपीसमासः अयमागममित्या
दि अयमेवपदाभ्यामागमाविनाभूतंयद्रूपंप्रस्वेदादिकंतत्यातिनिर्दिश्यते इदानीमागममित्यर्थः । द्विपेति
द्विपपर्यायस्यापिग्रहणंनात्रस्विरूपस्यैव जातगणिकामिति गर्हितमेतन्नावकल्पयामीत्यादि अवक्लृप्तिरसंभा गै.
वना । अमेधोहृमासमयोरिति समानोधोयपयोस्तोतयोः हलादित्वाद्धिलोपःसम शाहपवबाह्यस्यार्थः वा ५७

ष्ठमितित्यर्थे क्तिन्त्वर्थंता अतदाण इत्यादि प्रश्नः प्रच्छाप्रवेदनं त्वार्थः। हेतुहेतुमतोरिति हेतुः कारणं हेतुमत्फ
लं हेतुस्मित्यादि नमनमत्र हेतुः मृगव प्राप्तिः फलं कामप्रवेदने इति कामइच्छाप्रवेदनं प्रकाशनं। इच्छार्थे
भ्य इति इच्छार्था येषां ते इच्छार्थाः तेभ्यः तेन वशकान्तादिभ्यः इच्छार्था ग्राह्याः पुनः पुनर्भावः पौनःपुण्यं
भृशार्थो तिशयार्थः एतद्विशिष्टक्रियावचनाद्धातोरित्यर्थः। क्रियासमभिहारे द्वित्वमिति पौनःपुण्यभृ
शार्थे चेत्यर्थः परस्मैपदिभ्यो हिः कर्तरि आत्मनेपदिभ्यः स्वः भावकर्मकर्तृषु सकलपुरुषविषये। याहि याही
ति। याति पुनः पुनरतिशयेन वा यानं लोडिति स्पष्टार्थपक्वकर्तर्येकवर्तमाने लोडिति तस्य सोऽस्मात् कालपुरुषविशेषा
भिव्यक्तिः सर्वत्रानुप्रयोगादेव बोध्या इति पृथगुभेदाद्धुयोतकः भविष्यद्भूतयोरप्युदाहरति यास्यतीत्यादि।
स्वमुदाहरति। अधीष्वेत्यादि सक्तुपिबेत्यादि सक्तुपानादि करोतीत्यर्थः एवं पूर्वीमवस्कन्दलुनीहि लुनीहीत्यमि
त्यादि यत्नवास्वदेवादिभिरतिशयेन पुनः पुनर्वैयस्कन्देत्यादि व्याख्यातं तदसदनेकक्रियासमुच्चये क्रिया
समभिहारस्यानुक्तेः लोडिति द्वित्वापत्तेश्च ॥ कृतानामिह टीकायां लोके शाकटप्रभेदात् ग्रन्थानुगायबुद्धीनां कृ
तमाख्यातसाधनमिति ॥ ॥ इति चन्द्रिकाटीकायामाख्यातप्रक्रिया ॥ ॥ सचकारेणैकत्वसर्गेणः
कर्तरीति बोध्यं। धातोरित्यधिकारादि दंलस्मित्याशयः ॥ पक्वेति। पचतीति वाक्यं चोच्यतिरित्यर्थं। कृत इति
वसादेरिति। वसप्रत्याहारस्यादिः यस्य स तथा तस्य ऊटितेति ङित्वान्न गुणः। सोढेति। इडभावे निवेदू। ढ
त्वधत्वष्टुत्वढलोपाः सहिवहोरोदवर्णस्येत्योत्वम्। ऊढ्वेति। सम्प्रसारणमिति समाहारः तुन्। स्वनिम्यपादानि। दाय

सि॰ चे॰ टी॰ ९८ करुणातोकमितिफक्॥ जनकइति। जनिवध्योरितिनवृद्धिः। कोटकइति। जिणहजितइतिडित्वाभावाद्गुणः
प्रक्रांतेति। प्रोपाभ्यामित्याद्विषयता। नम्रउपधायादिति। नामीग्रवर्णादर्जनपधायस्सतनयात्तलाद्व्यतीति
विग्रहः। भियइति भीञ्जतपिणेरुष। किरइति। कृविक्षेपेजातरुय। हृदति। श्रातोनपीत्यालोकः। पचिनंद
ग्रहादेरित्यादि नन्दंतेक्षूयमाणत्वादादिणाहूस्वप्रत्येकंयोगः ग्रहकस्थाणिनिश्चेतिसमाहारद्वंद्वः पतेव
गणेनधातुपाठेपठ्यते किंतुनंदनमनइत्येवमादिषुनामगणेषुनामगणोषुपोऽध्यस्यप्रकृतयोनिर्दिष्टं
तेइति। पचइति पचनीतिवाक्येपचादिराकृतिगणः चरिचलिइति ग्रागममविधा नसामर्थ्याद्दुसादिःपोव
इतिः तयाहिमतितस्मिन्नभामादेषुपोविशेषेनस्यात दीर्घत्वविधः ह्रस्वोपिन हेतः पूर्वस्येव अत्रवस्य
र्दीर्घत्येनैवसिद्धिंचकारात्पूर्वेक्रमयि। पाटीति। यद्यपिश्रेरित्यनेनश्रिलोपःसिद्धः तथापिप्रत्ययलक्षण
नेयथावृद्धिर्माभूदित्येवमर्थंलकारणं। पाटूपटइति। पूर्ववद्दुसादिषुपोवहृस्वयोरभावः। नन्दनइति। नन्दय
तीतिविग्रहः रुषवेकृत्ये रुषोःश्राविनिर्दीर्घः हृषादेरित्यादिपदग्राह्यानाह हृषरावग्रेत्यादि पचपइति पचय
तीतिविग्रहः चन्द्रवत्करणेदधूपचपादेषेण एवमन्यत्रापि अत्रकेचिदुपसर्गमनुवर्तयंतितन्नोनिबद्धवः स्त्री
हृषीपिफलानिधूमस्यपयानीत्युदाहृतवानिति। व्याघ्रइति विशेषेणजिघ्रतीतिव्याघ्रः उपसर्गश्चादन्तादिति
कः। अनुसर्गेभ्यइति लिपतपदेहि विन्दलाभे सत्तस्विदिधालाभाधादन्येषामग्रहणम् धृञ्जधारणे धृइ गं॰
अवस्थानेद्वयोरपिज्येतयोग्रहणं पारकर्मसमाप्तौ पूपालनपूरणयोरिति ज्यंतः विदवेदनाचेतनानिवासेषु ९८

चुरादिरण्यंतः ह्वानायघ्नोनामन्यतमोवायेरण्यंतः अन्तर्वः पञ्चकंपने एवहनर्वणोचुरादिप्रेरणार्थेण्यंतोवा
लिंगविशेषस्तु शारिवादेः स्वाम्यानहग्ध धार्यादिस्थत्तणादेष्टा। अरविंदमिति चक्रनाभिनेमयंतरालस्थित
काष्ठानि अरास्तदाकाराणि दलानि विन्दतिप्राप्नोतीति इति। राजधान्योविति यद्यपिदलानेरधारणो एतयोरुचि
दरादयाः इतिसिद्धंराजन् धान्योऽस्मिणिहायः धायइति तथापिदरदन्यादहारायामिरामितिपाणिनोयातुसा
शिणः इत्यविदंचिंत्यप्रयोजनं। ज्वलादीति पान्यइत्यादेर्ज्वलादिपाठसामर्थ्याज्ञोत्यंते अणाप्यत्रेतिकेचित
मिथांगपायोऽजवयोरिति स्त्रीहृद्योपि। कंभकारइति। कुंभकारइति कुंभंकरोतीतिनित्यसमासार्थंस्वपदविग्र
हः इहाणिकृतेकर्तकार्ययोरितिषष्ठीतेनअणसेनकारणानुस्यसमासः गणाधरइत्यादेर्गणायाधइतिविग्रहेहलो
धान्। चुरादेः। यद्यप्यप्रत्ययेनैवातेनपीत्यालोपेऽरूपसिद्धिस्तथाप्युत्तरार्थं तथाचाद्विजइत्यादिसिद्धिःफलं॥
नाम्निचेति। नाममात्रेइत्यर्थः। द्विपइति द्वाभ्यां मुखशुण्डाभ्यांपिबतीतिद्विपः द्विर्जायतेइतिद्विजः मातृयद्य
जायतेद्वितीयंमौंजिबंधनादित्युक्तो मूर्धवःस्मृतइति। मूर्धपाद्मस्मूहस्त्यधमाटपोऽस्येरेइत्यर्थः मूर्धंद्विजसे
वाज्ञप्तपंपणोकंभवतिभुवति प्राप्नोतीतिविग्रहः भुजगइति। भुजेनकौटिल्येनगच्छतीतिभुजगः। संप्रसारणेभ्य
इति कामदवाइति केनसंप्रसारणस्यादिभावः। प्रज्यइति। प्रजिनातीतिविग्रहः। तन्दपोकयोरिति तन्दपोकयो
रुपपदयोः परिपूर्वोमृज्जस्तु मृगोशे अपपूर्वोनुपप्रेरणे। पंचम्यर्थेषष्ठी आलस्यहरणहरणयोरर्थयोः। तन्दपरिमृ
जोलसइति यथालस्यात्तन्दपरिमार्ष्टिसपरमृच्यते मृजेर्वाहृद्धिरितिवृद्धिस्यताविभाषयान ग्रलसादन्यत्रतन्द

सि॰ चं॰ टी॰ ९९ 99

परिमार्जएव । मूलविभुजादेरिति मूलविभुजइत्यादिरूपस्यासिद्धयेकोवक्तव्यइतिव्याख्येयं । गाहतीति । गेयाहेइत्य
स्यैवग्रहणेनतगादृगतौगाहतौइत्यनयोः अनभिधानात्सामगीति ष्ठितइतिनिर्देश स्वरापीति स्वरांपिवतीति
विग्रहः अन्यस्वरापोतीति स्वरापाः क्षीरपाः अटा अम्बष्ठअटौ कर्मविवक्षायामपिस्यादित्येवमर्थकार्यस्या
नुवर्तनमन्यथाकार्येएएवस्यात् । अस्थिहरतीतिविग्रहः कमण्डलवतीति विग्रहः दिक्षादेषु इत्यस्मि स्त्र
लिक्ष्य विश्व पद्मसमाहारः इत्यस्मि । एतिनिपदस्य एवइत्ययस्यसर्वत्र तस्मिन् । आपितमवइति धावनागोद
नेनातिथ्यादिभिर्जितोभवतिसएवमुच्यते पञ्चकेपने एजामिति बहुवचनमाद्यर्थम् । असंतटइति व्रणेहि
यामीमिनकः अङ्गेषितइतीतिविग्रहः उकारादग्रेमुमिसंयोगांतस्यतिलोपः जायापत्योरिति कथंप्रलंबघ्नः
कृतघ्नइत्यादि मूलविभुजादित्वात्केऽप्यो शिल्पिनीति क्रियासकौशल्यंशिल्पं तदस्यास्तीतिशिल्पीतस्मिन् ॥
भजामिति बहुवचनमाद्यं । तपोधामिति तपंवेगंमहतेतइतिविग्रहः । अन्येषामपिइतिपूर्वपदान्तस्यस्वरस्यदीर्घः मह्ना
दित्वाद्वा तपंनमहतेइतिकश्चित्तद्धनामसमस्तं । दुःखाकरोतीति । पीडतीत्यर्थः पांसुकरोतीति । अनुकूलाचर
णेनानन्दयतीत्यर्थः शंखाकरोतीत्यनुलोमंकृष्टंक्षेत्रंपुनः प्रतिलोमंकर्षतीत्यर्थः बीजाकरोतिइतिबीजेनसहकर्षती
त्यर्थः । रक्षार्थेऽधीति । अधनतद्भावविषयोऽधीत्यर्थः आयंकरणमिति । एतंव विद्यातुम स्वामी इदंतिस्वेदः इत्यभि
धेन्यहइदोसेइत्यादि । अवावेति ओणेणस्यातेगेतेवादेशोऽन्तः । पारदृश्वेति पारंदृष्टवा । वाजसृधेति । अंतर्भावितणत्यर्थो गं॰ ९९
यधिः राजानंयोधितवान् गणितिवक्षीतिविग्रहः तत्प्रादिति । तत्त्वप्रस्थवीतिविग्रहः एवमन्यदपिकर्तव्यं । अग्रेगः

अग्रेगच्छतीतिविग्रहः हेमाणिति नाम्नोनोलोपश्चधाविस्यत्राधात्विति निषेधाद्वा वेर्लोपाभावोऽत्र अथादौ भ
वत्येवेति स्तवनाय संबोधनं तमेवोदाहृतं । तत्र च्छुरिति । तत्रं च्छादयतीति विग्रहः अथेदीघ्यतीति निग्रहः । अप्रत्य
यूरिति । स्तूरिति । स्तुवतीति विग्रहः । दृषदिति पञ्चपदेष्विति एषांचोपमानकार्योपपदनिमित्तकं सकं क्विप्
त्विसर्वादेर्दृशेर्वात्वेनान्यत्रतेन सर्वं पश्यतीति सर्वदृगित्यत्र नोपमानत्वाभावात् । अन्यादृगिति अन्य इव दृश्यते
इति विग्रहः एवमन्यत्रापि ज्ञेयः कर्तरि कृतो विधानात्कर्मार्थे तादृक्तान्तमिव पश्यतेतिचेन्न कर्मण्यण्बाधात् ।
अर्थवत्तिनार्थानुपस्थितेश्च अत्र भाष्ये सदृशं भवतिनाहृश्यादीनि कर्त्रादिषु त्यदादिः वा फलकात्कर्मण्यपीति बहवः ।
ण्यणिरिती । पीलेतर्मित्यनः पीलेर्दृश्यनुवर्तते । अग्निमेनायातीति । नन्व । अग्निष्टोमस्य कर्मनामधेयत्वेनाभेदात्
कथं करणत्वमस्येति चेत्तत्यागोऽपि भावनायां करणं संभवतीत्याकरे समाहितत्वात् अग्निष्टोमः फलभावनायां
करणं भवत्येव । उखाभोक्तीति उखं भोक्तं भोक्तं पीतिं मस्येति विग्रहः । क्विप्निपूराः क्विपः सिद्धावपि पुनरुपादा
नं नियमार्थं तेन हन्तेर्भूते ब्रह्मभ्रूणवृत्रेष्वेवेति वनिपोऽपि पूर्ववर्तमानार्थत्वाद्ग्रहणं भूतेऽपि पश्चात्स्यादित्येवमर्थं ।
यज्वेति इष्टवानित्यर्थः प्रज्ञाप्राणिजातस्य सतैषा । द्विज इति । मातर्यग्रेजायनेति स्मृतेः । ऊर्णवस्य इति । भा
वकार्थयोरिति । मण्डूकस्तेत्युदाहृत ऊर्णवत्स्कर्तरि पर्यायात् । श्लाघामिति अश्लाघीतिविग्रहः । हतेर इ
ति अकार्षीत् हतवानिति अकार्षीति एवमन्यत्रापिविग्रहो यथायथं बोध्यः । गत इति । अगमति लिपेः सकर्मक
त्वादप्राप्तौ वचनं । अभिपाययितरम्यधपायिष्ठ । किमित इति दुःसेरत्याः गुरित्यस्मात्कृते णत्वणांतादित्यादिनेकास्य

सि॰ चं॰ गादित्यतो नेति योगविभागात् श्विश्रिभ्यामितिलभ्यते । श्यादीरितइति । श्याश्चर्द्रश्चश्यादीर्तो त्वाचितो यस्मात्तस्मात्
टी॰ कृतइति प्राप्तस्यापवादः जीतामिति । जिविहितोयोंतेजीतस्तेषां दूत्तस्यानिचादितइति श्वात् इत्य यस्य स तथा । चर
१०० ति । कृतस्यापत्यं कानिनि त्यजतइहेत् रास्तिइत्वान्न स्वरान्तो वेत्यतो वेत्यस्यानुवृत्तेर्व्यवस्थया क्वचिन्न क्वचिद्भवतीति बोध्यं
100 तेन सूतेरित्यादौ न दूत्तस्येति प्रवर्चे त्वाद्यादिनइति लुञादिभ्यस्त्वादि ओदित् यस्य स ओदित् ल्वादिश्च ल्वा
ओदित् तस्मात् लूयते स्म लूनः लूनवानिति लुनातिस्मेति । उड्डीनइति ओदित्स्वेव पाठसामर्थ्यान्नत्वेः एवमन्यत्रा
पि कर्वोरिभेदनेवाक्यभेदः । दुर्ग्वोरिति दुर्गतोविल्वेवगृह्यते नतद्रुदुतपाठेरित्यपि सानुबन्धत्वात् स्त्रुतयोरु
तयोर्न मा गोप्य यल्संयोगादेरिति यल्संयोगा आदिर्यस्य स तथा स्वराद्योवेति स्वरपदं स्वरान्तोपसर्गलक्षक
मित्याह स्वरान्तोपसर्गादिति तेनेदेवदत्तइत्यादौ न ह्रातइति द्वैत्यर्द्दत्यस्याप्य प्रात्त्तइति प्रास्त्यः संप्रसारणं
नित्यं तस्यत्तमोवेत्यर्थः प्रात्त्यायते: सम्प्रत्तीमः प्रत्येप्रत्तीनः श्यारोः संप्रसारणे कृतेयल्संयोगादित्वाभावान्ननत्वं ।
अत्रोपसर्गादिति फलइति । तस्यसत्वं निपात्यते लोधद्रुमे सात्तमतः प्रफलूं प्रफुल्लराजीवमिवांबुमध्येइत्या
दौ फलविकसने इत्यस्यात्याचायेबोध्यं पदामस्यफलेन समासः । उत्फुल्लेति उत्फुल्लइत्यादिरूपेन त्वत्र्यर्थमिदं क्षणा
माधमभ्येइति अधमर्णः अधमऋणं यस्यइति वा अधमर्णाल्लस्यभावस्तत् तस्मिन्नेन चाधमर्णव्यवहारोल्लस्य ।
ते नया चोत्तमर्णोपिप्रयोगाः सिध्यति त्वक्षेत्यादि त्वहादीन्यपीत्ति निपात्यंते मन्थादिष्वर्थविशेषेषु वाच्येष्वित्यर्थः ।
धृवेतादित्वं विंत्यमिनन्धुः मन्यइति दृढवद्व्यसंयकतः मन्थतोमन्थः मन्थनदण्डश्च । श्वन्थ्येति । मविनयाद ग्रं॰ १००

न्यत्रेत्यर्थः घृषेर्वादित्वं चिंत्यमिति कश्चित् अन्यथा ल्युडपि न स्यादन्यत्र भावकर्मणोर्गृहपर्मित्यमित्यादौ विकल्पोक्तावार्थ
माह । स्वन्बलयोरिति । बलमस्यास्तीति बलः अर्शआदित्वात् मांसलो निर्बलोऽपि दृष्टः बलवान् कृशोऽपि ह
स्त्रे गहनयोरिति कलुषः खेनत्वकारणमपि मोह इति दुःखहेतुरित्यर्थः अविदूर्ये इति विशेषेणादूरं विदूरं ततो ।
न्यदविदूरं नातिदूरमासन्नं वा सामीप्ये इति त्वनयवनोः संकोचात् । घृतमिति । आज्ञपयमोर्निपातनं । आणमि
ति प्राकारादिसंतानः स्थ इति उंतादुं इत्यर्थः दृणाति त्वरासंभ्रमे इत्यस्य आदित्वमस्य आदित्वमस्य मन्दफलं आत्मने
पदस्याद्वित्वेनैव सिद्धेः सद्भनतेरिति न्वादीन्द्रवेनेरित्वान्वेट् निनदीभ्यामिति नदीमस्तरिति नदीस्थाने कुशलस्य
र्थेः मकान्दस्येत्यादि आसनेस्मिन्निति आसितमासनमित्यर्थः यायतेस्मिन् इति यानं मार्ग इत्यर्थः भुज्यतेस्मि
न्निति भुक्तं भाजनमित्यर्थः विषयाधिकरणार्थः अस्यातिकर्तरि षष्ठी णाबेवेदिति यथा परस्मैपदिभ्योणप् तथा ।
त्मकः यथात्मनेपदिभ्य एतस्याकानः द्वित्वे सति एकस्यैवायमस्मादित्यर्थः बहूवानिति केवलस्यैकस्यैवेति ह
तद्द्वित्वस्यानवभावात् प्लौस्त्रुन्दस्येवेति पाणिनीयात्वसारिणोर्था बाधामपीत्यन्ये पान्त्यपानाविति परस्मैपदिभ्यः
पाना आत्मनेपदिभ्यः पानः उदयपदिभ्यस्तु भय आसेवानर्दे आनस्य आयानाः तस्य कार इति वद्धातोरस्यालोपः ब
चित् विदेवावहरिति पातेरेव अरादित्वेन तुम् सिद्धे हरिदित्करणं वसग्रहणेन सोरपि ग्रहणार्थं पायनाद इति । अत्र
पायनं भोजनस्थलं लक्षणं अर्जेयविति अर्जं प्रतियत्ने चुरादिः अर्जनार्थ इत्यर्थः लक्षणहेत्वोरिति किं पचति पर
ति क्रियायाः किम् यः कंपते सोऽस्वस्थः यतश्च वर्तते ततलघ्वः द्रव्यगुणयोः लक्षणे माभूत् हंती निपलायते ।

वर्षतीति यावतीत्यत्र । इति नाद्दे तत्त्वस्य भोतनात् । ताच्छील्येति ताच्छील्यं तत्स्वभावो वयो यौवनादि शक्तिः
सामर्थ्यं परं नियमोऽत्र अलङ्कृञः स्वभावमात्रे धात्वर्थः सोऽस्यास्तीति अलङ्कृञ् इत्येतावद् भयपादित्वेनो भयप्राप्तो ।
सत्येव यथा स्यादित्येतदर्थमिदम् । अर्हतीति । पूजायां किं अर्हतीति चौरो वधं इल स्त्वकृञ् इति इल स्त्र स्तु अलङ्कृञ्
एषां समाहारः अन्तभ्राजभूतसहस्त्रवचहृषवृतप्रजनस्त्रपत्रपअहेकृञ् निराकृञ् उन्मदनत्यनपभ्यर्हः स्त्रः ग्ला
स्त्यादिभ्यः स्नुः जसिगृधिधृषिक्षिपिभ्यः क्नुः इति विवेकः घाकोकरणः घाकश्नतश्च उकञ् एव ते जल्पभिक्षकुट्टल
एव वृङः षाकः सोऽतासेऽन्वभिल्लनः लषपतपदस्थाभूवृषहनकमगमाशॄभ्य उकञ् ॥ जल्पाकः इति । जल्पनशी-
लः एवं सर्वत्र शीलार्थप्रत्ययः वाक्यार्थः इत्यर्थः तेन वराकी । स्पृहीति स्पृहयालुरि स्पृहादयोऽपि ज्ञाताश्चरेताः
अलोपस्य स्थानिवत्त्वान्नोपधागुणवृद्धी नन्वित्त्रामन्तस्यादिनानिषेधात् अलोपेन शमादिभ्य इति शमःशिमिता
घिनुः इकार उच्चारणार्थः इति इति इतिभाष्यं तेन शमिनितरा शमिनीतरीत्यत्र शितः परस्येतिङ्स्वो गा शमी
शमिनाविन्यत्र तत्त्वमभावस्तु ऊमहृयहणमसकृष्यजसहानानामेव तद्विधानात् । शमी । शमनशीलइति वाक्यं
अमन्ताङ्घिनुः नित्यादेरिति ह्रोणेव सिद्धे सिद्धेत्वम् एवचनेन ताच्छील्यके शुणवासमहत्र परिदिधिनीति तेनेन्तेनशत त्वादयो न ।
चलनशब्दार्थादिति चलनं स्पन्दनं स्यामहेतुः क्रियाविशेषः शब्दः श्रोत्रग्राह्योऽर्थः चलनकम्पने शब्दशब्दने ।
चुरादिः । अनुदात्तेतश्चेति यद्यपि सर्वोऽनुदात्तेत्सांतपदां तो हसात्रहसामर्थ्यादेव हलादिः गृह्यते तथाजपादिः सां
तेनानुदात्तेदित्यत्र यथैव धातोर्विशेषणं तथा हलादिरपि लिङ्गमसमुदायस्यापि विशेषकमित्यसङ्गात् अतः स्वार्थे अनुदात्तेत्पदं तदनविधिः स्यादित्यादि ।

यहूणं वर्तनमिति। वर्ततेनेनस्त्रीलङ्गतिविग्रहः अन्तरान्तेनः किंभविता हस्तादैःकिंपधिना अकर्मकात्किंवसि
नावहं भंजभासमभन्त्येः कर्मकर्त्तर्यभिधानस्वाभाव्यपचहेतुः विहिभिदीति ज्ञानार्थो विपिव्याख्यानात् ।
छिदुरमिति। कर्मकर्त्तरीतिकाश्चित् भाष्येनतत्तथैवमात्तोपिप्रापकत्वमुख्यएवकर्त्तरिकुरुमन्त्वरश्छिदुरत्या
दुरणगविन्नमंगानादूति। इन्वरइति। कुत्सस्येतिलक् टईवार्थः विद्रःवेनेज्ञानार्थस्यैव मागमः एवासःवेरि
च्छार्थस्यछित्वअन्यन्त्वयक्ष। ह्मपिधूस्मगिति डि.ज्ञान्त्रगुणः। ईश्वरइति हवस्थारिनिनेत् आहृतइति आश्च
रश्चनत् तस्माहिडञावान्तेमिरित्या दावेत्सर्वलोपे जगिमरिति गर्मास्वरेडस्यलोपः काद्रीति कुयारि
र्यस्यसकादित्तस्मात कुपयाजिमिधरिसाधनतयआदिशाहूयाम्राःएवृद्ध्यर्थः। काकरिति। काकःशिल्पिनि
कारके दिनीयेयेयोगमात्रेराहुवस्यततः कार्यकाकर्वानरङ्गगवहूतिभाहूश्चततएववायकारिति आतोयक
पायकरिति पिवत्येननोषधमितिपायुक्। पायकरिति पिवत्येननोषधमितिपायुः गुरुंत्वपानेपायकेनेत्यमरः
जायकरिति जयतिरोगानितिजायकरोषधं भेषजौषधभेषज्यान्यगदोजायकरित्यपिटूत्यपरः मिनोतीति प्र
लिपतिदेहेहूमाणमितिमायुः पितंकफःश्लेष्मेत्यमरः स्वदनेरोचतेइति साधुमिदेसाधुर्निपरकार्यमिति
साधुःअस्मनेरत्याशुः श्रीहिभेदः पीथ्यर्थश्च विलेवाभावमात्रपरत्वेवक्लीवेनद्विशिणूद्रव्यपरत्वेनत्रिलिंग
विशेषांभेद्यगामियरित्यमरः। जाण वायुति वटुचाटुप्रियंवाक्यमितिहद्दुचंद्रः चाटुनेमिप्रयोक्तिस्यादिति
रत्नकेशस्तंत्वमपि तथाचोभयथोराहूतंमात्रेन चाटुचाटुकेकसंभ्रममामांकामेणात्रमगामदमणोश्च चक

सि॰चं॰
टी॰
९२
102

रचबङ्कचट्टून्प्रोष्ठयोर्विद्धदस्येति। नार्किचाकरीति। किंशारुर्नामसस्यशूकेविशिखेविकंकपत्नाणइति आदे॰
रितिभरुः स्वर्णेहरेडुंभिडइतिमेदिनी भरुर्भर्तरिकार्तेकनकेधारितिहेमचंद्रः शफरीति अजगरेशयुः नकी
ति नरेन्यनेननरकंरोपकः चर्मभागेवहम्यान्वेइति त्सरुः खड्गादिमुष्टिः स्यादिति तन्तुः स्वल्पमत्स्येग्राहिवा।
धनुः पात्रविशेषः धनुर्वाधनेविदुः मधुः किल्वरः श्रुमलेष्मा वहुःद्विजस्वनः स्तनः स्तिरूपवेत्रचपुरीति त्रप
तेशिंहृद्ग्रा रंगासीमकपोतश्चः पुंसिभूम्यस्वः प्राणः वस्वनोयेधनेमणौ हनुःपुमान्परोगणहरात्। वल्कः स्वे
हनेनवभाति मत्स्यादिराजोमेवश्च। सिंधरीति देशेनवविशेषेवासिंधुर्नोसरतिस्त्रियामित्यमरः। कन्दुरि
ति। स्कन्दत्यस्मिन्नुनततापइति कन्दुर्भोगस्थानं। वज्रीति सम्यक्स्तुत्वेनवपः नस्पजः नाकुर्वल्मीकं मरगाफ॰
रीति मृगकर्वौधः पंकजनीकीलाधिल्पयोः नीलांगु क्रमिविशेषः सृगालश्च मन्दुराबाजिशालास्यात् वाश्च
रावाद्रिः गर्दभोपिचवोश्च रावाशिनावावोशितिमेदिनी श्वेङ्कराइति श्वेङ्करोमाधिरेलोस्त्रिपानीयेभवनवाद्विजि श्वेङ्क
रोपिवा मत्कुरइति मत्स्यभेदः कर्बुरइति वर्णेकर्बुरः सलिलेहेम्निकर्बुरः सलिलेहेम्निकर्बुरः पापरत्नसोः
शिवलेविषपि बंधुरइति मत्स्यभेदः कर्बुरइतिवर्णेकर्बुरः सलिलेहेम्निकर्बुरः पापरत्नसोः शिवलेविष
पि बंधरइति वधूरवधकरीसामान्यमस्वस्त्नरपोतिश्व महत्यामन्दराबानावेषणाद्मीहिप्रभेदयोः महाराणापाप
रोगेस्यादप्रधानेपुनःपुमान् अविषइति अविषोराजजलधीमाहिषस्तुमहात्मनः महिषीराजपत्नी स्त्रामि मे॰
पत्त्वास्त्रियांमासेतथास्याङ्गोमपवस्त्वनि रोहिषमिति तृणेचमृगभेदेचकिल्विषमिति पापरोगयोः सुरिराम ९२

कामुकाभ्रयोः मत्तिरमिति नचरुणागारयोः क्लीबं सिंहत्वइति स्तूपेभुद्व्योः सधिरमिति सधिरोगारके पुंसि
क्लीबेकुंकुमासृजोः स्वाधिरं वेणुपर्वादिवाद्ये विवरोचनपुंसकं अजिरमिति अजिरप्रांगने काये विषयेदर्दु
रेनिले शिशिरंस्याहृतोर्भेदे त्रघावे पीनलेन्यवत् स्थिरमिति निश्चलं एवर्दरीनागभेदे स्त्रीनाचेंद्रे दंतधा
वनेइति शिवरमिति शेवतेस्मिन्निति राजबलानिनिवेशः शिविरं महिलेति महिलाफलिनी स्त्रियोः
किशोरेस्थोशावके तैलपर्णपर्योर्वे स्यात् तरुणावत्स स्तूपयोः स्यादेहिति मिनोतीनिजलमितिशोषः म
मस्तुदीपमण्डपात्तरितिमनः शिलारोधास्यादिं वियेभुद्येवच। क्षत्तारिति। स्त्रीपुंसे चरुस्तः काले मेव
रथराधः केतारितिमनाकायहोत्याने शुलत्स्यागिवप्रातरितिकातरपेतमनोपुंसि जीवेरितिजैवातृकः पुमा
न् रोमेहृषिकाधः क्षितोनिपुक्रूषारितिकर्षुः पुंसिकरीषाग्नेकर्षूनदर्यां स्त्रियांमतंगवज्रेः कीटांतरे
स्मृता वध्वः स्नुषानवोढा स्त्रीभार्याचकल्लूः पामाकच्छविकलवाविस्यात् तथाभल्लातकाधिस्त्रियामि
तिमेदिनी पार्श्वभागाधारिणी हंसमालानूकेभसमेकसेफलणकारोहि गन्धाद्यपः अन्तःस्त्रियोस्या
न्निगदेप्रभेदे भूषणस्यचकर्केन्दूवधरीफलेरिधपूः पुनर्भूः मृग्यारितिगहत्वलः गईत् स्वर्णान्तर्णचर
क्तारेरिति हरिताक्रमभिवर्णेत्तुवाजिविशेषयोः रोहितमृगविशेषस्त्रीप्रामेरिति शाण्डः क्लीवः कामादेरि
ति। पारावारइति रोहिद्वारयष्टिलयोः प्रश्नोरिति पवन्नित्येकेशृंगवे पृथ्वीप्रष्ठोव ग्रीवाइत्यइति।
शिवतनयाग्रीवा। निशीथाद्यइति रात्रार्धरात्रेचनिशीथः तीर्थमिति तीर्थंचाम्नायक्षेत्रोपायोपाध्याय

सि॰ कौ॰
टी॰
९३
107

मंक्षिणुपाप्माय मंक्षिणु श्रवनार्थिज्वष्टां भोः ह्रीरजः स्वचाविस्रुतमितिविस्रुः । रिक्थमिति रिक्थं मृक्थं धनेव
स्व शृथ्वेविष्णा हृथसम्हः प्रोथमस्त्रीत्वं गास्येप्रोथः प्रस्थितत्र्युते स्फायादेरिति नड्डोजलचरः स्विद्रं
ऋष्टं रहः रपिमः ऋह्वागोः गमेरिति गोरिति गोनीदित्यवलीवल्मीकि गणकान्तभेदयोः ह्रीखुस्ताहिभार
त्वां भूमौ च स्वरभावविरहितयोः स्वर्गवज्रांशुरस्मि हर्षवाणलोमस्व रसनेति कांची जिह्वायांदन्त्यसवान्
धिषणेतिबुद्धो ग्रीवेत्तष्ठवत् अर्चादेरिति अर्चिर्ज्वाला इदंतोपि सोचिर्दीप्तिः जनादेरिति जनुर्जननं य
हयन्त्यः धीवरादयइति पार्वरी रात्रिः इणादेरिति इनः सूर्येन्द्रपयत्यो धादेरिति धानाभ्रष्टयवेस्त्रियाम्
मूलवैतत्रयोर्वह्नः श्रोणः पंगुः लक्षणं लक्ष्मणं नाम्नि चिह्नेच ह्वयंनामभ्रातरि च लक्ष्मणा हंसयोषायोसा
रसस्य च लक्ष्मणा । रात्नादयः रात्नागेधद्रव्यं सात्नागोगलकंबलः स्थूणागृहस्तंभः मनादेरिति मनुः
दैन्येकन्तौ क्रोध दस्युः चौरः जन्तुर्देही शिल्पादयः शिल्पं कौशले शिप्रं बालतृणं प्रतिभाल्यस्य । वाष्पमि
ति अश्लीनेत्रजले ष्मसः रूपेस्वभावेसौन्दर्ये स्तनादेरिति स्तनयित्नुरिति अरलोपः स्वद्वनिस्तूनुः पुत्रेनुजे
दैवी स्यादिति कीलेस्थिरेहत्वे वेण्वादयोः स्त्रियांधूलिः क्रादेरि कर्कोधवलघोटकः राकापूर्णतिथिः क
ल्कः पापाग्रेपापेदंभेविह्वित्ययोरपि पक्षेमत्र्यान्यकेवलाः भेकोमण्डूकमेघयोः पाकः शिशुः निहा
कागोधिकासमे निधाहेतिः । नन्मलेह्यादेरिति श्रवाप्याग्रपक्षः पर्जन्यः पाकमेघयोः वदेरिति गौ॰
वदान्यस्त्यागिवाग्मिनो अमादेरिति अमत्रं भाजनं पतत्रं तनुत्रम् वरत्राचर्ममयीरज्जुः शापि ष्टपतोबिद ९३

मृगयोः षामादेरिति षामषाशामः षांनिर्हेमिस्तदमश्रुरेमः विषादेरिति वेचंतः पहृलंजयंतः शाकपुत्रः श्र
ल्यादेरिति श्रवरंकयारं भृंगारइतिभृंगारः कनकालुका। उपलमिति। कोमलेतरा। श्रुचिरिति श्रुतिर्वातः श्र
वीरिति श्रवतिगर्भमवीः श्रवीस्त्रीधर्मिणीविद्रुः नरीनोः स्तरीः षायनेधूमइतिच वातयमोर्मगविषाणः ययी
रम्यः ययीः स्यात्सोमसूर्ययोः रत्न्यादयइति रुत्पस्यरात्निरिति बडमुष्टिकरोरात्निः सोरत्निः प्रसृतांगुलिः पि
नाकइति त्रीवशूलोः पिनाकस्यात्सूलपांकरधन्वनोः रूथेरिति रूषिकानेत्रयोः श्रलीकादयइति श्रलीकंमिथ्या
वलीकंपटलप्रान्ते। कारीरिति करीषस्त्रीशुष्कगोमये। श्रंबरीषइति श्रंबरीषः पुमान्भ्राष्टे श्रनस्त्रीवपि। करीर
इति करीरवंशांकुरः पीधुमध्यं शेवाले शेवालोनस्त्रीषामालोजलनीलिका जलूकादयइति जलूकाविन्दुपे
चक्रो एकूकोजलस्थकिः पालकंकलविषाणः रश्मिरादिनिरश्मः किरणोरश्मिः साणिरिंकपाः रूशिरिति।
तद्वियमेघयोः रूणिरिति किरणाः रश्मिरिति तद्वियमेघयोः रूणिरितिकिर रश्मिरितिस्पर्शे सत्नोपरिषेस्तहेरु
पार्सिः पनत्रिरिति पतिणिकंकटः सन्नाहे पुलिन्दइति जातिविशेषेकुपिन्दश्रावित्त्रो नेनवायो निरंशयोरिति
श्रालिंगके। वल्लूरमिति शुष्कमांसे कवीतिचित्रलेखनिका स्रचीति स्रचोरभ्रांकुरः पांबइति मस्तलेउल्गभा
गयः मूलं नाम्नं सभोयकञ्जलशादिजः लवकः पुष्पराः पारइति जेबालशिल्पयोः कराटिनिम्गभेदे क्रमि
नइतिजनपदे पाल्यवापुस्तिशंकनी पाकरतिप्रियंवदे मध्यमितिदहिणावामयो जन्यमितियके धीवनिकर्मकारः
पीवास्थलः हरिरिति हरिविस्रावहाविंदेभकेसिंहेहर्यरवो चेइकीलेलवंगेचयमेवानेचरीनितः बलिः स्तृ

सि॰ चं॰ टी॰ ९८ पहारयोः वारिः गजबंधनी जले क्लीबं नाभिः स्यात्त्रिष्वियेषु क्षितिप्राणप्रंगे ह्यिर्यः प्रहिः कूपः स्त्रियः पाल्यश्चको
टयः ब्रह्मन् त्वंतपो वेरब्रह्मात्मा विप्रः प्रजापतिः वेधा वाचकरणः तोत्रमिति प्रहरणे चित्क्रानामिति स्त्रियां वस्तिरि
ति राजसूयः श्रमति विध्याह्यामित्यर्थः किरीटमिति शिरवेष्टनं तिरीटं स्यवर्णोह्यर्थः कृपीटं कारिज्ञ
त्वोश्च गर्भः गुरुव्याधौ मूगाः पापापराधयोर्येनस्त्वित्यद्गमानुस्त्रतोयतो दस्युनाग्रानिः श्रूपसत्वृति प्रायेणाय
श्चित्त्व सामइति सेवकास्सूद्रयोत्रासः सापोधीनरः। स्मरन इति उपशांतद्यूवनोः पुराणद्गतिमेघे जल्पाद्गतिश
रीरावयवे रोगयोः गुल्माः पार्श्वेष्वियः पार्श्वोस्त्रीत्वयोः रथः जघनमिति पश्चान्नितंबः स्त्रीकटयाः क्लीवेत्वज
नंपुरः नरकइति नरकोनारकोपिवा कोरकोस्त्रीकोरकः पुमान् इतित्र भ्रमरासिंहोरुभ्रामविचकाभकोरकाणा
तिमाद्यक्लीवेदर्शनात्री यद्वाकोरकः पुमानित्यस्यप्रायेणपुमानितिव्याख्यानं कीचकइति वायुनाशब्दको
रीमत्स्त्रिद्रोवंशः निनन्दतिनि तालितां भाष्ये क्लीवनिर्देशात् क्लीवत्ताचालितोनितितः पुमानित्यमरोक्तेः उणाद
यइति तयाचोणादिषु प्रयोगे हृष्टेव प्रकृतिप्रत्ययानुकल्पनं कार्यमित्यर्थः तदूर्ध्वायामिति क्रियायामि
तिविशेष्यपदमत्रानुवृत्तं तस्य क्रियायै इत्यं तदर्थानसां यद्वा साक्रियाग्रयर्थः प्रयोजनेयस्याः साऽतस्याः तभावे इति
पंडिताः कालेति प्रारणामत्रानुवर्तते तेनभूतानिकालः पचतीइत्युत्तिभाष्यं वशिष्ठवक्तृति वापाकधुरन्द्रा॰॰ यद
वमलभवात्रेत्यत्र न इत्याद्येषिति इत्युक्तिभोज्ञमित्यादौ इत्याद्यायाधुत्विप्रतितारत्वाभावात् प्रवृत्तिसामान्येहेतुत्व गं॰ ९४
स्यावधारितत्वेनाप्रतिपाद्यत्वात् यद्वा तत्तार्थ्यप्रकृत्यकर्तृकत्वादिलाभार्थमेतत्। चत्र इति भावेइतिभवनेभावः

क्रियासामान्यं न तु भावार्थमात्रं सिद्धतारूपमेव भावे घञ् उक्तं च क्रियायाः सिद्धतावस्था साध्यावस्था च की-
र्तिता सिद्धतां द्रव्यमिच्छन्ति तेनैव वेद्धि निघञादिविधिमिति पाक इति जित्वाद्रुपधावृद्धिः ञित्वात् भाव इति बाहु-
लकादनुपसर्गाद्घञपि उपाध्यायेति वज्रेन पुंस्त्वनियमात्कथं ह्रदमिति चेत्स्वतन्त्रपाठान्नेरिङ्गियामध्याभिधानात्
महत्यमिति मध्यनेनेतिकरणादपिकथं प्रमाहाणं न वधानेनेति बाहुलकात्त्वप्रापि यद्वा मदप्रमाद इति रुत्वा
धिकाणान्तस्य मध्येहेन समासः श्रम इति श्रथकथविश्राम इति श्रपाणिनीयमिदमिति दीक्षिताः विश्रामे
लभन्तां .. दंचशिथिलत्वा बेधमस्स इत्यतियत्पैतत्विश्रान्तिपदस्य तेनाप्युपपत्तिः विश्रामभूमिरिति त्वस्मा-
य्यमेवेति वामनादयः वस्तुतस्तु तत्रापि प्रमादप्रायुक्तसमाधानं स्मृतौ च न इति स्मृतिः कार्त्स्न्यं द्वितीये इति
इति कस्य संहिता तस्मात् अतान इति तेन धात्वर्थेन कृतं तत्कृतं तदाश्रितं तस्मिन्नित्यर्थः यद्यपि तत्रापि भावादा-
न्वर्तते तथापि स्व...चाङ्गावे पद्मेतस्थितिध्येये नाहं भावेन नितहन्तमित्येवं का विग्रहः नं कीनरूचकिस्थौ
यत इति। यजने यत्नः यज्ञार्थो कर्मेलोकस्य बलोकोयं कर्मबन्धन इति अत्र तत्त्वप्रवने इति यज्ञो विस्तरिति कर्मे-
णि व्याख्यातं। यात्रा इति यद्यपि नर्द्धं तात तथाप्य .. स्त्रीलिङ्गः स्वभावान्त्र इति संज्ञापूर्वकत्वेनानित्य-
त्वान्न संप्रसारणं अन्नुर्दविति किच्चाद्गतो न पीत्यालोपः आरिति श्रादानमादीयते इति वा वाधि इति वी-
रीणि धीयन्तेस्मिन्निति वारिधिः ईषद्रङ्गः ... खल्यु खल् यु खल् चकारात् खल् लकारः ... इत्यत्रोक्तात् प्रत्यया-
द्वेरज्ञापनार्थः खकारो मुमागमार्थः ईषद्भव इति ईषद्भवं तव्यानीयाविति पचनीयमिति भावे एकवचनमेव

सि॰ चं॰
टी॰
१५
105

नमेव औत्सर्गिकत्वात्स्त्रीत्वंचलिंगाविशेषत्वात् वसेरिति वसनिवासेइत्यस्यैवग्रहणं नेत्त्वसआच्छादने
इत्यस्यापिलुग्विकरणत्वाद्वास्तव्यइति वस्तनिभवोवास्तव्यइति न्यायेनएवरूपसिद्धिमित्युक्तं केचित्तुतन्म
न्यंते स्वरार्थइति यच्छाद्यन्तद्विविधानीत्यत्रतद्गोवावश्यकेइतिण्यत् अत्रस्वरग्रहणंविस्पष्टार्थंद्विविधत्वेनैव बहु
सांतात्ण्यतोविधानेन परिशेषात्स्वरांतलाभादितियत इत्यधानपीति विषयसप्तमी तदाश्रुतसर्वस्वरांत
तादपियः स्यादित्येवंदृष्टं स्वरग्रहणं वेनादित्याभित्यादेरापवदवस्तुतस्तु अत्रस्वरप्रयोजनाभावात् ण्यत्
पिनतानिसितिचेयं ध्रुवानइति कृत्यपवस्यपदः यत्नवासरेवेनोक्तं दीर्घोकारविधानंत्वेयमित्यत्रवकारात्
नैवं गत्सैत्वेनरूपसिद्धेय अन्यथापदे श्रान्स्यादितिनडाद्याविरोधाद्रूपेत्वं पुष्पाकादिति पुष्पश्पाकस्वयं
पाकंतस्मात् । अरहसादिति आचहसप्तसूत्रके तस्मात्चोचित्वादर्थः णोरूढ्यर्थः गेरावश्यकेइति
अवश्यंभवअवश्यकं अवश्यपाङ्क्तिलोपस्तद्धितेव्यवत्वात् यातिताथेस्यापिन्द्राविन्द्रयोगोरूपणेलाघवं प्रत्य
नास्तादित्यतआह अवश्यंलाव्यइति अरइपपादिति उपत्वाद्दीर्घोपधत्वेतेनकृतइत्यस्यकीर्त्येइत्यत्र सूत्रहरनिरू
ने नहरूः तस्यवार्योऽत्विजोण्यएव शास्त्रग्रन्थिशिष्टो पास्तरस्यायामपीतिकश्चित्तदभेदार्थंएव भिर्द्धे
यौ धत्वंनिपात्यते नटेरेकिंभेना ग्रजिताता राजसूयादयइति लतात्मकः सोमोराजासूयतेकण्डूयतेवेति अ
धिकरणेक्यप् निपातनाद्दीर्घः अर्थंचादिरयं सूर्यइति सरत्याकाशेसुवतिकर्माणिलोकंप्रेरयतीतिवा स्त्रि
यांयजामीति बहुवचनमाद्यर्थंतेनयजशीङ्‌ब्रजाविरस्य आमनन चरमन् अजानुरामसमज्जनिषदपत् क्ष

गो॰
१५

हन् एवमत्रग्रहणं दृश्येति किन्त्वात्संप्रसारणं समज्या सभा निषद्या आपणः निपत्यापिच्छिलाभूमिः म
न्यतेनयाहृज्जादिरिति मन्या गलपार्श्वे शिराविशेषः विद्यतेज्ञायतेऽर्थोऽनयेति विद्या सूयतेसोमोनयेति सुत्याभिष
वादि शय्यतेस्यां शय्या खट्वादिर्भरणं भृत्या वेतनं ईयते गम्यतेनयेनेत्या शिबिकादिर्भ्रातिमेतिशास्त्र
तिरितित्व स्त्वैशु निपातनं इच्छति इच्छायोनिपात्याः परिचर्या परिसर्या परिसरणं मृगयेति ह्रियायां
जामित्यतः स्त्रियामित्यनुवर्तते हृबन्तोरिति हृबप्रत्याहाराः हृबन्तात्स्त्रहृबन्तीनयोरित्यर्थः ग्रहाहीनामि
ति पूर्वेणनिषेधे प्राप्तेवचनं स्फायीस्फातिः यवयलोपः स्फातिकामद्व्यवृत्तोनात् शिरुप्रत्ययेसमाधेयं न
चकिनितीसूक्तेरत्रापिभविष्यतीतिवाऽऽमवत्वेरेवनत्रनत्राधिकृतत्वेनलाभान्नान्यस्यविधिर्दृष्टमितिषष्ठ्यत
येषंतेधितः तेचभिदूरस्तेतेषांभिदूतिविदारणं एवान्यत्रभित्तिः गृहेति कन्याचेषयोः ग्रन्थवर्यथोतिः ।
गुरोरितिहसेनधातेमणोवणान्नदेनलाभइत्याह हसंतादिति तथाचताहपासमुदायेनगुरुर्भवितम
हेतीतिगुरुपदं नहलन्तकमित्याशयेनाह गुरुमतइति प्रशंसायांरूपमित्यादिनिर्देशादिपर्ययोपिनाभं
कः प्रशंसायांरूपमित्यादिनिर्देशाद्विपर्ययोपिनाशंकः प्रत्ययांतादिति कण्डूयेति कण्ड्वादियगंतात्केवलात्
क्रियपि गात्रहृतिः इच्छिणाविति निर्देशोनुकरणं बाहुलकात्ताविन्नगुरुभ्यइत्यादौ अंतोम यटचलनेभ्रा
दि गुरादेस्तज्ज्यन्तत्वादेव विहितोभावार्थः ज्ञानेनतविद्वेतनेष्वइतिचुरादिज्ञंतस्येव इच्छेत्यनत्यर्थस्याभी
दंगार्थस्याच नत्विच्छार्थस्य रूजजादिभ्यः जिज्ञादृढिः प्राजिरितिदीभावस्तेनबाहुलकात् इत्या किवा

त्वगुणः किरिविति टाजदूर् पूर्वकाले धात्वोर्विति पूर्वकाले क्रियावर्तनात् समानकर्तृकेधातोः प्रयुज्यमा
नेयस्मान्निर्धीयतेतत् क्रियाकर्तायस्यधातोः कर्ता तस्मिन्प्रयुज्यमाने क्त्वा प्रत्ययो भवतीत्यर्थः स्ना
त्वाभुङ्क्ते इत्यत्र स्नानभोजनक्रिययोरेकएवकर्ता स्नानक्रियायाः पूर्वभावित्वेन स्नाधातोः क्त्वा यद्यपि शक्तिः
कारकप्रतिक्रियंभिद्यते तथापि शक्तिमतोऽभेदादेककर्तृकत्वमुक्तमेवमेककर्तृकाणामपि न त्वास्त्र
त्वाव्रजति नन्वत्र सर्वपूर्वापायएव भविष्यति यथामीषांविप्राणां पूर्वमानीयतामित्युक्ते सर्वे पूर्वएवनीयते
अत्रवदति अत्रत्वा[illegible]वाच्यायाः क्रियायाः विशेष्यत्वेन प्राधान्येन तामेवप्रति सर्वासांविशेषणत्वात्परस्परे
णसंबंधः नहिभिक्षुको भिक्षुकान्तरंयाचते किंतु सर्वएव प्रभुमिति ननैवंहिनस्तत्वपेक्ष्यपौर्वकाल्यमिति
पूर्वंभुङ्क्ते ततोव्रजतीत्यत्र पूर्वशब्देनैवकालस्योक्तत्वान्न क्त्वा प्रत्ययः आस्यते भोक्तुमित्यपि भवति आसि
त्वा भोक्तुमिति तु न भवति अनभिधानात् कृत्वा आमित्वा भुङ्क्ता इत्येव ।उदितइति उत् इत् यस्य तस्मात्
स्मात् समासेक्यविति समानकर्तृकेष्वेव यत्नमत्यज्ञतिमनाराधेत्यादि महाकविप्रयोगात् भिन्नकर्तृ
केऽपिक्वचन इति वामनेनोक्तं नन्वमहतांनास्तेते स्थितस्यैवाहारेणोविनत्वनिर्वाहः गेहनः पक्त्वा भुज्य
ते इत्यत्र प्रधानपाश्वक्याभिधाने गुणपाक्रिरभिहितवत्प्रकाशते इति न्यायात् प्रधानक्रियायाः कर्मोक्तमतो
गुणक्रियायाः प्रमायिकर्मविभक्तिर्न भवति। पीनः पुरुषायाम पदैर्हित्र णामेतत्स्वनामत्वात्सादोपदत्वं पा गे.
पयायामिति आनोयकतानिकृत्। गामपमिति अमीनस्येतिदीर्घः। लंभमिति लमिवाद्गुम् व्यवस्थित ९९

त्वादुपपदस्य फलस्य फलं भमित्याहेति नित्यमेव। चौरंकारमिति णिचाक्रमम् करोतिरत्रोच्चारणार्थः चौराद्युप
अपादप्रधानाः चौरस्त्वमित्युच्चार्य क्रोशतीत्यर्थः नात्रैवेरान्वंकरणं किंत्वाक्रोशसंपादनार्थम् चारोपि चौर उच्यते।
त्वाद्यर्थेष्विति अकृतेमविधुरावापि अव्ययमन्नम्भुमस्यात् ईप्सानिवृत्तिरित्याद्यर्थे निपातनं यथानयथोक्तेति
सिद्धाप्रयोगइति सिद्धस्याप्रयोगो यस्य कृञो निष्प्रयोजनत्वात्प्रयोगानर्ह इत्यर्थः यावति पूर्वकालइतीह नास्ति अमा
कल्पार्थमिदं साकल्ये कृषिविरोचिविद्वसिद्धेः निमूल प्रकृतिधातुयोगएवकषादेर्णमुल् नत्वन्यधातुयोगोपीति
बोधय निमूलकाषमिति निर्गतं मूलमस्येति निर्मूलमेकस्यापि धात्वर्थस्य निमूलादिविशेषणसंबन्धाद्दैश्यनिसा
मान्यविशेष्यभावेन विशेषणविशेष्यभावः एवमग्रेपि जीवनमिति जीवतीति जीवः नाश्युपधात्वाः हिंसा
र्थानं चेति सिद्धे हिंसार्थे भिन्नधातुप्रयोगार्थं वेदं स्नेहनइति स्निह्यतेनेति स्नेहनं द्रव्यद्रव्यमुच्यते उपदंशस्तृ
तीयायामिति मूलकेनोपदंशं भुङ्क्ते इत्यर्थः अत्र मूलकस्य भुज्यपेक्षया करणत्वं प्राप्तं मूलकेन भुङ्क्ते इत्यर्थः अत्र मूलक
स्य भुज्यपेक्षया करणत्वं प्राप्तं मूलकेन भुङ्क्ते इत्यर्थः अत्र मूलकस्य भुज्यपेक्षया करणत्वं प्राप्तं मूलकेन भुङ्क्ते इत्यर्थः।
अत्र मूलकस्य भुज्यमेक्षया करणत्वं प्राप्तं मूलकेन भुङ्क्ते किंकृत्वा उपदंश्य किमर्थो नमूलकमित्येन देवकर्मणम्य
तेवर्णाकारइति मयोगस्य वर्णप्रतिपादकाद्वर्णवाचिनः कारप्रत्ययः अतः अः केषा वोचिरंचोवेत्यादौ प्रयोगस्य।
वर्णप्रतिपादकत्वाभावात् कारप्रत्ययो नेति वाहुरेवेनोक्तं तन्न अकारोवावचेदेवः सादित्यादौ दर्शनाद्वा मूलक
त्वमेव श्रवणं वर्णाउच्चार्यमाणत्वात् कारप्रत्ययोनस्यात् अतोवर्णनिर्देशादृत्यन्तवर्णवाचिमात्रानुकरणादित्यर्थः

अकारस्योच्चारणार्थत्वाद्वर्णमात्रस्यैवानुकार्यत्वात् लघुभाष्येण एवकारतत्त्वादौ समवदायात्कार प्रत्ययाभावेन
करोतेरुच्चारणार्थत्वात् करणं कार इति व्युत्पत्त्यैव सिद्धेरेवमकारादिरित्ति सिद्धो वर्णात्कार इति वार्त्तिकं व्यर्थमित्युक्ते
यत्रेकस्य पाणिनेः कारकरणमिति नास्ति ध्येत् करोतेः घञ्न कृत्यादिति सार्थकं वार्त्तिकमित्युक्तं तत्रेदं वाच्यं अ
कारकरणमित्यत्र घञ्जेन करोतेरुच्चारणार्थत्वे घञ्न कृत्याभावात् धातूनामानन्त्यात् तेभ्यश्चोत्पद्यमानानां
कृतामपि चानन्त्यमतो न सर्वपाः पाठो व्युत्पत्त्यादृश्यन्ते शक्या इत्याह लोकस्त्वेषु सिद्धिरिति शेषस्योकादन्यस्य
सिद्धिर्निष्पत्तिः लो... इति वृद्धपाठप्रयोगात् व्याकरणं न शास्त्रस्त्रे घेत्यर्थः सिद्धिपाठो मंगलवाचकाः इत्यस्य प्रय
त्नः प्रायमध्यावसाने शुभमंगलमाचरणीयमित्यर्थः समंगलानि पुस्तकानि प्रथंते वीरपुरुषकान्यायकमत्युत्पुरु
षकानि भवंति शुभ्येताश्चायुष्मंतः प्रथंते एवं चैनदृश्येहाणां कार्यसिद्धिः स्यादिति ध्वनितं लोकेशाकरसंख्येन श्रीरे
मकरतनूजना सदेभ्रूणाद्रुपाशंभोर्विहिता तत्त्वदीपिका चंद्रवेदहयभूमिसंयुते वत्सरे तपसि मासि शोभने श्रा
लापतत्रपामीति ध्यावयं दीपिका विबुधदीपिका कृता ॥ ॥ ॥ शुभमस्तु सर्वजगतः ॥ ॥ ॥

पुस्तकालय
८५
१३५
मंदिर श्रीरघुनाथ